

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 2 (497)
БЕРЕЗЕНЬ - КВІТЕНЬ
2011

Головний науковий редактор:
академік НАН України **В.А.СМОЛІЙ**

Наукова рада:

Любомир Винар (Кент, США), *Зенон Козут* (Едмонтон, Канада), *Ю.А.Левенець* (Київ), *В.М.Литвин* (Київ), *Анджеї Поппе* (Варшава, Польща), *В.Ф.Репринцев* (Київ), *П.С.Сохань* (Київ), *В.С.Степанков* (Кам'янець-Подільський), *П.П.Толочко* (Київ), *П.Т.Тронько* (Київ), *Б.М.Флоря* (Москва, Російська Федерація)

Редколегія:

Г.В.Боряк, *В.Ф.Верстюк*, *С.В.Віднянський*, *В.М.Горобець*, *О.І.Гуржій*, *В.М.Даниленко*, *М.Ф.Дмитрієнко*, *О.М.Донік* (заст. головного редактора, відпов. за випуск), *С.В.Кульчицький*, *В.І.Кучер*, *О.Є.Лисенко*, *М.І.Панчук*, *Р.Я.Пиріг*, *О.П.Рєєнт* (заст. головного редактора), *В.М.Ричка* (заст. головного редактора), *О.С.Рубльов* (заст. головного редактора), *В.Ф.Солдатенко*, *В.П.Троцинський*, *О.А.Удод*, *Ю.І.Шаповал*

Наукові редактори:

канд. іст. наук *О.М.Донік*, д-р іст. наук *О.П.Рєєнт*, д-р іст. наук *В.М.Ричка*, д-р іст. наук *О.С.Рубльов*

Відповідальний секретар:
В.В.Григор'єв

Редактори:
С.Г.Архипенко, *В.В.Григор'єв*,
О.М.Квітка, *В.І.Кузнецов*

Коректор:
Н.Ю.Мельник

Макет і верстка:
А.О.Михайлова

Обкладинка:
Н.О.Горбань

Електронна версія:
О.В.Жданович
www.history.org.ua

Підписано до друку 5.04.2011 р.
Формат 70x100/16. Гарн. Century Schoolbook
Папір офсет. №1. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк. 21
Тираж 800 прим. Зам. №124

Свідоцтво про державну реєстрацію
КВ №263 видане Держкомвидавком
України 14. XII.1993 р.

Оригінал-макет виготовлено у видавництві
“Дієз-продукт”. Свідоцтво ДК №546 від
31.07.2001 р. Адреса: вул. Авіаконструктора
Антонова, 5, офіс 617, Київ, Україна, 03186
Телефон/факс: +380 (44) 248-28-30, електронна пошта: diez94@mail.ru

Віддруковано з позитивів у ТОВ «Видавництво “Вперед”»

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL

Institute of the History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research. Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor in-chief V.A.Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, office 501, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. +380(44)278-52-34, fax +380(44)279-63-62, e-mail: UHG@history.org.ua

Адреса редакції: вул. М.Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел. +380 (44) 278-52-34, факс +380 (44) 279-63-62, e-mail: UHG@history.org.ua

Науковий журнал. Заснований 1957 р. Виходить 6 разів на рік. © Редакція «УІЖ»

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

КИРИЧЕНКО К.В. Читацькі зацікавлення у Великому князівстві Литовському на початку XVI ст. та рецепція прочитаного (на матеріалі Віленського списку Хронографа 1262 р.)	4
ЗЕМСЬКИЙ Ю.С. Соціальний проект для України за світоглядними переконаннями українофілів середини XIX ст.	21
ОПРЯ І.А. (<i>Кам'янець-Подільський</i>) Утиски адептів пізньопротестантських конфесій у Правобережній Україні наприкінці XIX – на початку XX ст.	41
ТАРАНЕЦЬ С.В. Старообрядці й «культура» хабарництва в Росії	50
БІЛОУС Л.В. Депортації єврейського населення на території Російської імперії під час Першої світової війни	65
МИХАЙЛУЦА М.І. (<i>Одеса</i>) Організація релігійного життя в губернаторстві Трансністрія (1941–1944 рр.)	80
ПИЛЯВЕЦЬ Ю.Г. (<i>Псков, Російська Федерація</i>), ПИЛЯВЕЦЬ Р.І. (<i>Київ, Україна</i>) Каторга у СРСР (1943–1954 рр.): табори, контингент, умови утримання та праці в'язнів	91
ГЕНЕГА Р.Я. (<i>Львів</i>) Радянський кінематограф у Львові в перше повоєнне десятиліття	106
БАРАНОВСЬКА Н.П. Вплив Чорнобильської катастрофи на трансформаційні процеси у суспільстві (<i>до 25-річчя трагічних подій</i>)	123

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

РИЧКА В.М. Києво-руська спадщина в російській та українській історіографії XIX ст.	143
ЯРЕМЕНКО В.І. (<i>Хмельницький</i>) Історіософський зміст Шевченкових «Гайдамаків» (<i>до 170-річчя виходу поеми</i>)	159
БОНДАР В.В. (<i>Київ</i>), ПРИСЯЖНЮК Ю.П. (<i>Черкаси</i>) Сучасна історіографія пореформеного селянства	180
КЕНТІЙ А.В. Документи ОУН та УПА у фондах ЦДАГО України	202

РЕЦЕНЗІЇ

- ОГУЙ О.Д. (Чернівці), ФЕДОРУК А.В. (Чернівці)
М.Ф.Котляр. Нариси воєнного мистецтва Давньої Русі 223
- ЯСЬ О.В. (Київ)
Богдашина О.М. Позитивізм в історичній науці в Україні (60-ті рр. ХІХ – 20-ті рр. ХХ ст.). 228

ХРОНІКА

- БЛАНУЦА А.В. (Київ), ДОБРОЧИНСЬКА В.А. (Рівне)
ІІ Міжнародна наукова конференція молодих науковців, аспірантів, здобувачів «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії» 232

ЮВІЛЕЇ

- МАРТИНОВ А.Ю.
До 60-річчя доктора історичних наук, професора С.В.Віднянського 235
- НОВІ НАДХОДЖЕННЯ до бібліотеки Інституту історії України НАНУ 238

До уваги авторів!

До друку приймаються написані спеціально для «Українського історичного журналу» статті, а також історичні документи, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи.

Подані в редакцію «УІЖ» наукові статті повинні мати визначені ВАК України (постанова №7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України») такі **необхідні елементи: постановка проблеми** у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; **аналіз останніх досліджень і публікацій**, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор; **виділення невирішених раніше частин загальної проблеми**, котрим присвячується стаття; **формулювання цілей статті** (постановка завдання); **виклад основного матеріалу дослідження** з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; **висновки з дослідження і перспективи подальшої роботи** у даному напрямку.

Обсяг матеріалів – не більше 30 сторінок (1 авторський аркуш). Текстовий редактор – не нижче **Microsoft Office 2003**, шрифт – **Times New Roman**, келль – 14, міжрядковий інтервал – 1,5. Формат файлу – **.doc** або **.rtf**. Якщо при наборі статті використовувалися **нестандартні шрифти** (Izhitsa, Litopys New Roman та ін.), необхідно обов'язково (!) їх надати (розташування в ОС Windows: локальний диск C:/Windows/Fonts).

Текст статті набирається без переносів слів. Абзаци відступи форматовуються в матеріалі, а не за допомогою пробілів і табулятора. Таблиці розміщуються в тексті. Посилання виконуються через меню «Вставка» **автоматично (!) посторінково**.

Автори мають **повідомити про себе** такі дані: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи й посаду, адресу для листування, телефон (робочий, домашній, **мобільний**), **електронну пошту**. У редакцію слід подавати **два роздрукованих примірники, електронну копію статті**, а також **дві анотації** (українською та англійською мовами).

Матеріали надсилаються поштою на адресу: редакція «УІЖ», вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001 або на електронну адресу: **UHG@history.org.ua**

За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор. Редакція публікує матеріали, **не завжди поділяючи погляди їх авторів**.

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

К.В.КИРИЧЕНКО*

ЧИТАЦЬКІ ЗАЦІКАВЛЕННЯ У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ НА ПОЧАТКУ XVI ст. ТА РЕЦЕПЦІЯ ПРОЧИТАНОГО (НА МАТЕРІАЛІ ВІЛЕНСЬКОГО СПИСКУ ХРОНОГРАФА 1262 р.)

Стаття присвячена дослідженню читацьких зацікавлень у Великому князівстві Литовському початку XVI ст. Розглядаються не тільки певні інтереси читачів рукопису Віленського списку Хронографа 1262 р., але й сприйняття прочитаного та моделювання на цьому матеріалі власного історичного нарративу.

Тема читання як процесу, читацьких зацікавлень та сприйняття прочитаного отримує все більше визнання у студіюваннях інтелектуальної історії середньовіччя та раннього нового часу. До списку книг, який можна знайти на спеціальній, постійно оновлюваній, інтернет-сторінці Відкритого університету (Великобританія) «The Reading Experience Database 1450–1945. Selected publications on reading: history, practice and theory»¹, слід додати кілька праць, котрі допоможуть розкрити проблему співвідношення читача та книги. Наприклад, студію Дж.Дегене про етику читання у культурі рукописної книги на матеріалі рукописів «Libro de buen amor»², працю, присвячену читанню в добу середньовіччя «Роману про троянду»³, або дослідження В.Шерманом системи приміток у ренесансній Англії⁴.

«Діалог» читача й книги – одна з найбільш цікавих тем для дослідника культури. Безсумнівно, кожному читачеві відомо, що процес читання – це, перш за все, співучасть у тексті. Інколи вона ніяк не виражається зовні – тоді ми нічого не можемо сказати про читача. Однак залежно від того, наскільки текст зачіпає читача, співучасть може виявлятися як у використанні текстів у власній творчості (рецепція), так і у прямому «діалозі» з текстом, яким

* Кириченко Катерина Віталіївна – молодший науковий співробітник сектору досліджень з історії Київської Русі Інституту історії України НАНУ.

E-mail: kvk@bigmir.net

¹ [Електронний ресурс] <http://www.open.ac.uk/Arts/RED/publications.htm>

² Dagenais J. Ethics of Reading in Manuscript Culture: Glossing the Libro de buen amor. – Princeton, 1994.

³ Huot S. The Romance of the Rose and its medieval readers: interpretation, reception, manuscript transmission. – Cambridge, 1993.

⁴ Sherman W.H. Used Books. Marking Readers in Renaissance England. – Pennsylvania, 2007.

можна назвати читацькі примітки (глоси, підкреслення, манікули⁵ тощо) і коментарі до написаного. Примітки та коментарі, звісно, також можуть бути і «діалогом» із наступним читачем (особливо це стосується саме рукописної книги, яка не мала географічних, іменних та предметних покажчиків, і найчастіше за все перебувала у «співвласності»). Однак навіть у такому випадку звертання одного читача до іншого, використовуючи примітки до тексту, говорить про цікавість теми, звернення уваги на певні моменти, які близькі коментаторові.

Процес дослідження читацького інтересу до певної книги може йти кількома шляхами. Перший – це вивчення відображення досліджуваного тексту в інших пам'ятках; другий (умовно кажучи – зовнішній) представляє собою кодикологічне та палеографічне дослідження книги, її долі⁶. Ідеальним варіантом можна вважати можливість об'єднання цих двох шляхів.

У випадку рукописної книги доцільно згадати про ще одного читача, якого друкована не мала. Ідеться про переписувача – якщо, звісно, це список, а не абсолютно новий твір. Нерідко переписувачі занадто вільно поводилися з текстом, вносячи свої правки й роблячи коментарі по ходу роботи. Зрозуміло, що вже сам акт переписування певного твору може говорити про його актуалізацію у конкретний період.

Було б перебільшенням стверджувати, що в дослідженні проблеми читацьких інтересів у Великому князівстві Литовському наявні істотні прогалини. Безумовно, кожен дослідник історії культури цієї середньовічної держави у тій чи іншій мірі торкається вказаної теми⁷. Є й чимало праць, де використовуються маргіналії рукописів⁸. Книжковій культурі присвячено навіть спеціальний часопис, що його видає Вільнюський університет – «Knygotyra». Останнім часом саме на його шпальтах з'являються нові статті з тематики сприйняття книжок у ВКЛ⁹.

⁵ Манікула (лат. *manicula* – маленька рука) – термін, яким позначають намальовану на берегах навпроти певного місця у тексті руку з «указуючим перстом». Про історію цього значка у західноєвропейській рукописній традиції див.: *Sherman W.H. Toward a History of the Manicule*. Posted online: March 2005 [Електронний ресурс] <http://www.livesandletters.ac.uk/>

⁶ *Нікалаеу М.* Палата кнігачісна. Рукапісна кніга на Беларусі ў X–XVIII стагоддзях. – Мінск, 1993. – С.198–200; *Potkowski E.* Książka rękopiśmienna w kulturze Polski. – Warszawa, 1984. – С.12–16; *Апанович Е.М.* Исторические записки // История СССР. – 1979. – №2. – С.151–161; *Topolska M.B.* Czytelnik i książka w Wielkim Księstwie Litewskim w dobie Renesansu i Baroku. – Wrocław, 1984.

⁷ *Gudmantas K.* Alberto Goštauto biblioteka ir Lietuvos metraščiai // *Knygotyra*. – 2003. – Т.41. – Р.1–16; *Idem.* Apie kai kurias 1510 m. Aleksandrijos ir legendinės Lietuvos metraščių dalies sąsajas // *Archivum Lithuanicum*. – 2003. – №5. – Р.207–226; *Idem.* Vilnius ir Krokuva. Keletas XVI amžiaus pirmosios pusės Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės literatūrinio gyvenimo štrichų // *Pirmasis Lietuvos Statutas ir epocha. Staripsnių rinkinys*. – Vilnius, 2005. – Р.284–300; *Jablonskis K.* 1510 m. Albrechto Goštauto biblioteka // *Mokslinės bibliotekos Metraštis*. 1958–1959. – Vilnius, 1961. – Р.21–25; *Kuolys D.* Asmuo, tauta, valstybė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorinėje literatūroje. *Renasansas*. *Barokas*. – Vilnius, 1992; *Морозова Н., Темчин С.* Об изучении церковнославянской письменности Великого княжества Литовского // *Krakowsko-Wileńskie Studia slawistyczne*. – 1997. – №2. – С.7–39; *Topolska M.B.* Czytelnik i książka w Wielkim Księstwie Litewskim... – S.277; *Idem.* Społeczeństwo i kultura w Wielkim Księstwie Litewskim od XV do XVIII wieku. – Poznań; Zielona Góra, 2002.

⁸ Див., напр.: *Анисимова Т.В.* Супрасльський список Хроніки Георгія Амартола // *Лингвістическе источніковеденне і історія рускаго языка*. – Москва, 2003. – С.192–227; *Алексеев А.А., Лухачёва О.П.* Супрасльський зборник 1507 г. // *Матеріалы і сообщення по фондам отдела рукописной и редкой книги БАН СССР*. – Ленинград, 1978. – С.54–88.

⁹ *Cicėnienė R.* Rankraštinė knyga Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XIV a. pradžioje – XVI a. viduryje: sklaidos ir funkcionavimo sąlygos // *Knygotyra*. – 2009. – Т.53. – Р.7–37; *Gudmantas K.* Alberto Goštauto biblioteka... – Р.1–16.

Рукопис, про який ітиметься, дає змогу дослідити всі елементи книжкової історії. Отже, сама по собі пам'ятка, що її ми називаємо Хронографом 1262 р.¹⁰, актуалізується наприкінці XV ст. саме у Великому князівстві Литовському, звідки й походять існуючі списки (за винятком пізніх Забелінських уривків XVII ст.). Це й не дивно, адже у період, коли створювалися власні історичні твори (т.зв. літописи Великого князівства Литовського) та власна версія «римської легенди» походження литовців, текст, який містив виклад усесвітньої історії¹¹ та одну із ранніх згадок про литовське язичництво¹², просто був «приречений» актуалізуватися. Таким чином, можна було б передбачати рецепцію прочитаного в оригінальних творах, що походять з території ВКЛ.

Віленський список Хронографа 1262 р., який нині зберігається у Бібліотеці Академії наук Литви¹³, переписаний акуратним півуставом у першій третині XVI ст.¹⁴ Текст супроводжують розлогі коментарі та примітки. Саме вони й видають неабияку цікавість до змісту пам'ятки, починаючи інтересом переписувача і закінчуючи численними польськомовними маргіналіями ймовірно XVIII ст. За попередніми підрахунками (було враховано всі примітки, позначки на берегах і деякі виправлення, крім маргіналій XVIII ст.), у рукопису зустрічається близько 450 знаків «діалогу» читачів із твором. Крім того, є 330 манікул (на 736 арк.¹⁵), розміщених на берегах (у т.ч. одна – навіть у середині тексту). Присутність манікул – це не виняткова особливість саме Віленського списку. Подібні знаки зустрічаються в інших рукописах. Наприклад, у 3-й Книзі посольств Коронної метрики їх 7 (на 151 арк.)¹⁶, у супрасльських списку «Хроніки» Георгія Амартола – 12 (на 248 арк.)¹⁷, збірці біблейських книг Матвія Десятого – 9 (на 545 арк.)¹⁸. Проте, унікальність Віленського списку Хронографа 1262 р. полягає в їх кількості. Причому функційне призначення цих значків тут таке ж, як і у західноєвропейських рукописах, починаючи з XII ст. – позначення важливих для читача моментів¹⁹. Про це свідчать і прямі вказівки, уміщені в рукописі. Наприклад, маргіналії починаються словами: «Там где указывает

¹⁰ У літературі Хронограф 1262 р. також відомий як «Юдейський хронограф» (див.: *Истрин В.М.* Александрия русских хронографов. Исследование и текст. – Москва, 1893. – С.348, 353).

¹¹ *Творогов О.В.* Древнерусские хронографы. – Ленинград, 1975 – С.16–18; *Словарь книжников и книжности Древней Руси.* – Вып.1. – С.475–477; *Истрин В.М.* Александрия русских хронографов... – С.347–349.

¹² Остання праця: *Lemeškin I.* Sovijaus sakmė ir 1262 m. chronografas. – Vilnius, 2009. – 332 p. (тут же й бібліографія питання).

¹³ *Chronografas iš Supraslio vienuolyno.* XVI a. 20 m. // Lietuvos Mokslų Akademijos biblioteka. – Rankraščių skyrius. – F.19 (Slavų knygos). – R.109. – 1-3 tomai. – 736 l.

¹⁴ *Морозова Н., Темчин С.* Древнейшие рукописи Супрасльского Благовещенского монастыря (1500–1532 гг.) // *Z dziejów monasteru supraskiego: Materiały międzynarodowej konferencji naukowej «Supraski monaster Zwiastowania Przenajświętszej Bogarodzicy i jego historyczna rola w rozwoju społeczności lokalnej i dziejach państwa»* (Supraśl – Białystok, 10–11 czerwca 2005 r.). – Białystok, 2005. – S.120, 131–132.

¹⁵ У розділеному на три томи Хронографі манікули розподіляються так: 1 т. – 181 (у т.ч. одна затерта й чотири кіноварні); 2 т. – 42; 3 т. – 107 (у т.ч. одна кіноварна).

¹⁶ *Archiwum Główne Akt Dawnych. Metryka Koronna. Księgi poselstw (Libri Legationum).* – №3.

¹⁷ *Анисимова Т.В.* Супрасльский список Хроніки Георгія Амартола. – С.192–227.

¹⁸ *Алексеев А.А., Лихачёва О.П.* Супрасльский сборник 1507 г. – С.54–88; *Никалаеў М.* Палата кнігапісная. Рукапісная кніга на Беларусі... – С.72–74, 175, 209.

¹⁹ *Sherman W.H.* Toward a History of the Manicule; *Никалаеў М.* Палата кнігапісная. Рукапісная кніга на Беларусі... – С.208–209.

рука в солнцо знаменья» (арк.6), «Смотри где указывает рука. о мѣсеци знаменья» (арк.6 зв.), «То первыи городъ по потопе где рука указывает» (арк.26) і т.д. (тут і далі підкреслення – *К.К.*) Відмінність віленських манікул від західноєвропейських полягає лише у тому, що вони ще мають додаткове маркування в тексті.

Судячи з приміток у творі, а також за типами манікул, читачів рукопису в XVI ст. було декілька. Встановити точне їх число досить проблематично, оскільки хтось із них залишив лише пару нотаток. По суті, активних читачів було всього двоє (у тому числі й один із переписувачів, про що говорить, зокрема, наявність кіноварних манікул). Причому іноді другий читач коментував примітки першого. Промовистими прикладами можуть служити вже наведені маргіналії зі словами, що зроблені другим читачем «руки» вказують на певні місця у тексті. Оскільки, наприклад, першого читача також зацікавили слова про те, що «будет загоревся н(ѣ)бо. мятежь бо назнаменующъ» (арк.6), і він намалював «руку» до цих слів, а от другий цю позначку ніяк не прокоментував.

Інтереси читачів, як можна судити з їхніх нотаток, були дуже різноманітними. Окрім наведених приміток про знамення (які цікавили їх обох), також увагу привертала звістка про «першості»: створення першої людини (арк.10 зв.), перший гріх (арк.12), першу зірку (арк.17), перше місто (арк.26). Першого читача також цікавило питання божественного благословення й прокляття. Починаючи від арк.10 через весь рукопис ідуть манікули, що вказують на місця, де згадується благословення (напр., арк.184, 195 зв. тощо). Безсумнівний інтерес викликала тема людської природи (арк.10, 14 зв.) та людських відносин: сусідських (арк.196), сімейних (арк.10, 139), ставлення до жінки (арк.12, 532) і навіть гомосексуалізм (арк.546). Також першим читачем у тексті досить послідовно простежено теми християнства й церкви – від позначок до місць у тексті зі згадуванням Христа (арк.10, 532) до відомої вставки про «негідне святительство» (арк.632). Натомість другого читача цікавили цілком світські проблеми. Наприклад, влада й територія, про що свідчить зафіксований на берегах навпроти слів про поділ Іудейського царства на п'ять властей (арк.516) емоційний вигук: «Смотрими безумных людѣи чѣму ся радуюти». Також він проявляв пильну увагу до титулатури, згаданої в тексті (іноді «виправленої» за реаліями XVI ст.: «игемон»=«гетьман»). Другому читачеві була близька й військова тематика (арк.623, 631 зв.).

Загалом «діалог» читача з текстом Хронографа 1262 р. – надзвичайно цікава тема для подальших студіювань, у результаті яких цілком можна вирахувати, ким були перший і другий читачі рукопису. Судячи з того, що подібні позначки та коментування зустрічаються у трьох, відомих авторів цієї статті, рукописах, що походять із Супрасльського монастиря та відносяться до початку XVI ст., логічно припустити, що читач мав стосунок до цієї обителі. Був він монахом чи переписувачем-мирянином (як Матвій Десятый), очевидно, можна буде сказати тільки після комплексного аналізу всіх позначок на вказаних вище рукописах. Манера читання першого і другого читачів дуже різнилася, адже перший тяжів до манікул, а другий – до

власних коментарів. Оскільки в тексті, який можна назвати рецепцією (легендарна частина літописів ВКЛ) прочитаного у Хронографі, немає прямих текстуальних запозичень, то можна говорити про те, що сприйняття написаного (виражене у позначках на берегах) було емоційним, а не «науковим». Безумовно, для встановлення більш детального і точного співвідношення між досліджуваним рукописом і складанням легендарної частини літописів ВКЛ (тобто, її рецепцією) необхідне всебічне дослідження рукописної традиції Хронографа 1262 р.

Подібне дослідження тим більш важливе, що другий читач неабияк цікавився ще однією темою, найбільше відображеною в «Історії іудейської війни» Йосифа Флавія, яка також входить до складу Хронографа 1262 р. А саме римським панування над іншими народами (див., наприклад, арк.596 зв., де на берегах приписано: «Толико римляном» до слів «[македонь] единомуу кланяются игѣмону +»). Інтерес до цієї теми, кілька текстуальних запозичень із близьких до зазначених другим читачем фрагментів (арк.418 зв., 599 та ін.), а також запозичення імені Полемон (див. нижче) говорить про те, що саме досліджуваний рукопис (а не його протограф) послужив «матеріалом» для укладачів легендарної частини літописів ВКЛ. Іншими словами, ми маємо справу з унікальним випадком відображення «діалогу» читач – текст в іншому творі. Тобто, рецепцією пам'ятки.

Як уже зазначалося, судячи із приписок та коментарів, Хронограф 1262 р. вплинув на розвиток місцевої версії походження литовців від римлян. Римська легенда на момент складання 2-го зводу літописів ВКЛ уже мала певну історію існування²⁰. «Батьком» її в історіографії вважається Ян Длугош, який наприкінці XV ст. у 10-й книзі своєї «Історії Польщі» сформулював основні положення²¹. Зокрема, він уважав, «що під час громадянських війн, які спалахнули спочатку між Марієм та Суллою, а потім між Юлієм Цезарем і великим Помпеем та їх наступниками, вони (майбутні литовці – *К.К.*) залишили давні місця свого мешкання та батьківську землю через впевненість, що вся Італія загине у взаємному знищенні. Разом із жінками, худобою та домочадцями литовці прийшли на широкі й порожні,

²⁰ Zachara-Wawrzyńczyk M. Geneza legendy o rzymskim pochodzeniu Litwinów // Zeszyty Historyczne Uniwersytetu Warszawskiego. – 1963. – №3. – S.5–35; Kulicka E. Legenda o rzymskim pochodzeniu Litwinów i jej stosunek do mitu sarmackiego // Przegląd Historyczny. – 1980. – T.71. – Zesz.1. – S.1–21; Suchocki J. Geneza litewskiej legendy etnogenetycznej. Aspekty polityczne i narodowe // Zapiski Historyczne. – 1987. – T.LII. – Zesz.1. – S.27–65; Jučas M. Legenda o rzymskim pochodzeniu Litwinów // Przegląd Wschodni. – 1997. – T.IV. – Zesz.2 (14). – S.289–297; Narbutas S. Lietuvių kilmės iš romėnų legenda kultūrinės integracijos švietose // Senoji Lietuvos literatūra. 17 knyga: Literatūros istorija ir jos kūrėjai. – Vilnius, 2004. – P.286–315.

²¹ Ioannis Długossi seu Longini canonici quondam Cracoviensis Historiae Polonicae. Libri XII. Quorum sex posteriores nondum editi, nunc simul cum prioribus ex mscipto rarissimo in lucem prodeunt ex bibliotheca et cum praefatione Henrici L.B. Ab Huyssen russorum caesari a consiliis inimicis, bellicis et iustitiae & c. praemittitur praeter vitam autoris et doctorum de eo testimonia Samuelis Ioachimi Hoppii, schediasma de scriptoribus historiae polonicae, plurimus annotationibus auctum Gabrielis Groddeckii p.p. ac bibliothecarii Gedanensis accedunt utrobique indices locupletissimi. – Lipsiae, 1711. – P.113–117.

доступні одним звірям, простори, що називаються у тих, хто пише “пуші”, які майже постійно підвладні тріскучим морозам, у північну країну, яку вони, за батьківським і давнім іменем [Італія] назвали Літалією (тепер вона, унаслідок певної зміни, називається поляками і руськими Литвою), племені ж вони дали ім'я літалів, додавши на початку одну тільки букву “л”, яку ще й нині додають італійці у своїй народній мові”²². Для аргументування власних тверджень польський історик удається до латино-литовських лінгвістичних викладок, а також порівнянь звичаїв давніх римлян і литовців-язичників.

Я.Длугош був першим історіографом, який зафіксував теорію про римське походження литовців. Але він жодним словом не згадав про джерела, з яких почерпнув свої відомості. Відтак існує дві версії виникнення длугошевих думок. Перша, найбільш поширена в історіографії, вважає його «транслятором» або «редактором»²³. Згідно з нею, Я.Длугош почув гіпотезу походження литовців від студентів із Великого князівства Литовського, які навчалися наприкінці XV ст. у Краківському університеті. Обробивши її літературно, він і виклав її у своїй праці. Причиною ж виникнення такої теорії серед литовської шляхти вважається напруження у литовсько-польських стосунках наприкінці XV ст.²⁴ Інша версія походження «римської теорії» у Я.Длугоша більш переконлива, оскільки до її аргументації залучене коло читання історика, а також враховано загальноєвропейські тенденції гуманістичної історіографії, які у той час поширилися і в Польщі. Так, реальними авторами «римської легенди» А.Бочковська називає представників краківської професури, що зналися на творах римських істориків та вільно володіли латиною. Саме в такому середовищі провести паралелі між литовським і римським язичництвом, литовською та латинською мовами було досить нескладно. Така теорія, згідно з А.Бочковською, була «своєрідним антидотом» проти загрозливої антиятеллонської та антилитовської пропаганди, що її вели німецькі хрестоносці при європейських дворах²⁵. Відтак, автором «римської теорії» походження литовців був сам краківський канонік та історик Ян Длугош, який для наведеного вище фрагменту запозичив уривок із праці Леонарда Бруні «Історія флорентійського народу» («*Historiarum Florentini Populi*»)²⁶.

Переконливості останній гіпотезі надає й наукова суперечка, що точилася у краківському інтелектуальному колі. Її відгомін зустрічаємо у Філіпа Буонакорсі Каллімаха, який у праці «Життя та звички кардинала Збігнева» («*Vita et mores Sbignei cardinalis*», 1480-ті рр.) на противагу римському пропонував теорію кельтського походження литовців²⁷. Із весни 1472 р.

²² Ioannis Długossi seu Longini canonici quondam Cracoviensis Historiae Polonicae. Libri XII. – P.322.

²³ Kulicka E. Legenda o rzymskim pochodzeniu Litwinów... – S.6–7.

²⁴ Ibid.

²⁵ Boczkowska A. Jan Długosz a legenda o rzymskim pochodzeniu Litwinów // Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie. – XXXVI. – Warszawa, 1992. – S.309; *Idem*. Herkules i Dawid z rodu Jagiellonów. – Warszawa, 1993. – S.108.

²⁶ Boczkowska A. Jan Długosz a legenda o rzymskim pochodzeniu Litwinów. – S.316.

²⁷ Callimachi Ph. Vita et mores Sbignei cardinalis. – Warszawa, 1962. – P.38. Про теорію Ф.Каллімаха див.: Tumelis J. Pilypo Kalimacho žinios apie lietuvų kilmę // Lietuvos istorijos metraštis. 1985 metai. – Vilnius, 1986. – P.94–100.

Ф. Каллімах був записаний до Краківської академії, і з цього часу ввійшов до кола місцевої професури, до якої належав і Я.Длугош²⁸.

Отже, можна вважати, що із «римською теорією походження» литовські інтелектуали познайомилися у Краківському університеті. Однак, попри те, що гіпотеза Я.Длугоша була популяризована Мацеєм Меховським (уперше длугошева «Історія Польщі» вийшла друком 1615 р.) у 1518 (у своїй «Хроніці Польщі») та 1521 р. (у «Трактаті про дві Сарматії»), укладачі легендарної частини літописів ВКЛ майже не послуговувалися працями попередників, створивши цілком окрему традицію. І в першу чергу, як видається, через ті джерела, що їх мали під руками, і які послужили матеріалом для написання власної ранньої історії. Однак немає жодних сумнівів, що укладачі були знайомі із західною версією «римської легенди», хоча б тому, що й у легендарній частині використовується мовна аргументація походження: «А в тот час, где Кернус пановал на Завелеиской сторонѣ, люди тыи его, што за Велею посели, игрывали на трубах дубасных, и прозвал тот Кернус берег по вълоску, гдѣ ся люди его множать, литус, а труба, што на них играють, – туба. И дал имя тым людем своим по-латине, зложивши берег – Литус а труба – Туба, и дал им имя Литустуба. То пак простые люди не вмѣли звати по-латине и почали звати Литва»²⁹. За версією М.Меховського: «Деякі необізнані в історії люди намислили виводити назву Литви від lituo, тобто рога чи мисливської сурми, бо, нібито, у тій області багато полюють, але це скоріше створює зовнішнє враження, ніж говорить про історичне походження»³⁰.

Повертаючись до предмета нашого розгляду, додамо, що «римська ідея», яку ми спостерігаємо у легендарній частині літописів ВКЛ, дуже цікавила і читачів Віленського списку Хронографа 1262 р. Крім уже зазначених вище фрагментів, уявлення про покору римлянам, запозичені з Хронографа 1262 р., вплинули і на текстуальне оформлення легендарної частини.

Уривок про римську силу «по всей вселенѣи» (арк.598 зв.) читається майже безпосередньо після фрагменту із кіноварним заголовком «О Петрѣ ап(о)-с(то)лѣ» (арк.592), і входить до тексту, озаглавленого «О Агрипинѣ повѣсти къ іюдѣомъ да не зарадется з римлянъ» (арк.596 зв. – 599). У цьому тексті перелічено народи, які підкорюються римлянам, а кінець історії закінчується дуже схоже на формули легендарної частини літописів ВКЛ:

Віленський список [арк.599]	Список Рачинського ¹ [с.150]
илоурі иже и долѣмате и даки нарицаемые блъгаре, въ истр живѣици по ^а одне ^а полѣко ^а живоуше ри ^с скы ^а и что ми глѣти и иниохи и кольхи и быковъ ро ^а и воспорыане и вси языци и* о ^к рѣтъ меотъскаго мора живѣше иже ни своего властелина не имахоу	1. а люди их мешкають без господара. И князь Нарымонт поидеть на них, и они не противечься поддалися и поклонилися ему, а так он, оставшы им господарем и вземшы их, дал брату своему Троиденю за вдѣл 2. И слышал иж мужьки мешкають без господара а зовутся дручане

Примітка: 1. Список Рачинського – це найбільш повний список 2-го зводу літописів Великого князівства Литовського (ЗвВКЛ); тут і далі цит. за: ПСРЛ. – Т.35. – Москва, 1980.

²⁸ Garbacik J. Kallimach Filip Buonaccorsi // Polski słownik biograficzny. – Т.ХІ/4 – Zesz.51. – 1965. – S.497.

²⁹ Летопись Красинского // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т.35. – Москва, 1980. – С.129.

³⁰ Меховский М. Трактат о двух Сарматиях. – Москва; Ленинград, 1936. – С.98–99.

Неявними запозиченнями з Хронографа 1262 р. є формули заснування міст, що досить щільно зустрічаються у тексті «Хроніки» Іоанна Малали. Наприклад: «Никто же бо, зиждя града, въ имя мрътваго нарицаеть, оуко-ризна бо есть, но во имя живаго. се же градъ Антиохию нарече въ имя с(ы)на свого» (кн.VIII, с.5₁₇₋₂₀)³¹.

На сьогодні існує два погляди на причини складання легендарної частини у літописах ВКЛ, тобто власної візії походження литовців. Перший відштовхується від існування напруги між польською та литовською елітами, і тоді створення подібної легенди легітимізувало окремішність литовської шляхти³². Згідно з другим, легенда римського походження литовців була спрямована проти московських версій початків литовської династії, сформульованих у «Посланні Спиридона-Сави» (згодом перейшли до «Сказання про князів владимирських»)³³.

Одним із головних джерел, що використовувалися при моделюванні легендарної частини, був Галицько-Волинський літопис, запозичення з якого доповнювалися інформацією з інших джерел. До безпосередньо «римського» блоку легендарної частини з останнього ввійшов тільки «Довспрункг с Китаврус», якого названо одним зі «шляхты чотыры рожаи, навышшые»³⁴. «Прешпор с Колюмнов» та «Ульян з Урсин», як досить переконливо довів К.Гудмантас, були реальними «римськими» (італійськими) вельможами і потрапили до легендарної частини через те, що входили до почту королеви Бони³⁵. Однак у цій частині (та «римській легенді» загалом) незрозуміле походження імені Палемон. Воно взяте з якоїсь писемної пам'ятки: «Palemono kalnas» («Палемонова гора») та район Palemonas (Палемонас) у Каунасі з'являються, скоріше за все, дуже пізно, під впливом «Хроніки» Мацея Стрийковського, або навіть праці Т.Нарбута «Історія литовського народу» («Dzieje narodu litewskiego», 1830-ті рр.). У ранніх джерелах таких топонімів немає. На писемну пам'ятку, з якої був запозичений «Полемон», указує система доповнення найпершої версії легендарної частини.

Судячи з усього, перша генеалогія (яка і стала основою легендарної частини 2-го зводу літописів ВКЛ (ЛЧ)) складалася цілком з епонімів (Борк, Кунас, Спера, Кернус, Поята, Кгирус, Кгрумпь, Немонос, Куковойт, Утянус, Швинторог, Трабус). Згодом до неї було додано імена з писемних пам'яток

³¹ *Истрин В.М.* «Хроника» Иоанна Малалы в славянском переводе. Репринтное издание материалов В.М.Истрина. – Москва, 1994. Перша арабська цифра позначає сторінку, у нижньому індексі подано рядки.

³² *Kulicka E.* Legenda o rzymskim pochodzeniu Litwinów... – S.16; *Suchocki J.* Geneza litewskiej legendy etnogenetycznej... – S.30.

³³ *Jučas M.* Lietuvos metraščiai ir kronikos. – Vilnius, 2002. – P.50–51; *Морозова Н.* Вопросы языка и текстологии летописей Великого княжества Литовского: Хроника Быховца: Дисс. ... д-ра гуманитар. наук, филология, балтийские и славянские языки и литература (Н 590). – Вильнюс, 2001 = *Морозова Н.* Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės metraščių kalbos ir tekstologijos problemos: Vychovco kronika: Daktaro disertacija humanitariniai mokslai, filologija, baltų ir slavų kalbos ir literatūra (Н 590). – Vilnius, 2001. – P.42–60.

³⁴ Летопись Рачинского // ПСРЛ. – Т.35. – С.145.

³⁵ *Gudmantas K.* Lietuvių kilmės iš romėnu teorijos genėzė ir ankstyvosios Lietuvos vardo etimologijos // Senoji Lietuvos Literatūra. 17 knyga: Literatūros istorija ir jos kūrėjai. – Vilnius, 2004. – P.255; *Idem.* Vėlyvųjų Lietuvos metraščių veikėjai ir jų prototipai: «Romėnai» // Ibid. 18 knyga: Istorijos rašymo horizontai. – Vilnius, 2005. – P.113–139.

(Полемон, Довспрункг, Мингайло). Відблиск «до-Полемонової» традиції можна побачити в одному родослів'ї, а саме «35 Rod Litowskich Kniazeij» зі збірки Бібліотеки Чарторийських, яке починається словами: «Книазеї Priszli Iz Ruma trij Bratij odin Žerslous druhi Kernus Tretij wilkus»³⁶. Відповідно, перший заснував Заслав (?), другий – Кернаве, третій – Вількомир (Укмерпе).

Тож однією з нерозгаданих загадок легенди про римське походження литовців є особа протопласта великокнязівської династії – Палемона³⁷. «Полемон» з'являється в легенді на початку XVI ст. – у першій редакції легендарної частини (ЛЧ-1) 2-го зводу літописів Великого князівства Литовського (ЗВВКЛ). На цей момент сама римська теорія вже існувала й навіть мала постать ватажка римлян, які згодом розселилися в Литві. Однак жодна рання версія не називає цю особу «Полемоном». Я.Длугош пропонував уважати ватажком Вілія, по імені якого було назване місто Вільно³⁸. Цю ж версію, слідом за Я.Длугошем, повторив і М.Меховський³⁹. Таким чином, спочатку персонаж, що вводився як ватажок римлян, був «реконструйований» автором (Я.Длугошем) як епонім.

Ближчим за звучанням до «Палемона» ЛЧ-1 є «duce Lemonio» Філіпа Буонакорсі Каллімаха (1437–1496 рр.). «Duce Lemonio» як вождь литовців виступає у праці «Життя і звички кардинала Збігнева» (1480-ті рр.)⁴⁰. Походження цього імені у самого Каллімаха незрозуміле. Можна припускати зіпсовану назву племені «lemovii», що зустрічається у Тацита⁴¹. Ф.Каллімах також «реконструює» якогось ватажка литовців, щоправда використовуючи більш витончений метод, ототожнюючи германське плем'я лемовіїв (згадане Тацитом) з литовцями, а територію їх первісного заселення – з Лівонією (за співзвучністю: «Вважаю, що Лівонія від викривленого імені князя Лемонія називається» («Quae mox Lituonia corrupto uocabulo a Lemonio duce, ut credi par est, nominata»)⁴². Єдина відмінність «Лемоніуса» Каллімаха від «Вілія» Длугоша – об'єкт, обраний для «реконструкції» імені вождя. У першому випадку таким стає столиця Великого князівства Литовського, у другому – «gens lithuanorum»⁴³.

Однак незважаючи на подібність звучання імен *Лемоніус* і *Полемон*, припускати запозичення з «Життя і звичок кардинала Збігнева» можна тільки з багатьма застереженнями, оскільки на даний момент існує лише два списки цієї пам'ятки: 1555 р. й XVII ст. (обидва – польські)⁴⁴. Отже, пряме використання автором легендарної частини якоїсь певної версії «римської легенди», як видається, досить складно встановити.

³⁶ Rodowód książąt ruskich i litewskich do poł. wieku XVI w jęz. Ruskim // Biblioteka Czartoryskich (Kraków). – Rkp.2211.IV. – S.100.

³⁷ Надалі форма імені «Полемон» уживатиметься там, де йтиметься про першопочаткове запозичення; натомість «Палемон» – там, де мається на увазі ustalena в історіографії форма.

³⁸ Ioannis Długossi seu Longini canonici quondam Cracoviensis Historiae Polonicae. Libri XII. – P.115.

³⁹ Меховский М. Трактат о двух Сарматиях. – С.98, 176.

⁴⁰ Callimachi Ph. Vita et mores Sbignei cardinalis. – P.38.

⁴¹ Ibid.

⁴² Ibid.

⁴³ Шляхом Ф.Каллімаха пішов згодом Мартин Кромпер: Kronika Polska Marcina Kromera biskupa Warmińskiego. Książ XXX. Dotąd w trzech językach, a mianowicie w łacińskim, polskim i niemieckim wydana, na język polski z łacińskiego przełożona przez Marcina z Błazowa Błazowskiego. Wyd.2. – Sanok, 1857. – S.128.

⁴⁴ Callimachi Ph. Vita et mores Sbignei cardinalis. – P.7.

Автор ЛЧ-1 не використав методи Длугоша й Каллімаха для «реконструкції» імені першопредка. Для особи протопласта литовських князів було обране ім'я, що його носили цілком історичні персонажі. Зрозуміло, що у цьому випадку саме джерело, котре потрапило в руки середньовічного автора, і формує образ першопредка. І все-таки є деякі правила, згідно з якими перший із роду має особливу значимість у легенді, а сам образ протопласта не може бути випадковим. Відомо, наприклад, що мода на троянських героїв поширювалася в Європі; у XV–XVI ст. популярністю користувалася «римська легенда» походження правителів⁴⁵. У тому числі оригінальна польська версія, в якій стверджувалося про тотожність легендарного Крака (героя «Хроніки» Вінцентія Кадлубека) з римлянином Гракхом⁴⁶. «Пошуки» біблійних прабатьків народів характерні майже для всіх середньовічних історіографій, зокрема на Русі – починаючи з «Повісті временних літ».

Однак із «Полемоном» все не так просто. Виникає закономірне питання: а чому саме Полемона обрали для початку литовської князівської династії? Історичні й міфологічні персонажі під іменами Полемон (так само, як і Палемон) не можуть претендувати на першорядність. Можливо, тут присутня гра із семантичним наповненням слів⁴⁷, подібна до тієї, яку пропонує автор для пояснення етноніма «Литва»: від латинських слів «litus» (берег) і «tuba» (труба)⁴⁸?

Загадка «Полемона» давно привертала увагу дослідників, хоча прямого джерела запозичення ніхто так і не запропонував⁴⁹. Першим, хто спробував пояснити загадкового «римського князя», був А.Ротунд, автор трактату «Розмова поляка з литвином...» («Rozmowa Polaka z Litwinem...»; 1564 р., опубліковано в 1565 або 1566 рр.)⁵⁰, а також «Короткої історії литовських князів...» («Epitome principum Lituaniae...», 1576 р.)⁵¹. А.Ротунд знав другу редакцію легендарної частини, оскільки вже використав другу форму імені – «Палемон» (про різниці в написанні Полемон/Палемон у різних редакціях легендарної частини див. нижче). Він пропонує читати не «Palemon»,

⁴⁵ Гене Б. История и историческая культура средневекового Запада / Пер. с фр. Е.В.Баевской, О.М.Береговой. – Москва, 2002. – С.377–392.

⁴⁶ *Macej de Mechovia. Chronica Polonorum.* – Cracoviae, MDXXI [1521]. – P.CCCLXXIX [примітка видавця].

⁴⁷ *Gudmantas K.* Vėlyvųjų Lietuvos metraščių veikėjai ir jų prototipai: «Romėnai» // *Senoji Lietuvos literatūra. 18 knyga: Istorijos rašymo horizontai.* – Vilnius, 2005. – P.114.

⁴⁸ ПСРЛ. – Т.35. – С.129, 146, 174, 194, 215.

⁴⁹ *Jurkiewicz J.* Od Palemona do Giedymina. *Latopis Wielkiego Księstwa Litewskiego i Żmudzkiego a przeszłość Litwy w dziełach Augustyna Rotundusa // Z dziejów kultury prawnej: Studia ofiarowane Profesorowi Juliuszowi Bardachowi w dziewięćdziesięciolecie urodzin.* – Warszawa, 2004. – S.505–538; *Raila E.* Lietuvos atradimas, arba Palemono prolegomenai // *Naujasis Židynys-Aidai.* – 1995. – №4. – P.298–303; *Idem.* Palemono legenda: istoriografinės teksto ištakos // *Lietuvos istorijos studijos.* – 1997. – №4. – P.130–134; *Jasas J.* Bychovco kronika. – P.193–194; *Rowell S.C.* Amžinos pretenzijos arba kaip turime skaityti elitinę literatūrą // *Seminarai.* – 1998. – P.19–20; *Petrauskas R.* Istoriskumas // *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra. Tyrinėjimai ir vaizdai.* – Vilnius, 2001. – P.211; *Beresnevičius G.* Palemono mazgas. *Palemono legendos periferinis turinys. Religinė istorinė studija.* – Vilnius, 2003.

⁵⁰ *Rozmowa Polaka z Litwinem.* – Kraków, 1890. – S.VI; *Rozmowa Polaka z Litwinem z ktorej tu znajdnie kazdy obaczyć moze co jest prawa wolność abo swoboda i jakoby uniją korona polska z księstwem litewskim przyjąć miała przeciw sromotnemu i omylnemu Stanisława Orzechowskiego pisanu ktorem niewinnie sławne księstwo litewskie zelzyć chciał uczyniona //* *Sešioliktojo amžiaus raštija.* – Vilnius, 2000. – P.263.

⁵¹ *Epitome principum Lituaniae a migratione Italorum P.Libone vel, ut Lituania historia scribit, Palemone duce usque ad Jagellones //* *Sešioliktojo amžiaus raštija.* – P.296–297.

а «P.Libone», можливо, контамінуючи версії літописів ВКЛ і «Хроніки» Мартіна Кромера⁵²: «П.Лібон, якого наші, помиляючись у літерах, змінивши ім'я, Палемоном зовуть» («P.Libone kthorego naszymi omilkiem liter w podobne litery imię przemieniwszy Palemonem zowa», «[...] duce P.Libone, quem Palemonem corrupto nomine historia vocat»)⁵³. Ідентифікація Палемона з Либонем була популярною скоріше за все через своє політичне звучання, дозволяючи підтверджувати литовські претензії на Лівонію у другій половині XVI ст.⁵⁴ М.Стрийковський також прийняв читання «Palemon albo P.Libone», хоча і не без зауважень⁵⁵.

Це пояснення імені може насторожити: адже А.Ротунд, М.Стрийковський і сама легендарна частина належать одному сторіччю. Більше того, А.Ротунд мав доступ до бібліотеки великокнязівської канцелярії у Вільні⁵⁶. Належність до культурного оточення, в якому був відомий прототип засновника литовської великокнязівської династії, повинна була дати «зміцнення» і розвиток образу «Полемона» (у тому числі, у А.Ротунда). Однак ми бачимо зворотне. «Полемон» у другій редакції легендарної частини стає «Палемоном», а останній, своєю чергою, одержує все нові й нові пояснення.

Це, швидше за все, говорить про те, що майже відразу після створення першої версії легендарної частини, де «Полемон» уперше виступає як першопредок, зв'язок із безпосереднім джерелом запозичення імені втрачається, а разом із цим зв'язком втрачається й логіка найменування. Крім того, політична ситуація другої половини XVI ст. (Лівонська війна) вимагала певних ідеологічних обґрунтувань литовських претензій на Лівонію.

У списках 2звВКЛ немає єдності в написанні імені цього персонажа. Вони розподіляються в такий спосіб: варіант «Полемон» містить список Євреїновський (Є); варіант «Палемон» – списки Рачинського (Р), Археологічного товариства (Арх.), Румянцевський (Рум.), Ольшевський (О), Вільнюський 2 (В2)⁵⁷ і Краківський (Кр.)⁵⁸. Список Красинського (К) містить обидва варіанти написання імені: «Где ж одно княже римское именем Полемон (в Є: *Послесмон*), которых же цесарю Нерону был кровный, забрался з женою и з дтми, и з скарбы своими, и подъданными своими, с которым жо княжетем собралося пятсот шляхты з жонами и з дтми и з многыми людми», «тут ся доконал род княжати римского Полемона»⁵⁹; «А потом вышереченое княже Палемон (в Є: Полемон) вродил трех сынов»⁶⁰.

⁵² Jurkiewicz J. Od Palemona do Giedymina. Latopis Wielkiego Księstwa Litewskiego i Żmudzkiego... – S.505–538.

⁵³ Rozmowa Polaka z Litwinem. – P.263: «[...] P.Libone kthorego naszymi omilkiem liter w podobne litery imię przemieniwszy Palemonem zowa»; Epitome... – P.296–297: «[...] duce P.Libone, quem Palemonem corrupto nomine historia vocat». Про версію А.Ротунда див.: Jurkiewicz J. Od Palemona do Giedymina... – S.505–538.

⁵⁴ Jurkiewicz J. Od Palemona do Giedymina. – S.512–513.

⁵⁵ Strykowski M. Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi. – T.1. – Warszawa, 1846. – S.48–50, 65–73. У першому вид. (Krolewec, 1582) див.: S.77.

⁵⁶ Jurkiewicz J. Od Palemona do Giedymina... – S.505–538.

⁵⁷ Список XVIII ст. зі списку О: Lietuvos Mokslų Akademijos Biblioteka. Rankraščių skyrius. – F.17-29. – P.1–11.

⁵⁸ Список сер. XVI ст. з О: Biblioteka Jagiellońska (Kraków). – Cod.6135.

⁵⁹ ПСРЛ. – Т.35. – С.128, 130.

⁶⁰ Там же. – С.128.

У всіх списках 2звВКЛ Полемон/Палемон згадується в одних і тих самих місцях легендарної частини (у деяких списках ім'я зустрічається ще у заголовках: «О княжати Полемоне и о трѣх сынех его» (Є); «О хіаžєсіv Palemonie i o iego trzech sinyeh» (О); «О княжати Палемоне и о трех сынов его» (Р); «О княжати Палемоне и о трех сынѣх его» (Рум.)⁶¹, різниця лише в написанні імені. Друга редакція легендарної частини (що відбилася в Р, Рум., О, Арх.) відрізняється пильною увагою до імен героїв і тенденцією до їх зміни. «Полемон» з'являється в першій редакції, а «Палемон» – після її редагування, тобто у другій (на даний момент відомо більше списків другої редакції, а не першої). Первинність або вторинність варіантів імені – досить важливий момент, якщо намагатися встановити, звідки саме було взято це ім'я. Адже імена *Полемон* (Polemon, Полеѡв) і *Палемон* (Palaemon, Палаѡв) носили різні історичні діячі й міфологічні персонажі в різний час.

«Палемон», що з'явився у другій редакції легендарної частини, швидше за все – свідомо зміна імені, коли перший варіант перестав задовольняти редакторів, або ж коли загубився зв'язок між джерелом імені й самим ім'ям. Зараз уже складно визначити, коли саме легендарна частина 2звВКЛ піддалася редагуванню й чому «Полемон» перетворився в «Палемона».

Від часів А.Ротунда й М.Стрийковського версій про те, ким же міг бути «Полемон» 2звВКЛ, стало набагато більше. Близьче всього до розгадки підійшов М.Рочка, який підтримав думку Р.Сілі⁶², що під ім'ям «Полемон» мався на увазі понтійський цар Полемон II⁶³. Гіпотезу М.Рочки підтримали московські видавці трактату Михалона Литвина⁶⁴. Цієї ж версії дотримується й Г.Береснявичюс⁶⁵. Дійсно, пропозиція вважати «Палемона» легендарної частини понтійським правителем Полемоном має документальне підтвердження.

Як уже зазначалося, імена, запозичені з письмових джерел, «розбавляють» епонімічні генеалогії легендарної частини. Причому (як це видно на матеріалі запозичень імен із Галицько-Волинського літопису) письмові джерела відобразилися у ЛЧ певними блоками. Ім'я Полемон стоїть «на межі» між запозиченнями з Хронографа та Галицько-Волинського літопису (перед Довспрунгом). У другому творі ім'я «Полемон» не зустрічається. Відтак можна припустити, що воно було взяте з хронографа.

Якщо враховувати тільки час написання, авторів першої редакції легендарної частини (початок XVI ст.) могли бути доступні такі зводи: Хронограф за Великим викладом (ХрВв, імовірно XI ст.), Літописець еллінський і римський (ЛЕР) 1-ї та 2-ї редакцій (до середини XV ст.), Хронограф 1262 р. (ВХр.), Троїцький хронограф (Тр., початок XV ст.), Хронограф 1512 (Хр.1512,

⁶¹ Там же. – С.215 (Є); 173 (О); 145 (Р); 193 (Рум.).

⁶² Sealey R. Bendros mintys apie lietuvų kalbos kilmę // Tautos Praeitis. – Chicago, 1961. – Т.1. – Кн.3. – Р.336–337.

⁶³ Роґка М. Mykolas Lietuvis. – Vilnius, 1988. – Р.78–80.

⁶⁴ Михалон Литвин. О нравах татар, литовцев и москвитян / Пер. В.И.Матузовой, отв. ред. А.Л.Хорошкевич. – Москва, 1994. – С.45.

⁶⁵ Beresnevičius G. Palemono mazgas... – Р.14–20.

кінець XV ст.)⁶⁶. Отже, укладач легендарної частини міг мати списки будь-якої з цих пам'яток. Однак сума запозичень із Віленського списку Хронографа 1262 р. досить переконливо говорить на користь запозичення саме з нього. Відтак, і ім'я Полемон також запозичене із Хронографа 1262 р.

У хронографічній традиції ім'я Полемон тісно пов'язане з Нероном. У хронографах Полемон з'являється у складі фрагменту «Хроніки» Іоанна Малали (Мал., X, 19₁₉–23₄), який читається в ЛЕР-1⁶⁷, ЛЕР-2⁶⁸, а також у Хронографі 1262 р.⁶⁹: «Пріа же си неронъ црѣ въ црѣтво свое, страну иноу. на понѣтѣ полемона⁷⁰ стратига⁷¹ своего, і сѣтвори ю епархъ прозва ю понѣтъ⁷² полемоньски⁷³. Си^ж неронъ любаш вѣнеты сѣло:» (арк.593). Однак цих фрагментів немає ані у Тр., ані у хронографічних палеях⁷⁴, що може говорити про відсутність його й у ХрВв. Немає цього фрагмента й у Хр.1512⁷⁵. Таким чином, із пошуків джерела можна виключити: ХрВв (і висхідні до нього пам'ятки), Тр. і Хр.1512.

Згадка Полемона у хронографах дає нам три варіанти, звідки могло бути запозичене ім'я: 1. запозичення безпосередньо зі слов'янського перекладу Мал., який би не входив у який-небудь хронограф, а був окремою пам'яткою; 2. запозичення з ЛЕР; 3. запозичення із Хронографа 1262 р. Причому, останній варіант доцільно розбити на два підпункти – запозичене ім'я з протографа або безпосередньо з Віленського списку Хронографа 1262 р. (ВХр.).

Можливість використання окремого (не хронографічного) тексту перекладу «Хроніки» І.Малали видається досить сумнівною. Рукописна традиція міцно пов'язує її саме із хронографами. Списків окремо переписаних книг у давньоруському перекладі поки не знайдено – усі вони входять до складу хронографів⁷⁶. На використання саме хронографічного тексту може вказувати й те, що поряд з «Хронікою» І.Малали була використана інша пам'ятка, що також входила до складу хронографів – «Історія Іудейської війни» Й.Флавія. Можна було б прийняти, що й перша, і друга кожні окремо послужили джерелом легендарної частини 2звВКЛ, якби не розташування тексту.

Однією з найяскравіших рис римської теорії походження литовців була мотивація втечі Полемона з Риму. Легендарна частина 2звВКЛ пропонує таку її причину: ніхто не був упевнений у безпеці свого майна та життя, оскільки Нерон «княжатом і паном римским, шляхті й всьому посполству

⁶⁶ Див.: *Творогов О.В.* Древнерусские хронографы. – Ленинград, 1975. Як зазначав О.В.Творогов, точне датування складання хронографів установити не вдається. Однак на початок XVI ст. всі ці тексти вже існували.

⁶⁷ *Творогов О.В.* Древнерусские хронографы. – С.279 (фр.145).

⁶⁸ *Творогов О.В.* Древнерусские хронографы. – С.294 (фр.195); *Летописец Еллинский и Римский.* – Т.1: Текст. – Санкт-Петербург, 1999. – С.221.

⁶⁹ Цит. за ВХр., різночитання за Арх. (Исторический сборник, XV в., Российский государственный архив древних актов. – Ф.181 (МГАМИД). – Оп.1. – №279. – 540 л.).

⁷⁰ Арх.: полемона.

⁷¹ Арх.: стратига.

⁷² Арх.: Понѣтъ.

⁷³ Арх.: Полемон'скыи.

⁷⁴ *Творогов О.В.* Древнерусские хронографы. – С.262–274, 239–262.

⁷⁵ ПСРЛ. – Т.22: Русский хронограф. – Ч.1: Хронограф 1512. – Санкт-Петербург, 1911.

⁷⁶ *Словарь книжников и книжности Древней Руси.* – Вып.1 (XI–XIV вв.). – Ленинград, 1987. – С.472; *Творогов О.В.* Древнерусские хронографы. – С.16; *Истрин В.М.* «Хроника» Иоанна Малалы... – С.3 (предисловие М.И.Чернышёвой).

крьвды й втиски великі чынил»⁷⁷. У самому місці розташування опису «окрутенств Нерона» у тексті хронографа можна знайти вказівки на конкретну пам'ятку, що послужила джерелом легендарної частини. Так, після слів «си^ж неронъ любаш вѣнеты сѣло:» у всіх хронографах читається різний текст. У ЛЕР-1 після цього йде фрагмент із «Хроніки» Георгія Амартола (Ам.) про Петра й Симона (Ам., 257₂ – 258₆)⁷⁸; в ЛЕР-2 – «Про Иаковъ», теж з Ам. (261₁₃ – 262₁₄)⁷⁹. Тільки Хронограф 1262 р. дає зовсім інше читання, а саме: фрагмент з «Історії Іудейської війни» Й.Флавія (кн.ІІ, гл.13, 1–3)⁸⁰. При порівнянні уривку з Хронограф 1262 р. та легендарною частиною очевидно використання тут першого (підкреслено місця, які зближуються; курсивом виділено фрагменти, запозичені з іншого джерела):

Віленський хронограф: (592b – 593a)	Другий звід літописів ВКЛ (Рач.) ¹
<p>пріаже си неронъ прѣ въ прѣтво свое, страну иноу. на понѣте [...]² полемона стратіга своего, и сѣтвори ю спархъ прозва ю понѣте полемоньски. си^ж неронъ любаше вѣнеты сѣло: Велико^ж безжміе сѣтвори неро^н, елико зла показа на брата, и на женѣ, и на мѣрѣ, их же оумори гладо^н како на блѣго^нны^х моу^ж, приведѣ свое жестосердіе, и како са прѣбра на женѣски красоты, и на похоть, и како погжи оумъ, ѿ многа бога^тства. нѣѣ не испишѣ. поне мню іако всѣ^х нелѣпо слѣша^х. и мы же блѣгоуміе вдана ѿ бѣ. исписа^х же іа^ж быша сѣтворена прине^м въ іудѣи. постави^ж се властели. на того^ж фѣлика и^ж .г. ра^боиникъ имѣ и начальника и^ж вземъ имѣніе ихъ. и причастники и^ж мно^жство, и посла на кѣ цесареви. он же хж^жши^х распа, а на старѣиши^х взе^м имѣніе безчислено. пѣсти и, и ти прише^дше, и необрасо^н ра^бивахѣ. и посрѣ^д града бѣюще ча^х. па^ж на праз^нникъ, месашца с лю^дми, и по^т ризами хранаще, ножа остры, тѣмъ бодахоу сѣпостаты своа. и на^д па^чшимиса стоахѣ и творахѣса желѣюще по ни^х, ищѣще оубіецъ, первыи^ж оубіень. бы^т ѿ ни^х ионафанъ архіерѣи, и по не^м мноши, и стра^х лють обдержаше вса. когож^о чающе смертѣ повса дѣи акы при ра^т. елико^ж безжміе сѣтвори неронъ³</p>	<p>которые же Нерон⁴ был пан окрутный а невѣстачинный, иж властную матку свою и доктора своего <i>навышшого Сэноку⁵</i> бѣз каждое прычыны ку смертѣ прыправил, и колко раз казал мѣсто Рымское запаливать, а ни для чого иного, толко для того, иж бы ся тому дивовал а потеху мѣл</p> <p>А княжатоу и паном⁶ рымским, шляхте и всему посполству крьвды и втиски великие чынил, для чого ж всякыи подданныи его, для великого окрутенства и невѣстачинности его, не был ниhto пѣвѣн а ни бѣзпечен не толко имѣней албо скарбов, але и здорова своего</p> <p>А так многіе, опускаючи имѣнья и скарбы свое, втекалися до розмаитых земель, наслідуючы справедливого упокою</p> <p>Где ж одно княжа рымское именем Палемон⁷, которые же царю⁸ Нерону был крвеныи, забрался з жоною и з дѣтми своими, и с подданными, и скарбы своими, с которым жо княжатоу пятсот шляхты, также з жонами и з дѣтми и з многими силами</p> <p>И взявши з собою одного остронома, которые ся знал по звѣздах, и пошли у кораблех морем по заходу солнѣца, хотечи собѣ знайти на земли мѣстѣ слушное, гдѣ бы ся мели поселити а мешкати с покоем</p>

Примітки: 1. Цит. за Списком Рачинського (ПСРЛ. – Т.35. – С.145) із наведнням найважливіших різничтань за іншими списками (Там же. – С.128 (К), 173 (О), 193 (Рум.), 214 (Є)).

2. У Хронографі 1262 р. у цьому місці пропущене слово «посла» (пропуск був уже у протографі, оскільки в обох списках варіант однаковий). Відновлюється за ЛЕР та грецьким списком Мал. (див.: Летописец Еллинский и Римский. – Т.1. – С.221; *Истрин В.М.* Хроника Иоанна Малалы. – X. – 24. – Прим.7).

3. З «Історії Іудейської війни» Й.Флавія: *Мещерский Н.А.* «История иудейской войны» Иосифа Флавия в древнерусском переводе. – С.267 (кн.ІІ, XIII, 1–3).

4. Є: Той убо царь Нерон.

5. К: замість «Сэноку» – «своею рукою забил».

6. К: панятом.

7. К: Полемон; Є: Послесмон.

8. К, Є, О, Рум.: цесарю.

⁷⁷ Цит. за списком Рачинського: ПСРЛ. – Т.35. – С.145; в ін. списках змін немає: ПСРЛ. – Т.35. – 128 (К), 173 (О), 193 (Рум.), 214 (Є).

⁷⁸ *Творогов О.В.* Древнерусские хронографы. – С.279 (фр.146). Тут і далі посилання на вид.: *Истрин В.М.* «Хроника» Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. – Т.1. – Петроград, 1920. Перше число позначає сторінку, у нижньому індексі подано рядки.

⁷⁹ *Творогов О.В.* Древнерусские хронографы. – С.294 (фр.196); Летописец Еллинский и Римский. – Т.1. – С.222.

⁸⁰ Розбивка на книги та глави за вид.: *Мещерский Н.А.* «История Иудейской войны» Иосифа Флавия в древнерусском переводе. – Москва; Ленинград, 1958. – С.267₉₋₂₈ (видано за Віленським хронографом).

Ми не знайдемо у цих двох фрагментах прямої текстуальної подібності. Відсутність точних збігів, однак, не говорить про те, що текст хронографа не був використаний. Автор легендарної частини й не прагнув до дослівного переписування своїх джерел, а переказував їх. І це корелюється із системою читання рукопису Хронографа 1262 р.

Порівнюючи обидва уривки, побачимо, що майже всі мотиви втечі від Нерона прочитуються вже в «Історії Іудейської війни» Й.Флавія. Відбирання «маєтків», безпричинні вбивства Нероном близьких й (що, напевно, головне) «шляхетних моуж», зумовлені цим страх і втеча. Доказом запозичення Полемона саме із Хронографа 1262 р., а не з іншого подібного твору, може також служити й уривок із Мал., що передує Флавію. Причому саме у зв'язку цих двох уривків. У протографі ВХр. і Арх., в уривку, запозиченому із Мал., було пропущене слово «пославши» (відновлюється за ЛЕР⁸¹ та грецьким текстом)⁸². У наведеній таблиці пропуск позначено квадратними дужками. Без цього слова зміст фрагмента радикально змінюється. Якщо спочатку (у грецькому тексті й давньоруському перекладі) йшлося про те, що Нерон посилає свого «стратига» у новопридбану «страноу», то у протографі ВХр. і Арх. (Хронограф 1262 р.) ситуація змінюється з точністю до навпаки: Нерон забирає «страноу иноу. на пон'те полемона стратіга своего». У контексті подальшого викладу подій ця втрата слова й надає той зміст, що відбився в легендарній частині.

Хронограф 1262 р. від самого свого виникнення непрямым образом пов'язується з Литвою. Найвідомішим фрагментом із нього є вставка в текст «Хроніки» І.Малали⁸³, що містить одну з найбільш ранніх згадок про балтійських язичницьких богів, а також пояснення походження обряду трупо-спалення у литовців, ятвягів, прусів, емі та лібі (арк.27 а – 28 а)⁸⁴. Ця глоса (т.зв. вставка про Совія) не залишилася без уваги й при переписуванні хронографа на початку XVI ст. У списках його вона має різні заголовки. В Арх.: «Оуказъ же поганской прельсти сице иже Совиа бѣомъ нарицаюу»⁸⁵; у ВХр.: «Скажем+⁸⁶ [вамъ]⁸⁷ поганьскыа прѣлести быти сїцево и в лиѣвѣ нашеи.:- слова. нѣ» (27 б) (підкреслені фрагменти загальні для обох списків).

Можна припустити, що різниця між заголовками викликана нерозумінням переписувачем ВХр. почерку протографа й спробою пояснити незрозумілий текст. Додання до заголовку протографа уточнення «и в лиѣвѣ нашеи.:-» треба віднести до часу переписування ВХр., а не до самого протографа, як уважав В.Істрин⁸⁸. На особливий інтерес до цієї глоси у ВХр.

⁸¹ Летописец Еллинский и Римский. – Т.1. – С.221.

⁸² *Истрин В.М.* «Хроника» Иоанна Малалы... – X, 24, прим.7.

⁸³ За нею і датують укладення протографа.

⁸⁴ Ця глоса багато разів публікувалася. Остання праця, присвячена цій проблематиці: *Lemeškin I.* Sovijaus sakmė ir 1262 m. chronografas. – Vilnius, 2009. – 332 р. Цікаво, що укладач Хронографа пропонує еллінську версію походження литовського язичництва («си ж прелесть сквернаа прїиде в нѣ ѿ Елинъ» (арк.27 б)).

⁸⁵ *Истрин В.М.* Александрия русских хронографов... – С.359.

⁸⁶ Після слова «скажем» тим самим чорнилом проставлено хрест.

⁸⁷ Слово «вамъ» дописане над рядком, іншим чорнилом, почерком, схожим на основний.

⁸⁸ *Истрин В.М.* Александрия русских хронографов... – С.360–361.

вказують і маргіналії: на лівому березі проставлений хрест (що означає відношення маргіналії до тексту після слова «скажем», де також стоїть хрест), а у хреста – пояснення до тексту: «Се Єсть прелесть | поганьская | и в нашои ли | твѣ то са воѣдило злоЄ | дѣло | и до | вито | вта» (чорнило інше, але почерк схожий на основний – *К.К.*); «[Т]о вито^бтовужонѣ | воираколе сожѣ | гли | посмерти Є и пол томъ почалли переставати жечиса» (основний почерк – *К.К.*) (27 б). Маргіналія тим цікавіша, що у великокнязівській канцелярії за Гаштольда було вироблено ідеологему, пов'язану з особливим статусом Вітовта як рівноапостольного хрестителя Литви. Це відобразилося, наприклад, у «Похвалі» Жигимонту Старому⁸⁹. Позначка на берегах, яка пояснювала, що після Вітовта «почали переставати жечиса», можливо, говорить про належність переписувача ВХр. до великокнязівської канцелярії.

Усі ці зауваження до глоси про Совія вкрай важливі, якщо врахувати, що текст Хронографа 1262 р. читався дуже уважно, про що говорять численні маргіналії, підкреслення та пояснення до тексту; а також те, що Совій згадувався в тексті хронографа ще раз. Про смерть у Римі «боярина Августа» Совія говориться перед розповіддю про королів-волхвів: «Въ та же лѣта Сави (у ВХр.: Совіи – *К.К.*) нѣкто, боларинъ Антиоѣиа, пришедь съ Авгоустомъ въ Римъ, оумре въ Римѣ, пороучивъ памать свою градоу своему творити на все приходящее .ѣ. лѣтъ .л̄. всю дѣї иперетїа мѣца игры скомрашъскыа и скоуколныа и всѣхъ борїи, сноузныхъ и пѣшихъ оу ристанїи» (537 а, Мал. IX, 17₇₋₁₂). Написання імені в обох випадках збігається. Уважний читач цілком міг зіставити ці два фрагменти й підтвердити версію римського походження литовців.

Хронограф 1262 р. не був єдиним джерелом «римської легенди» за версією ЗвВКЛ. Так, наприклад, ім'я Сенеки, історія його смерті й розповідь про римські пожежі за Нерона були почерпнуті автором з іншої пам'ятки. Контамінація двох або декількох джерел – прийом, що досить часто зустрічається у легендарній частині. У даному випадку із Хронографа 1262 р. було запозичено головного героя, а також цілком упізнавані хронологічні маркери. Те, що саме Хронограф 1262 р. послугував джерелом для хронографічного введення до легендарної частини, верифікується не тільки наявністю у тексті Полемона.

Складно сказати, що ж це був за текст. Судячи зі збігу оціночних характеристик учинків Нерона (і послідовності викладу) у легендарній частині та у Светонія⁹⁰: смерть Клавдія, убивство матері, тітки, дружин (Октавії та Поппеї), приречення на смерть кращих мужів держави (VI, 36), безпричинна пожежа у Римі (VI, 38), можна погодитися із припущенням С.Ровелла, що автором було відоме «Життя Цезаря» («*Vitae Caesarum*»)⁹¹. Треба також

⁸⁹ Alberto Goštauto Pagyrimas Žygimantui Senajam (1529) // Šešioliktojo amžiaus raštija. – Vilnius, 2000. – P.59–60; Варонін В. «Пахвала караля Жыгімонта» Войцеха (Альбрэхта) Гашгаўта і выданне Першага статута Вялікага княства Літоўскага // Pirmasis Lietuvos Statutas ir epocha. Straipsnių rinkinys. – P.21–34.

⁹⁰ Svetonius Tranquillus. De vita caesarum. De poetis. VI. 33–38. Перші видання: Romae, 1470, 1471, 1472; Mediolanum, 1480; Bononia, 1488, 1493, 1506; Venetia, 1490.

⁹¹ Rowell S.C. Amžinos pretenzijos arba kaip turime skaityti elitinę literatūrą. – P.19–20.

відзначити, що Полемон присутній у Светонія, однак контекст, в якому він згадується, зовсім не узгоджується з контекстом легендарної частини⁹².

Як видається, вибір першопредка литовської династії зумовило задання автора пов'язати Різдо й Римську імперію з литовською історією. Перші два компоненти мали велике значення для моделювання «origo lithuanorum». Різдо знаменувало початок історії, а Римська імперія була останньою зі світових держав, відповідно до середньовічної історіографії, що відобразилося й у Хронографі 1262 р. : «А они^x же сила (тобто римлян – К.К.) по всеи вселенѣи и непобѣдима Есть и^ж изыскаша всю Европѣ по^а вѣсточною страною и по^а полѣношными строуи иже Есть Доунаи [...] и до Врѣтаніиских острововъ» (цит. за: ВХр., арк.598 зв.). «Полемон» опинився у дуже зручному місці тексту. Якщо подивитися на рукопис Віленського списку, ми побачимо, що принципи роботи із джерелами, які можна було простежити на матеріалі Галицько-Волинського літопису, підтверджуються і хронографічним матеріалом. Відтак, можна допустити, що текст Хронографа 1262 р. був відомий у тому колі, де створювалася легендарна частина 2-го зводу літописів Великого князівства Литовського, і використовувався для конструювання власної історії.

⁹² «Розширяти та збільшувати державу у нього (Нерона – К.К.) не було ані бажання, ані надії. Навіть з Британії він думав вивести війська і не зробив цього лише з сорому показатися заздрісником батьківської слави. Тільки Понтійське царство зі згоди Полемона й Альпійське після смерті Коттія він зробив провінціями» (Svetonii. VI. 18).

The article researches the interests of readers in Grand Duchy of Lithuania in early XVI. Besides certain interests of Chronograph of 1262 Vilna's Copy author reviews the perception of delivered material and modeling own historical narrative on it.

Ю.С.ЗЕМСЬКИЙ*

СОЦІАЛЬНИЙ ПРОЕКТ ДЛЯ УКРАЇНИ ЗА СВІТОГЛЯДНИМИ ПЕРЕКОНАННЯМИ УКРАЇНОФІЛІВ СЕРЕДИНИ ХІХ ст.

Аналізуючи публіцистику, приватне листування, програмні заяви українофілів, хлопоманів, громадівців середини ХІХ ст. у статті з'ясовується зміст їхніх світоглядних ідеалів та прагнень, а відтак відтворено модель бачення майбутнього України. Робиться висновок, що вся діяльність національної еліти була спрямована на формування громадянських стосунків в українському суспільстві.

Українське прислів'я, зафіксоване у збірці народних паремій ХІХ ст. М.Номиса щодо українського погляду на особливості наших національних суспільних стосунків у порівнянні із ближчими сусідами, проголошує: «У ляхів – пани, на Москві – ребята¹, а у нас – брати»². Це прислів'я надзвичайно влучно та рішуче проголосило світоглядну демократичність українців. Під метафоричним гаслом ідеального «братерства у суспільних взаєминах» у середині ХІХ ст. розгортався весь процес українського націєтворення. Власне, селянська реформа 1861 р. стала підставою, що дозволила вітчизняним націєтворцям легально заговорити про українське селянство як про самобутній народ із природним правом власного самовизначення, а водночас – розпочати діяльність, що сприяла усвідомленню селянами особистих прав вільних людей. Адже реформа проголошувала їх свободу, а отже, потенційно моделювалася соціальна система «рівності» всіх підданих перед спільним сувереном – самодержцем. Тож тепер було важливо, аби селяни, усвідомивши свій новий статус, поводитися у стосунках зі своїми «вчорашніми» господарями,

* Земський Юрій Сергійович – кандидат історичних наук, докторант Інституту історії України НАНУ.

¹ Лаконічно характеризуючи особливості міжособистісних взаємин у північних сусідів, дане прислів'я символізувало не лише відсутність манер увічливості, а почасти й грубість (що, зазвичай, трактується як наївна простота та щира «відкритість» душі росіянина), але, як з'ясовується, зафіксувало одну з тогочасних офіційних форм звертання. У фонді Подільської духовної консисторії Держархіву Хмельницької області зберігся документ із промовою імператора Олександра ІІ, виголошеною перед селянами Московської губернії 25 листопада 1862 р. з метою заохочення останніх до підписання уставних грамот. На Поділля він був надісланий для оголошення у церквах 19 лютого 1863 р. – у другу річницю маніфесту, коли саме завершувався термін підписання уставних грамот, аби місцеве селянство також не сподівалося на якісь додаткові пільги. Документ надзвичайно красномовний, тож подаємо його повністю та без перекладу:

«Слова, сказанние государем императором к крестьянам Московской губернии в Москве 25 ноября 1862 года. Здравствуйте, ребята! Я рад вас видеть. Я дал вам свободу, но помните, свободу законную, а не своеволие. Поэтому я требую от вас прежде всего повиновения властям, мною установленным. Требую затем от вас точного исполнения установленных повинностей. Хочу, чтобы там, где уставные грамоты ещё не составлены, они были составлены скорее, к назначенному мною сроку. Затем после составления их, т.е. после 19 февраля будущего года, не ожидать никакой новой воли и никаких новых льгот. Слышите ли? Не слушайте толков, которые между вами ходят, и не верьте тем которые вас будут уверять в другом, а верьте одним моим словам. Теперь прощайте, Бог с вами».

(див.: Державний архів Хмельницької області. – Ф.315. – Оп.1. – Спр.721. – Арк.163).

² Українські приказки, прислів'я і таке інше. Уклав М.Номис. – К., 1993. – С.76.

як належить вільній людині. Саме підняття свідомості народу через поширення в його середовищі грамотності та елементарних знань стало головною темою діяльності активістів українського націєтворення.

В.Антонович, якому польські кола закидали «зловмисне зближення» з українським селянством, пояснював у двадцятих числах лютого 1861 р. російській адміністрації, що поляки не зрозуміли змісту реформи, проголошеної Маніфестом від 19 лютого, за якою встановилися громадянські стосунки, тож визнання студентами-шляхтичами селян «рівними собі», дружньо-товариські взаємини з ними є цілком природними – «в житті треба виявляти християнську і братську любов до ближнього, а тому не можна допускати поганих стосунків із селянами, зневажати їх як особистостей»³. А вже згодом, у першому числі «Основи» за 1862 р., у своїй знаменитій «Сповіді», він детально розтлумачив позицію нової української еліти – націєтворців. Реагуючи на звинувачення польського шляхтича Т.Падалиці у відступництві, В.Антонович погодився і визнав себе відступником, але з гідністю констатував, що він відступився від ідеології шляхетської обраності та зверхності. Для польських шляхтичів, що живуть в Україні, писав він, є лише два шляхи:

«Або полюбити народ, серед якого вони живуть, проїнятися його інтересами, повернутися в народ, колись покинутий їхніми предками, і невтомною працею та любов'ю у міру сил залагодити все зло, принесене ними (предками теперішньої шляхти – Ю.З.) народу, який вигодував численні покоління вельможних колонізаторів, і якому ці останні за піт та кров платили презирством, лайкою, зневажанням його релігії, звичаїв, моралі, людськості, – або ж, якщо для цього не вистачить моральної сили, переселитися у землю польську, заселену польським народом, для того, щоб не додавати собою ще однієї дармоїдської особи, для того, щоб, нарешті, позбутися самому перед собою огидного докору в тому, що і я теж колоніст, теж плантатор, що і я опосередковано чи безпосередньо (що, зрештою, однаково) користаюся з чужої праці, заступаю дорогу розвитку народу, до хати котрого я заліз непрошений, із чужими йому намірами, і що я належу до табору тих, хто прагне загальмувати народний розвиток туземців, та що мимоволі поділяю відповідальність за їх дії»⁴.

Відкидаючи закиди Т.Падалиці у підбурюванні народу до нової Коліївщини та в небезпечності уславлення І.Гонти із М.Залізнякам, В.Антонович зауважував, що насправді гайдамацькі ватажки були народними представниками свого часу, вони уособлювали той народ, котрий шляхта довела до відчаю, за що й поплатилася. Сама ж шляхта була спроможна не доводити до народного гніву, однак вона воліла не поступатися. Сучасною ж зброєю, яку національна еліта повинна дати в руки народу, є «не ніж, не коса – а сумління та наука... Гонта нашого часу буде озброєний уже пером або красномовством»⁵.

³ Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДАК України). – Ф.442. – Оп.810. – Спр.132. – Арк.236, 240.

⁴ Антонович В. Моя исповедь. Ответ пану Падалице, по поводу статьи в VII книжке «Основы»: «Что об этом думать?» и письма г. Падалицы в X книжке // Основа. – 1862. – Січень. – С.93–94.

⁵ Там само. – С.90.

Отже, В.Антонович репрезентував політико-ідеологічну позицію нової національної української еліти, яка щирим серцем сприйнявши реформу та ліквідацію кріпосного права, зневажувала шляхетські привілеї, а натомість шляхетно брала на себе добровільні зобов'язання прислужитися народу, виводячи його з п'їтми неписьменності та політико-правового невігластва. Українські націєтворці у своїй діяльності виходили з апріорного ідейного переконання в тому, що народ усією попередньою історією формувався як спільнота демократичних традицій і переконань. М.Костомаров в одній зі своїх програмово-концептуальних праць чітко проголосив ідею окремішності історії та політико-правової свідомості українців, а також зробив наголос на демократичності українського світогляду:

«У природі південноруській не було нічого насильницького, ні-
велоючого, не було політики, не було холодного розрахунку та
твердості на шляху до наміченої цілі»⁶. Натомість «народ велико-
російський відрізняє від народу Південної Русі та інших росій-
ських земель – прагнення дати міцність і формальність єдності
своїї землі [...] тоді вже (в ростово-суздальський період зароджен-
ня політичної свідомості росіян – Ю.З.) виявилося прагнення
підкорити своїй землі інші руські⁷ землі. [...] князі у справах, що
виявляли їх особисте властолюбство, діяли за навіюваннями на-
родної волі, і те, що приписувалося їх самовладддю, потрібно від-
нести до самовладних схильностей тих, котрі оточували князів»⁸.

Властивий південним русичам дух терпимості, відсутність національної зарозумілості, – писав М.Костомаров, – перейшов згодом у характер козацтва та зберігся до наших часів⁹.

«Громада за південноруським розумінням зовсім не те, що община¹⁰ по-великоросійському. Громада – це добровільне зібрання людей, хто хоче – бере участь у ній, хто не хоче – виходить, так, як було у Запорозжжі – хто хотів – приходив, хто хотів – виходив звідти добровільно. За народним розумінням, кожен член громади є сам по собі незалежною особистістю, самобутньою особою; зобов'язання його до громади є тільки у сфері тих стосунків, котрі встановилися для взаємної безпеки і вигоди кожного члена громади, – тоді, як за великоросійським поняттям, община є своєрідним відстороненим вираженням загальної волі, що поглинає особисту самобутність кожного... Общинний великоросійський устрій є утиском, а тому форма останньої (тобто, форма організації общини – Ю.З.), введена владою, увібрала у себе дух і зміст,

⁶ *Костомаров Н.* Две русские народности (Письмо к редактору) // *Основа*. – 1861. – Березень. – С.17.

⁷ Тут і далі при перекладі джерел середини ХІХ ст. послуговуватимемося терміном «руський» – коли йдеться про українців; якщо ж маються на увазі росіяни чи химерна «триєдність» велико-, мало- та білоросів» – уживатимемо «російський».

⁸ *Костомаров Н.* Две русские народности... – С.43–44.

⁹ Там же. – С.61.

¹⁰ Община (рос. «мир») була неприродною для українських традицій формою організації громадських стосунків між селянами. Це питома російське явище, яке втілювало досить складну та самобутню особливість життя російських селян середньовічної доби. «Мир» означає сільську общину як одиницю господарську та адміністративну. «Мир» за законами звичаєвого права вирішував усі внутрішні проблеми життя селян та за принципом кругової поруки – проблеми у стосунках із зовнішнім світом, тобто поза «миром».

що панують у Великоросії; корінь його лежав у глибині народно-го життя: воно впливало морально із прагнення до тісного згуртування, до єдності суспільної та державної, що складає питому ознаку великоросійського характеру»¹¹.

Демократичність українського народного світогляду остаточно викристалізувалася та утвердилася як іманентна риса суспільно-політичної культури у період козаччини. На цьому акцентувалася увага в усіх працях українофілів середини ХІХ ст., а водночас – гіперболізована романтизація козацьких традицій «братерства» у суспільних стосунках переносилася ними з царини світоглядно-ідейних переконань у побутово-поведінкову сферу власного повсякденного життя. Найяскравішим прикладом українофільського самозречення задля служіння рідному народові, саме у спосіб «братерського» розділення із ним усіх його радостей та випробувань, стало життя Б.Познанського. Покинувши навчання у Київському університеті, у 1861 р. він оселився у с. Дударях Канівського повіту, одружився із сільською дівчиною й своє життя прагнув цілком «розчинити» у сільському побуті.

Стряпчий казенних справ Київської губернії, який у липні 1862 р. розслідував намову місцевого священика на Б.Познанського, доповідав, що «зв'язки його із людьми просякнуті демократичними ідеями; виявлення любові до простолюду і ненависть до панів; рішучий аж до самозречення злам у способі життя; пристрась до творів Шевченка і розповсюдження їх, словом, усі ті обставини, якими оточив себе Познанський, мимоволі наштовхують на підозри, що Познанський має якісь злочинні ідеї про відновлення козацтва, або щось таке подібне, реалізуючи, одначе, ці ідеї повільно і з надзвичайною обережністю»¹². З'ясовано було також, що він постійно та послідовно «виявляв неприхильність до панів і просив не титулувати його таким іменем». Місцевий священик щодо цієї «вади» додавав, ніби «якось казав дружині Познанського, аби вона, як жона пана, навчилася пити чай, на що сам Познанський відповів: “Нехай її Бог криє од панства”»¹³. Зрештою, стряпчий (про що він згодом рапортував), відвідавши оселю Б.Познанського та відчувши щиру гостинність господаря, почав йому співчувати як дворянину, який міг би, за своїм розумом та характером, бути успішнішим та більш корисним суспільству, а теперішні захоплення можуть зле відбитися і на його майбутніх дітях. На все це Б.Познанський із глибоким почуттям

¹¹ Костомаров Н. Две русские народности... – С.73–74. Отже, надзвичайно централізована в управлінні та авторитарна, аж до деспотизму, у способі правління російська державність, – писав М.Костомаров, – цілком відповідала колективному, общинному (рос. «мирскому») мисленню російського селянина. Общинний устрій виховав психологію цурання приватної власності. У російського селянина немає нічого свого особистого, усе належить общині, а отже, і особиста доля селянина віддана та належить общині й Богові. А оскільки Господь Бог «помазав» владними привілеями царя, то царська влада і воля для російської свідомості – священна, а обов'язок покори царю – природний і незаперечний. Тому у росіян «усе належить Богу і царю». Як Бог когось підносить, а іншого карає, так і цар чинить Божу волю на землі. Покірність перед царем фіксується у російському прислів'ї: «Божа воля, суд царський». Це й пояснює терплячість російського народу до всевладдя, свавілля та навіть душоубства царів, адже повстати проти них – те ж саме, що й виступити супроти Бога. Цар – повний та абсолютний господар, власник, володар усього, що є в державі, включно із людьми.

¹² ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.812. – Спр.107. – Арк.15.

¹³ Там само. – Арк.13.

відповідь: «Чи можна не любити цього великого, доброго, простого народу; не шкодую, що ввійшов у його середовище; буду працювати; у сільському простому житті не багато треба; а дітей, якщо будуть, зумію виховати»¹⁴.

Такими ж рисами характеризували поведінку решти хлопоманів. Київський земський справник ще у листопаді 1860 р. доповідав про них генерал-губернаторові, називаючи «товариством комуністів». Він стверджував, що створили його студенти Київського університету, в його складі

«більше ста осіб студентів, які навчаються, та таких, що вже закінчили навчання і проживають у різних місцях. Хто саме ці студенти я відкрити не встиг. [...] Усі ці молоді люди особливо прагнуть прищепити ідеї комунізму простому народу, вони за будь-якої слушної нагоди навіують селянам, що дворяни і селяни нічим не відрізняються за званням, бо всі рівні і все, хто що має, повинно бути спільним, що слуги не повинні називати своїх господарів рапів, тобто пан, а просто браціє, тобто брат; їхня прислуга інакше не звертається до них, як указаними іменами»¹⁵.

«Пронародна» демократичність поведінки, що поєднувалася із безпеляційною зневагою усього «панського», властива була, за переказами очевидців, також українофілові підполковникові А.Красовському, який «одягався по-селянськи у свитку і гостроверху високу шапку, що її називають тарасовою; говорив малоросійською і часто роз'їжджав по Корсуню кінями. [...] Якось Красовський, зустрівши у містечку (Корсуні – Ю.З.) старого селянина, привітався: “Здоров був, батьку!”, і коли старий, вірогідно знаючи, хто такий Красовський, відповів: “Здрастуйте, пане!”, то Красовський вигукнув: “Не хай (тобто, не обзивай) мене, добрий чоловіче, паном я такий же, як і ти” і поцілувався з ним»¹⁶.

Природу, походження романтичної ідеї «безпанського українського суспільства», що так сильно захопила свідомість нової української інтелігенції, певною мірою пояснив М.Костомаров, опублікувавши у «Колоколі» статтю «Україна». Феномен демократичності української народної свідомості автор безпосередньо пов'язував із козацьким минулим: «З часу козацтва починається нове життя нашого краю. Козацтво [...] було розсадником свободи і спротивом двоякому деспотизму: з однієї сторони – зовнішньому, напівдикому, східно-мусульманському деспотизму, а, з іншої – внутрішньому, аристократизму, тонкому, цивілізованому, що розвивався у поляків, під впливом старих римських і папських понять до рівня потворності»¹⁷. Річ Посполита, яку постійно шарпали набіги орд, не могла обійтися без козацтва, а отже, вона мирилася з його існуванням в Україні, проте завжди прагнула, щоби число цих вільних людей було обмеженим. Натомість український народ

¹⁴ Там само. – Арк.15 зв. – 16.

¹⁵ Там само. – Оп.810. – Спр.132. – Арк.8–8 зв.

¹⁶ Там само. – Оп.812. – Спр.107. – Арк.16.

¹⁷ Україна (Письмо к издателю «Колокола») / Колокол. – Лист 61. – 15 января 1860 // Колокол. Газета А.И.Герцена и Н.П.Огарёва. Вольная Русская типография. 1857–1867. Факсимильное издание. – Москва, 1962. – С.499.

«хотів увесь користуватися правами вільних людей, усі бажали бути козаками і навіть самі реєстровці (козаки, записані в реєстр, що перебували на службі Речі Посполитої – Ю.З.) бажали своїм званням поділитися зі всіма. Народ не жадав мати над собою зверхників, народ бажав самоуправління, самосуду, рівноправного відбуття громадських повинностей і вільного обрання способу життя для кожного. [...] Коли поляки докоряли козакам, що у них знаходили прихисток різні авантюристи, самозванці, політичні вигнанці, еретики – вони відповідали, що у них з роду віку так ведеться, що кожному вільно прийти і піти. [...] Самі козаки – лицарі віри, у себе вдома приймали з привітністю і католика, і аріаніна, і мусульманина. [...] Українці ненавиділи будь-які переваги та привілеї, домагаючись від поляків прав і вольностей, вони хотіли і вимагали їх не для частини, а для всього свого народу»¹⁸.

Ідеалізація «показаної свідомості» українців, тобто життєва потреба почуватися вільною людиною; товариська рівноправність у міжособистісних взаєминах; визначення старших над собою неодмінно шляхом виборів, а не узурпації влади – усі ці традиційні для українських громадських стосунків риси відкидали будь-яку можливість примирення зі становими традиціями. Українська свідомість однаково не сприймала як польський аристократичний республіканізм, що визнавав за людей лише «кровну» аристократію, так і ще більше – станову диференціацію в умовах російського самодержавного «сатрапства», яке могло будь-кого підняти «з ґрязі в князі» та, навпаки, свавільно знищити кожного, хто виявляв бодай якусь незгоду зі встановленим владою порядком. Такі народні переконання українців обумовили тактику дій українофілів, націєтворців. Вони не бачили можливості «примирення» із тими представниками шляхти, чи дворянства, які не ідентифікували самих себе «людьми одного племені» з українським народом. Власне відмовою польської шляхти визнати право українців жити власним самобутнім національно-культурним життям пояснював Т.Рильський той антагонізм, що зберігався у суспільних відносинах на Правобережжі. Станові суперечності поєдналися тут із національними, а оскільки пани вважали себе поляками, а народ – українцями, то їх «уявлення про перевагу станову перейшло у переконання про перевагу національну; думка про законність панування станового перейшла у думку колонізації»¹⁹. Цю ж ідею розвинув П.Куліш. Замість того, щоби самій злитися з українцями, – писав він, – шляхта хоче поєднати Україну з Польщею й ополячити нащадків козаків. Шляхта «репетує, як тільки-но почує кілька вільних звуків української бандури, уже боїться за своє майбутнє, уже бачить спрямованого на себе в руках народних ножа, уже вимагає в ім'я цивілізації припинити згадувати про криваву старовину українську. Але ж цим самим ви засуджуєте свою народність, більше, аніж ми своїми віршами та прозою. Що це за законне та надійне становище шляхти серед українського народу, коли вона боїться його спогадів, затуманених віками безграмотності? Якщо нинішня шляхта не схожа

¹⁸ Україна (Письмо к издателю «Колокола»). – С.500–501.

¹⁹ Рильский Ф. Несколько слов о дворянах Правого берега Днепра // Основа. – 1861. – Листопад і грудень. – С.91–92.

на колишню, нехай вона те доведе і змусить народ забути, що це нащадки тих душманів»²⁰.

Звісно, українофіли, змагаючись у публіцистичних дебатах із поляками, не могли собі дозволити бути настільки ж відвертими і з росіянами, проте настороженість останніх, що лише з'явилася під кінець 1861 р., а наприкінці 1862 р. вже переросла у масове, суцільне поборювання всього українського, свідчила: росіяни, враховуючи досвід власної боротьби із «полонізмом» у Правобережній Україні, сприйняли як таку ж небезпеку для інтересів імперії ще й українофільство. Таким чином, пронародні писання українофілів, їх відверта боротьба із польською шляхтою почали сприйматися загрозою також і для російського дворянства. «Зближення з народом» почало трактуватися російською адміністрацією як «загроза революції». До формування такого переконання у російській владі чи не найбільшою мірою докладали зусиль саме польська шляхта, а стимулював такі «намовляння» не стільки соціальний, як саме національний польський інтерес. Як писав Т.Рильський, станово-шляхетський інтерес переріс, перевтілювався, трансформувався у шляхетсько-польський. Тож трикутник замкнувся: націоналізм породив націоналізми. У контексті імперських порядків стало вочевидь зрозуміло, що націоналізм є найнебезпечнішою для імперії руйнуючою силою. За переконаннями російських патріотів, на теренах імперії допустимою була лише проросійська (рос. «прорусская»), тобто проімперська націоналізація. Вона повинна була реалізуватися через «виховання народу у любові» до царя та його імперії, а водночас владою було усвідомлено, що жодного «добра» «простолюд» імперії не повинен отримати ані від поляків, ані від українофілів, ані від кого б то не було ще, а лише з рук «дбайливого, люблячого та справедливого государя-батюшки».

За таких обставин стає зрозумілим, чому українофіли велике значення приділяли вимогам права навчання народу рідною мовою. Вони офіційно заявляли, що це єдине їх бажання, без жодних інших, тим паче, політичних, «сепаратистських», амбіцій, в яких їх так запекло звинувачували. Про це ще у січні 1860 р. анонімно писав у «Колоколі» М.Костомаров:

«Ми бажали б, аби уряд не лише не перешкоджав нам, українцям, розвивати свою мову, але надавав би цій справі свою підтримку та зробив уже тепер своє розпорядження, щоб у школах, котрі, як уже оголошено, будуть створені для нашого народу, предмети викладалися рідною мовою, йому зрозумілою, а не офіційною – великоросійською, інакше народ буде вивчати лише слова, не розширюючи свого розуміння. Більшого ми не будемо бажати і вимагати для себе нічого, що було б відокремленим від спільних, сукупно зі всією Росією, бажань. Ніхто з нас не думає про відторгнення Південної Русі від зв'язку із рештою Росії. Навпаки, ми бажали б, щоб усі інші слов'яни поєдналися із нами в один союз, навіть під скіпетром російського государя, якщо цей государ стане государем вільних народів, а не пожираючої

²⁰ Кулиш П. Полякам об украинцах (Ответ на безыменное письмо) // Там само. – 1862. – Лютий. – С. 79-80.

татарсько-німецької Московщини. У майбутньому слов'янському союзи, у нього віруємо і його бажаємо, наша Південна Русь повинна скласти окреме громадянське ціле на всьому просторі, де народ розмовляє південноруською мовою, зі збереженням єдності, заснованої не на згубній, такій, що мертвить, централізації, а на ясному розумінні рівноправності та своїх власних вигод»²¹.

Аналогічну ідею у значно скромніших виразах висловили публічно українофіли-хлопомани наприкінці 1862 р.: «Якщо нас звинувачують у сепаратизмі, чи бодай у бажанні сепаратизму державного, то ми оголошуємо, що це найбільш несусвітний і найбільш наївний наклеп. Адже ніхто з нас не лише не говорить, але й не помишляє про політику; всяке політичне прагнення за теперішнього стану настільки смішне й по-дитячому наївне в наших очах, що вважаємо зайвим навіть серйозно заперечувати проти такого закиду. Та й насправді, чи були б ми послідовними у своїх діях, узявшись прищеплювати народу політичні ідеї, тоді як будь-який натяк на політику (ми судимо за враженнями від польської пропаганди) нейтралізується розумом та сумлінням народу, коли всі його симпатії звернуті в той бік, звідки прийшло до нього позбавлення від рабства єгипетського»²². Щодо головного свого завдання та суспільного покликання громадівиці заявляли: «За нашим розумінням, єдиний обов'язок людей, котрі спромоглися здобути вищу освіту, полягає в тому, щоб ужити всіх можливих засобів задля надання народу можливості набути письменності, усвідомити себе, свої потреби та вміти про них заявити, словом, аби внутрішнім своїм розвитком досягти того рівня громадянськості, на який його (народ – Ю.З.) піднято законом»²³.

Такі скромно-стримані, на перший погляд, бажання українофілів, що обмежувалися до суто народно-просвітницької мети, у своїй діяльності були цілком обґрунтовано-достатніми з огляду на суспільно-політичні реалії, в яких перебувала підросійська Україна середини ХІХ ст. Українофіли, громадівиці, розуміли, що без грамотності та елементарних освітніх знань селяни, які ще «тільки вчора» були «майном» своїх власників, залишатимуться й надалі інертними, боязкими, соціально неактивними, а відтак – ще довго та важко здобуватимуть землю у приватну власність, яка забезпечила б їм упевнене соціальне становище, економічну незалежність, а отже, обумовила б виникнення політичної свідомості та спонукала долучатися до суспільно-політичних процесів. Саме такою логікою просвітницької роботи серед селянських мас керувався, приміром, П.Куліш. Він схвалював та морально підтримував освітні пріоритети в діяльності київських хлопоманів, про що свідчить його перлюстрований лист до Т.Рильського від 1862 р. Відправник нарікав, що представники офіційної влади

«нічого не роблять для головної справи – формування справжнього, чисельного суспільства власників. Нам не треба залишати його (селянство – Ю.З.) у цьому жалюгідному стані. [...] Нехай

²¹ Україна (Письмо к издателю "Колокола"). – С.502–503.

²² Отзыв из Киева // Современная летопись. – 1862. – Ноябрь – №46. – С.5.

²³ Там же. – С.3–4.

він (уряд – Ю.З.) діє через бюрократію, а ми будемо діяти живим словом. Реалізуючи його власні розпорядження (мається на увазі активна пропаганда урядом необхідності грамотності селян, які виходили із кріпосної залежності – Ю.З.), ми припинимо широке свавілля, котре повсякчас користується роздрібненістю та невіглаством наших сільських братій. Де нам вдається утвердити розуміння громадянських прав в усій громаді, там посягання чиновних варварів самі по собі руйнуються. Де ми встигнемо гарантувати заробіток населення, усупереч прихованому законними формами грабунку, там з'явиться достаток, а з достатком – і прагнення до вищої культури, яке тепер поступається турботам про хліб насущний. Усе це Ви вже усвідомили і Ваші дії, вільні від політичної мрійливості, радують кожного гуманіста, відданого ідеї внутрішньої, а не зовнішньої²⁴ революції²⁵.

Усвідомлення того, що просвітницька робота серед селянства буде тривалою та копіткою, жодним чином не викликало сумнівів щодо її доцільності та не провокувало пошуку якихось інших, швидших чи більш радикальних, форм і методів. Про це П.Куліш писав у березневому числі «Основи» того ж таки 1862 р.:

«Я надто добре бачу, в якому малопривабливому стані перебуває питання, заради котрого витратив я кращі роки життя. Якщо хочете знати правду, то я навіть і не сподіваюся дожити до нового, кращого стану; але я глибоко переконаний, що в ньому (у вирішенні цього питання – Ю.З.) полягає майбутнє благо багатьох чесних людей, і у досягненні цього блага розраховую на силу речей, на суспільну моральність, на дух і вимоги часу, але зовсім не на які б то не було “енергійні та талановиті особистості”»²⁶.

Отже, П.Куліш був упевнений, що громадянські стосунки є неодмінною та обов'язковою перспективою суспільно-політичного розвитку українського люду. Причому вони утверджуватимуться у відповідності з логікою поступу світової історії й базуватимуться на національній основі. Відтак здобуття українськими селянами грамотності рідною мовою, як один з обов'язкових та першочергових атрибутів націоналізації їх свідомості в «українському дусі», було таким важливим і принциповим питанням.

Українофіли розуміли, що набуття українськими селянами власного національного самоусвідомлення, виникнення в них почуття людської гідності та самоповаги, а отже, і політичної та громадянської активності – це справи дещо віддаленої перспективи. Водночас вони були цілком переконаними, що час самотнього, вільного та незалежного життя українського народу неодмінно прийде, українство звільниться від пут накинutoї йому ззовні чужої системи гноблення та витворить власну, притаманну своїй питомій

²⁴ П.Куліш радів, що хлопомани своїм завданням ставили, образно кажучи, «революцію у свідомості» селян, тобто пробудження у них нового, громадянського мислення, а не «революцію зовнішню», у суспільних стосунках, яка, власне, і неможлива за відсутності «революції внутрішньої».

²⁵ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.812. – Спр.28. – Арк.21–22.

²⁶ Кулиш П. Ответ на письмо с Юга // Основа. – 1862. – Березиль. – С.42.

національно-культурній ідентичності систему громадянських («братерських», як говорить українське прислів'я) стосунків. Щоправда, свої думки та мрії про майбутнє України, як і щирі, глибокі переживання за долю рідного народу українофіли могли виявляти лише у цілковито довірливих діалогах із людьми з незаперечною репутацією. Таку відвертість П.Куліш дозволив собі, приміром, у жовтні 1858 р. в листі до С.Аксакова.

Реагуючи на закид у надмірній запальності, зарозумілості, різкості, П.Куліш писав:

«Слова мої тому іноді здаються надмірним криком, що їм не передує вільний діалог із громадськістю читачів, що свободи слова ми, малоросіяни, позбавлені більше, аніж будь-яка інша народність у Російській імперії, що ми співаємо свою пісню *на землі чужій* (виділено П.Кулішем – Ю.З.). Для нас немає ще терпимості думки, якою користуєтеся ви, великоросіяни. Ми маємо проти себе не лише уряд, але й вашу суспільну думку. Ми маємо проти себе навіть власних земляків-недоумків. Нас жменька, хто зберігає віру у власне майбуття, яке, за нашим переконанням, не може бути однаковим із майбуттям великоросійського народу. Між нами і вами лежить така ж безодня, як між драмою та епосом. І те, і інше – великі витвори божественного генія, але дивно бажати, щоби вони злилися в єдиний тип. А ваше суспільство цього бажає й у це сліпо вірує. Ваше суспільство думає, що для нас клином зійшлася земля в Московському царстві, що ми створені для Московського царства, а можливо – що Московське царство творить наше майбутнє. Ми це бачимо і відчуваємо безперервно, і, не маючи можливості писати за себе так, як пишуть у себе вдома, зрідка лише порушуємо свою мовчанку, і тоді наше слово є результатом пригнічених ідей, і думка наша про те та інше, висловлена стиснутою фразою, здається вам запальністю, зарозумілістю, різкістю. Та якби можна було нам писати по-іскандеровськи (тобто вільно, безцензурно; від відомого псевдоніма О.Герцена – Ю.З.), то кожна фраза, що ображає вас, перетворилася би в біографічний або соціальний трактат, і ціла література витворилася б із нашої незгоди з вашим поглядом на те, що тепер обговорюється, повчаючи всі руські землі по-московськи, по-петербурзьки. Цей час прийде таки, але прийде тоді, коли нас не буде вже на світі. І нехай доказом буде те, що в період найвищого розвитку вашої писемності існують люди, обурені її нетерпимістю та однобічністю. Ми не домагаємося від вашого уряду та вашого суспільства неможливого, поки що, але ми бережемо заповіт свободи нашого самостійного розвитку, і ця справа не найменша серед наших ідей, що здійсняться у віддаленому майбутньому»²⁷.

П.Куліш був переконаний у тому, що попри цілком несприятливі умови для вільного розвитку української національності та самобутності в Російській імперії, а відтак і нечисельність людей – його сучасників, котрі б вірили та сприяли українському народові в його поступі до свободи, саме таким є шлях українців у силу природи українського ества, у силу закономірностей розвитку всієї попередньої української історії, а отже й безвідносно до бажань чи перешкод, що чиняться різними ворогами українського народу.

²⁷ Гудзій М.К. Невидані листи П.О.Куліша до Аксакових // Радянське літературознавство. – 1957. – №19. – С.101–102.

Не менш запальним та відвертим був і М.Костомаров у листі до І.Аксакова²⁸. У жовтні 1861 р. відомого історика обурило виступ лідера російських слов'янофілів, в якому той, дебатуючи із поляками, заявляв їм «волю всіх російських земель», тобто брав на себе місію промовляти, в тому числі, від імені українського народу.

«Ну, а якби цей руський народ, – писав М.Костомаров, – виявив би симпатію до Польщі і побажав би з нею поєднатися? Як же по-Вашому? Потрібно було б його приборкувати багнетами, картечкою, батогами і насильно змусити благоденствувати спогляданням цілісності (підкреслено у документі, ідеться про «целостность русских земель» – Ю.З.). У такому випадку свобода, яку ви проповідуєте, суперечить вашим справам. Ви говорите, будьте вільними, але думайте і дійте, відчувайте й бажайте так, як ми хочемо і вам наказуємо... Ви звичайно скажете, що розраховуєте на відому вам симпатію південноруського народу, ви пишете, що знаєте його; так, ви знаєте край, його зовнішність... Але навряд чи ви знаєте глибину народної душі. Ви не підозрюєте, що на дні її у кожного майже південноруса спить Виговський, Дорошенко, Мазепа – і прокинеться, коли прийде нагода. Душа справжнього південноруса зовсім не така розхристана, як великоросійська. [...] Не вірте південнорусу, бо він вам не вірить, скільки б ви не відкривали йому вашу душу²⁹. Що ж, запитаєте Ви: невже південноруський народ піде до ляхів? Не знаю: можливо піде до ляхів, можливо пристане до вас, а можливо ні до вас, ні до них не пристане, а захоче сам по собі жити»³⁰.

²⁸ Родина Аксакових певний час вирізнялася співчуттям до української культури й, зокрема, Т.Шевченка. Під час повернення із заслання у березні 1858 р. поет тричі відвідував дід Аксакових у Москві та, як зауважував О.Кониський, був дуже зворушений і розмовами, і прихильністю старого Сергія Аксакова та його синів Костянтина й Івана, а його дочка Віра навіть співала Т.Шевченкові українських пісень (див.: *Кониський О. Тарас Шевченко-Грушевський. Хроніка його життя.* – К., 1991. – С.443–444). Шоправда вже наприкінці 1858 р. ставлення Т.Шевченка до Івана Аксакова різко змінилося на протилежне, коли той у презентаційній статті свого нового часопису «Парус», ведучи мову про слов'янські народи не згадав серед них українців. Т.Шевченко тоді навідріз відмовився співпрацювати з І.Аксаковим і писав у листі до М.Максимовича: «“Парус” у своєму універсалі перелічив усю слов'янську братію, а про нас і не згадав, спасибі йому – ми вже, бач, дуже близькі родичі: як наш батько горів, то їх (москалів) батько руки грів. Не доводиться мені давати під парус свої вірші і того ради, що парус сей надуває (І.Аксаков – Ю.З.) заступник (тобто, однодумець – Ю.З.) великого князя, любителя березової каші (їдеться про князя В.Черкаського, одного із розробників положення про звільнення селян 1861 р., який водночас відстоював «право» поміщиків карати селян різками, однак «ліберально» – не більше 18-ти за раз – Ю.З.). Може воно так і треба московській натурі, та нам то і дуже не вподобалося» (див.: *Зайцев П. Життя Тараса Шевченка.* – К., 1994. – С.321).

²⁹ Примітно, що із таким самим протестом щодо політики росіяні – відверто чи приховано, але повсякчасно, виступали й поляки. Так, один із них, перебуваючи вже під арештом, писав: «Ви кажете, поляки почали співати свої патріотичні гімни, одяглися в траур, нарядилися у блазнівські чемерки – поза сумнівом, що це простакувато і по-дитячому – тож справедливо урядові їх карати, віддавати у солдати [...], засилати, арештовувати та штрафувати – нарешті замовкнуть і переодягнуться. Але ось важливе питання: чи буде це мовчання щиросердним? Чи не буде лицемірством таке каяття? Мені здається, що ні. За фальшиву іноді навіть ноту з'їздити до В'ятки, за без смаку підібраний (навіщо його називати блазнівським) одяг прослужити десяток літ солдатом немає жодного резону – замовкнуть – але в душі вряд чи з'явиться щире каяття, справжня любов до слов'янської спорідненості – вічного братерства можна досягти, але тільки в інший спосіб» (див.: *Письмо арестованного Н.С.Юрова из Житомира в редакцию «Киевского телеграфа». Дело о перлюстрации писем // Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі – ІР НБУВ).* – Ф.І. – Спр.11452. – Арк.27). Однак і росіяни, попри костомарівське зауваження про «відкриту душу», зберігали повсякчасну підозріливість не лише традиційно до поляків, але й до українців. Зокрема, київський професор О.Старовський писав щодо боротьби із «полонізмом»: «Малоросіяни [...] захоплюються спокусами поляків та євреїв, а тому не лише не складають вірної гарантії інтересам Росії у цьому краї, але й самі не можуть бути залишені без нагляду та впливу на їхнє життя. Із малоросіяні багатьох таких, котрі інтимно прив'язані до Росії, але немало й таких, які з політичних розрахунків сприяють інтересам ляхоманії та ледь чи не всі загалом мрють про окреме від Росії самостійне існування» (див.: *ЦДІАК України.* – Ф.442. – Оп.813. – Спр.661. – Арк.7).

³⁰ Цит. за: *Барсуков Н.П. Жизнь и труды Погодина // Отдел рукописей Российской национальной библиотеки в г. Санкт-Петербурге.* – Ф.47. – Д.68. – Кн.18. – С.137–138.

Обурення М.Костомарова щодо свавільних претензій І.Аксакова на висловлювання буцімто думки «всього російського народу» було, певною мірою, знаковим. Для відомого історика, як і в цілому для всіх українофілів, було абсолютно неприродним самозванство російських слов'янофілів (до речі, як і західників) у висловлюванні того, що «потрібно народу», чого «він бажає» та що «треба змінити у його житті» задля «його ж таки щастя». Саме у цьому докорінно відрізнявся світогляд російських слов'янофілів і західників від українофілів-націєтворців. Росіяни, нарікаючи на «безмовність народу» через його вікову безпросвітність, сміливо бралися конструювати різні теоретичні схеми «порядку» російської народної культури від деградації й невігластва. Натомість українські націєтворці мислили в той спосіб, що, навпаки, це вони – національна інтелігенція – мають слухати і почути з вуст народу, чого він потребує та як бажав би змінити своє життя, а відтак вони зобов'язані допомогти народові у реалізації його волі, а не «вести народ за собою» до «світлого майбутнього».

Виходячи з таких міркувань, першим та обов'язковим кроком сприяння народу мало бути подолання його неписьменності, а одночасно моральної забитості, соціальної пасивності, політико-правового невігластва тощо, нав'язаних кріпацьким життям обтяжуючих пережитків. Українофіли не просто лише вірили у спроможність українського народу до організації своїх суспільних стосунків за принципами вільного, демократичного життя – вони були переконані, що саме такі риси історично притаманні українцям.

Громадянське суспільство, де всі рівні перед законом, де влада обирається вільним волевиявленням усієї громади і цій же громаді підзвітна, де кожен член громади – вільна особистість, що переймається інтересами та проблемами життя всієї громади – усі ці прикмети бажаної українцям 1860-х рр. перспективи були надзвичайно подібними до досвіду «стихійної» демократії козацького минулого, оспіваного, опоетизованого ідеалу «братерства» у суспільних стосунках. Причому ці ідеали були не якоюсь романтичною мрією – спогадом «втраченого раю» із народного пісенно-думного епосу. Цінності та традиції вільного козацького життя залишалися для українських селян актуальними критеріями поціновування життєвої дійсності навіть в умовах польського та російського панування в Україні³¹.

³¹ Характерним прецедентом надзвичайно швидкого та масового «пробудження» козацької свідомості в українського селянства стали події так званої «Київської козаччини» під час Кримської війни (1853–1856 рр.) (див.: Записки протоієрея Петра Гавриловича Лебединцева о «козачине» 1855 года. Оттиск из журнала «Киевская старина». – К., 1900. – 50 с.; *Познанский Б.С.* Воспоминания. – Москва, 1913 – С.18–20). Примітно, що поведінка селян була надзвичайно осмисленою, впевненою й толерантною, цей рух не переріс у бунт і погроми, селяни домогалися задоволення свого права «запхатися в козак», тобто повернення собі свободи. Про це у перлюстрованому листі до князя Р.Сангушка, котрий перебував у Кракові, свідчив якийсь Фудаковський із Шепетівки. У травні 1855 р. він писав:

«Ваше сіятельство згадали про події, що сталися в Україні. Я не писав раніше нічого про те, бо під час написання останнього мого листа самі лише непевні чутки кружляли, і в такій важливій темі боявся доносити про них невірно. Сьогодні можу зробити це детально, бо я був майже очевидцем того, що відбувалося в околицях Чигирини, хоча у нас (на Волині – Ю.З.) все було спокійно. Ніхто не у змозі розгадати ту іскру, що запалила ці нещасні рухи, вірно лише те, що на цей раз, принаймні, помічники можуть бути цілком вільні від закидів, у чому найкращим доказом слугує поведінка самих селян. Ніде не зробили ніякого злочину, ані навіть найменших грубощів у ставленні до панів – які служать дворянству (ідеється про дрібних шляхтичів, що служили управителями, прикажчиками, писарями тощо у дворян-землевласників – Ю.З.), і загалом. Навпаки, усюди ходили завіряючи, що нікому нічого поганого не буде, що справа стосується лише набуття прав, які їм (селянам – Ю.З.) давно належать – звільнення від панщини і володіння землею, яку тепер вони займають – це їхня головна мета. Підлягати своїм власникам відмовилися таким рішучим чином, але, водночас, далеким від усяких пустощів і зловживань, що треба дивуватися, як міг цей народ виробити у себе стільки тактовності у такому важливому питанні. Корчми замкнули, кажучи, що там горілки не має бути, де потрібно міркувати»

(див.: ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.805. – Спр.473. – Арк.7–7 зв.).

Приміром, це констатували у ХІХ ст. українофіли-громадівці, які, розчулюючись від сили духу та незлобливості українського народу (попри всі неправди, в яких йому довелося жити) шляхетно, аж до самозречення, прагнули йому прислужитися. Зокрема, у своїй відомій публічній заяві 1862 р. київські громадівці писали:

«Вивчаючи народ і ті моральні основи, що складають його побут та свідомість, ми обґрунтовано можемо зробити наступні висновки: 1) Наш народ значною мірою релігійний, і тому виховання його повинно опиратися на повну повагу християнських істин. [...] 2) Народ наш усвідомлює всю важливість поземельної власності, розуміє, що без неї сама свобода – мильний пузир, брехливе слово. [...] Він не може відразу змінити свій погляд на людей, благополуччя яких створювалося коштом його гіркої долі, хоча у нього надто розвинуте почуття справедливості й любові до ближнього. [...] Можна цілком стверджувати, що наші селяни будуть найчеснішими людьми і громадянами, з яких не можна буде зробити сліпої зброї для зухвалих і карколомних поворотів. 3) Народ прийнятий глибокою повагою до своїх звичаїв, переказів, побуту, до всього того, що становить ознаки його національної самобутності; тому виховання його має зберігати повагу до народного селянського побуту, етнографічних особливостей, до мови й національності»³².

Кріпосне безправ'я не позбавило українське селянство моральності, опертої на християнські засади людинолюбства. Важко, підневільно працюючи, українці шанували приватну власність, побожно остерігалися гріха зазіхання на чуже. Однак понад усе вони шанували особисту свободу та демократичність у взаєминах («братерство» поміж людьми, яке проголошене самим Господом головною життєвою настановою). Саме особиста воля та побратимство у стосунках між людьми становлять для української свідомості зміст життєвої справедливості та Господньої правди. Ці ідеали надзвичайно широко, романтично та щемливо оспівано у піснях і думках, особливо козацької тематики, а також зафіксовано у пареміях³³.

Мабуть, болючим переживанням та небажанням українців миритися із несправедливістю можна пояснити входження у наш національний фольклор ХІХ ст. образу Устима Кармалюка. В.Дячок довів, що історична постать

³² Отзвиз из Киева. – С.4.

³³ Ідеали свободи, зневага до панщини, солдатчини, підневільних робіт, осуд московської імперської політики та польської шляхетчини ясно відстежуються у піснях і думках громадсько-політичного циклу (див.: Драгоманов М.П. Політичні пісні українського народу ХVІІІ–ХІХ ст. – Женева, 1883. – Ч.І. – Розд.1. – 137 с.; Женева, 1885. – Розд.2. – 227 с.). Красномовно ілюструють життєві пріоритети українців, серед яких цінностями найвищого, найбільш жаданого ґатунку є свобода, побратимство, справедливість, перлини народної мудрості, зібрані впродовж другої половини ХІХ ст. М.Номисом: Де козак – там і слава; Козак та воля – заласна доля (с.74); Хто не звик правди поважати, той завше ласий панувати; Пани в світі блукаюцця, та з правдою не знаються; Пани правдою кепкують – проте ж в світі і панують (с.91); Що буде, те буде, а козак панщину робити не буде (с.99); Хоч три дні перед смерті волю побачить; З корита їли та у волі жили – ніякого горя не знали (с.100) (див.: Українські приказки, прислів'я і таке інше. Уклав М.Номис. – К., 1993. – 766 с.).

У.Карманюка, котрий і став прототипом легендарного Кармалюка, була насправді малопривабливою³⁴. У.Карманюк – подільський злодій, якого неодноразово ловили самі ж селяни та передавали в руки місцевої влади. Хоча, треба визнати, розбійник цей був незвичайний, адже він тричі повертався із сибірського заслання. Доведено також штучність міфологізації імені реальної людини, що сталося завдяки пісні «Повернувся я з Сибіру», яка була створена подільськими балагулами Савранського гуртка³⁵. Однак важливо, що образ народного героя творився на півдні Подільської губернії, а згодом пісня про нього записувалася з вуст народу всюди (в тому числі на Волині та Київщині), тільки не в рідних селах, де діяв історичний У.Карманюк. Отже, українці сприйняли образ борця із несправедливістю, а це значить, що вони потребують правди у суспільному житті та шанують ідею боротьби за правду. Тож У.Кармалюк, «котрий сам зазнав чимало кривд, і карав тих, хто збиткувався над людьми та відбирав у зажерливих визискувачів, аби лише поділити добро між нужденними» – був у демократизованих народних українських уявленнях утіленням справедливості³⁶. Українська свідомість відмовляється покійно та мовчки коритися знуцанню людини над людиною, оскільки це є відвертим насиллям над людською гідністю, це нівечить найбільш жадане та найцінніше в житті – людську свободу, а отже – спотворює Господню правду. Саме тому народна культура так органічно сприйняла образ національного Робіна Гуда, який цілковито вписався у систему українських світоглядних цінностей та уявлень про добро й зло, правду і кривду, справедливість та наругу.

Ідеї свободи та людської гідності, а також ідеал побратимства у суспільних взаєминах оспівував своєю творчістю й Т.Шевченко. Поширення в Україні вже перших творів молодого поета супроводжувалося надзвичайним піднесенням та захопленням серед земляків усіх верств, кому лише доводилося чути слово Кобзаря. В умовах миколаївського безпросвітнього «сатрапства» та всеосяжного чиновницько-бюрократичного панування 1840-х рр. поезія Т.Шевченка відкривала цілком інший світ – світлий, людяний, життєтвердний. Слово про величне минуле козацьких часів, витончена лірика любовних переживань пробуджували розум і серця українців не лише довершеною музикою рідного слова, але й змістом поезії, що вщерть була заповнена образами вільних людей, або сильних праведністю боротьби за

³⁴ Дячок В.В. Джерела про Устима Кармалюка та опришківство на Поділлі (1813–1835): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2000. – 226 с.

³⁵ Дячок В., Яременко В. Устим Кармалюк, пісня «Повернувся я з Сибіру», Тарас Шевченко: творення міфологеми // Сучасність. – 1997. – №5. – С.123–127.

³⁶ Не менш важливим для українців є почуття справедливості і в наш час. Саме цим можна пояснити публіцистичну війну, яку ведуть подільські письменники та краєзнавці, відстоюючи (всупереч документально аргументованим доказам історика В.Дячка) глорифікований образ подільського «месника». Вони, на жаль, не бажають відділяти фольклорний образ героя (проти якого, власне, В.Дячок нічого не має) від одіозної історичної постаті його прототипу. А проте, значно важливіше та цікавіше було б досліджувати феномен Кармалюка/Карманюка у ракурсі того факту, що фольклор далеко не кожного народу мав свого Робіна Гуда, а отже, світоглядні пріоритети не кожного народу так гостро та навіть болісно, як в українців, чутливі до проблем свободи людини, особистої гідності й почуття соціальної справедливості у суспільних взаєминах.

волю та людське щастя. Щонайбільше, слово Кобзаря вражало правдивістю зображення людських переживань, правдивістю відтворення думок, жадань, емоцій, зусиль вільної своєю свідомістю людини. Силою справжніх людських почуттів та силою розкриття правди життя поезія Т.Шевченка здійснювала у свідомості українців дива.

Примітно, що першими поціновувачами та палкими прихильниками творчості поета були не селяни (які до його слова через відомі обставини ще довгий час не мали доступу), а представники заможних українських станів. О.Афанасьєв-Чужбинський писав, що хто знає тогочасне суспільство, той не може не здивуватися. Адже діти заможних родин змалечку, вже від годувальниці, переходили на виховання або до іноземних няньок, або до таких, що розмовляли лише російською. Однак поява в українському середовищі Кобзаря «вмить розігнала апатію і викликала любов до рідного слова³⁷, яке вже було виштовхнуте тоді не лише з товариства вищого стану, але й навіть із розмови з селянами»³⁸.

Харківські громадівці від імені дворян-українофілів писали щодо ролі Т.Шевченка в українському суспільному житті (у 1862 р.): «Тюпаючи далі за Московію [...] ми од щирого серця глумились над своєю мовою, над своїм народом і тюпали далі [...], а Тарас догнав нас та й почав назад завертати – до народу, до покинутого, занеханого, обідраного й осміяного народу. От і почали наші додому повертати – перше потроху, а потім і густіш. Тоді-то тільки побачили ми, що у нашого народу душа широка, та ще до того чистіша і світліша нашої»³⁹.

Тож закономірно, коли Шевченкове слово завдяки праці українофілів, громадівців, хлопоманів, тобто зусиллями новонародженої української національної еліти, було донесене до мас простолуду, відбулося справжнє політичне єднання всіх верств українців навколо спільних, однаково всім зрозумілих та цінних істин, які підносили Т.Шевченко. Символічно пророчими стали слова П.Куліша над гробом поета, що вирушав в останню путь із Петербурга на Чернечу гору: «З'явся, батьку, серед рідного краю під своєю червоною китайкою та згромадь навкруги себе сліпих, глухих і без'язиких: нехай вони із мертвих уст твоїх почують твоє слово безсмертне та нехай, хоч помиляючись, почнуть говорити непозиченою мовою!»⁴⁰. Саме тому Т.Шевченко є національним пророком українців, адже його «духовна енергія поета-пророка» перелилася й утілилася у нову «якість буття його народу»⁴¹. Ю.Охримович щодо цього також наголошував: «Шевченко був передовсім поетом, він не полишив нам обдумані політичної програми, але його поезія відіграла в розвитку української політичної думки далеко більшу роль, ніж

³⁷ Неабиякої уваги заслуговує той факт, що за надзвичайного захоплення поезією Т.Шевченка в Україні представниками різних станів, за свідченням О.Афанасьєва-Чужбинського, російська критика вихід «Кобзаря» зустріла одноставно-глумливо.

³⁸ Чужбинський А. Воспоминания о Т.Г.Шевченке. – Санкт-Петербург, 1861. – С.2–4.

³⁹ Супрунюк О. Харківська громада наприкінці 1862 р. // Київська старовина. – 1998. – №2. – С.184.

⁴⁰ Зайцев П. Життя Тараса Шевченка. – С.388.

⁴¹ Дзюба І. Тарас Шевченко: життя і творчість. – К., 2008. – С.644.

усяка писана програма»⁴². Але найвлучнішим є визначення О.Кониського – сучасника та активного діяча українського руху 1860-х рр., який ще наприкінці ХІХ ст. писав: «Шевченко був глибокий націоналіст український з широкими поглядами на питання національне»⁴³.

Інакше кажучи, творчість Т.Шевченка консолідувала всіх, кому його ідеї та проголошені ним цінності були рідними й бажаними. А зміст цих ідей та цінностей дозволяє стверджувати, що українці у своїх світоглядних переконаннях, в успадкованих на генетичному рівні традиціях і звичаях, у повсякденно-побутовій культурі поведінки на середину ХІХ ст. зберігали надзвичайно прогресивний, життєствердний потенціал задля формування вільних, відкритих, позбавлених будь-яких пережитків середньовічної диференціації громадянських взаємин. Ця реальність надихала тогочасну українську інтелігенцію – українофілів-націєтворців, утверджуючи у переконанні, що їх місія буде цілком вичерпана самою лише просвітницькою роботою, адже українство своєю історично-культурною традицією, свободолюбством та християнською моральністю вже володіє надзвичайно цінними надбаннями для справедливої організації своїх суспільних стосунків у майбутньому, а тому допомогти йому треба лише в інтелектуальному розкріпаченні⁴⁴.

Водночас романтична гіперболізація народної гідності та протиставлення її сваволі, самолюбству, егоїстичному індивідуалізму аристократії заклали основи нової народницької історіографії, що виокремлювала та підносила історію народних мас, нехтуючи історією урядів, панівних верств, правлячих династій тощо. Однак ця віра у спроможність народу своїми внутрішніми силами вибудувати справедливе суспільство «братерських стосунків» породжувала певні крайнощі, проти яких чи не найпершим ще у 1862 р. виступив П.Куліш статтею «Українофілам». Він визнавав, що процес українського націєтворення зародився як романтичний порив «відкритих, чистих сердець» певних освічених людей, які шляхетно пройнялися християнським співчуттям до своїх упосліджених співвітчизників:

⁴² Охримович Ю. Розвиток української національно-політичної думки (Від початку ХІХ ст. до Михайла Драгоманова). – Нью-Йорк, 1965. – С.64.

⁴³ Кониський О. Тарас Шевченко-Грушівський... – С.581.

⁴⁴ Упевнений у тому, що український народ зі своїх природних внутрішніх резервів, із самої логіки історичного розвитку неодмінно домагатиметься свободи, аж поки її не здобуде, П.Куліш свого часу підтримував М.Костомарова словами: «Ні, у Вас засохла жива струна, без якої ніколи не буде гармонії у Ваших учених та поетичних працях... Якщо зів'януть подібним чином всі нині діючі в літературній царині малоросіяни, то і тоді я буду спокійним, я за ними не жалкую. З'являться нові, із народу, з'являться свіжі серцем, котрим сама природа, без науки прищепить любов до свого рідного, і вони візьмуться до праці і принесуть жертви з таким жаром, якого, можливо, ще і не бачили!» (див.: М'яковський В. «Люди сорокових років». (Кирило-методіївці в їх листуванні) // ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр.14742. – Арк. 28; Його ж. Люди сорокових років. (Кирило-методіївці в їх листуванні) // За сто літ: Матеріяли з громадського й літературного життя України ХІХ і початків ХХ століття. – К., 1928. – Кн.2. – С.43). Чехословацький громадсько-політичний діяч, професор філософії Т.Масарик відзначав, що ще наприкінці ХVІІІ ст. німецький мислитель Й.Гердер із піднесенням відгукувався про південноруський народ, уподібнюючи Україну античній Греції: «Україна буде новою Грецією: прекрасний клімат, де живе цей народ, його веселий характер, його музична обдарованість, родючий ґрунт і т.д. колись пробудяться до життя: із багаточисельних диких народів, якими були колись греки, виникне культурний народ, межі котрого сягнуть Чорного моря, а звідти поширяться по світу» (див.: Бочковський І.П. Проф. Т.Г.Масарик об украинском вопросе // Украинская жизнь. – 1913. – №4. – С.47).

«Українська ідея, заснована на глибоко демократичному началі, з'явилася через відчуття неправди у взаємних стосунках брата із братом. Євангельське вчення, обновившись у чистих і гарячих українських серцях, заставило їх полюбити трудящих і обтяжених більше, аніж любили вони до того часу багатих і знатних друзів своїх, більше, аніж любили братів, сестер, батьків і матерів своїх. Відкинувши думку про власне благополуччя, зневаживши честолюбними планами, властивими молодому розуму, і погоджуючись на всі можливі лиха у середовищі тих, кого вони в душі своїй називали недолюдками, узялися ці спочатку нечисельні народолюбці за свою нову справу і почали її з вивчення простого люду українського, його мови, вдачі, звичаїв і його історії»⁴⁵.

Романтики-народолюбці, відзначав П.Куліш, дивилися на окремих представників панівної верстви, котрі виявляли лояльність до українського руху, як на щось уповні закономірне, а водночас – різко засуджували сам панівний стан, усіяюко звинувачуючи шляхетсько-дворянські кола у всіх бідах та шукаючи правдивої людяності лише серед людей праці та серед тих, хто терпить нестатки.

«Фатальні крайнощі! – писав П.Куліш. – Вони були причиною односторонності розвитку наших літературних талантів, безплідної або малокорисної діяльності наших енергійних людей, ізольованості нашої громади народолюбців і, що гірше за все – відчуження від нас чисельних людей багатих і різнобічно обдарованих, котрі, пройнявшись повагою до нашої діяльності, надали б їй, справді, суспільного значення, виявили б солідарність і порятували б багатьох із нас від марної загибелі в боротьбі із нуждою та із несприятливими суспільними обставинами»⁴⁶.

Віддаючи належне природній високій гідності, людяності та здібностям «нашого простолюду», що проявляються у народній культурі та мистецтві, П.Куліш продовжував розмірковувати:

«Те правда, що жодна література не запозичила із простонародного середовища життя такі величні образи, сповнені людської гідності, як українська, жодна не зробила ідеали простонародних вірців настільки популярними серед читачів і слухачів. [...] Це свідчить найбезперечніше про природні чесноти українського простолюду і виправдовує глибоку любов до нього наших письменників. [...] Але чи впливає з усього цього, що література, яка зображує одну лише сторону життя – і до того ж в ідеальному її розумінні – йде вірним шляхом у своєму розвитку вперед?»⁴⁷.

⁴⁵ Українофілам. (Невідомий твір П.Куліша) – Б.м., б.р. – С.8; *Куліш П.* Українофілам. (1862, августа 28. Хутор Мотроновка, под Борзноу) // ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.2335. – Арк.1–1 зв.

⁴⁶ Українофілам. (Невідомий твір П.Куліша). – С.10–11.

⁴⁷ Там же. – С.11.

Таким чином, П.Куліш виступив проти принципу схематичності⁴⁸, яким хибували російські теоретики суспільних перетворень і який захоплював тепер українофілів. Українські крайнощі у схематизації полягали в тому, що абсолютизуючи народ та вироблені ним ідеали, принципи, життєві традиції тощо, окремі наші народолюбці самі намагалися уподібнитися, підлаштуватися, «розчинитися» у цьому простонародному стилі, а одночасно з тим – засуджували та нехтували всім, що могло хоч якось поєднатися з «аристократизмом» чи «панством». Ця тенденція виявлялася не лише у поведінковій позиції українофілів (коли вони прагнули культивувати одяг, манери, мову селян), але й стала, по суті, панівною засадою у формуванні української літератури. Однак у середовищі простолюдю така поведінка лояльних до нього представників аристократичних кіл – «друзів народу», людинолюбців – досить часто сприймалася як дивацтво⁴⁹. Тож П.Куліш був досить переконливим, висловлюючи думку, що

«головною причиною цього сумного явища є помилкове розуміння демократичності характеру українського народу. Зазвичай думають, що простий український народ відкидає ідею панства за якимось особливим філософським поглядом на життя, що властивий його (народній – Ю.З.) природі, тоді, як його недовіра до панства і небажання йти одним шляхом із панами пояснюється подіями та обставинами цілком зовнішніми. [...] не варто стверджувати з оракульською сміливістю, ніби він до того демократичний за своєю природою, що в ньому не може виникнути ніяка аристократія, без зовнішнього примусу»⁵⁰.

За П.Кулішем, значно пліднішою була б позиція, коли народолюбці по-блажливо «не спускалися» до простоти народного життя, а навпаки – прагнули дати народу кращі зразки життєвого різноманіття в усій його повноті. Не обов'язково, писав він, розривати стосунки із провідними верствами суспільства, аби прислужитися народу. Не треба забувати про природну зміну поколінь. Тож якщо із людей «нових переконань», тобто «народолюбців», буде колись сформована нова місцева адміністрація, то, звісно, це буде значно вагоміша підстава очікувати на підтримку українського руху з пробудження національної самосвідомості народу, аніж коли б ці люди уподібнолися до народу в його простоті життя:

«Для того, щоби поширювати в народі писемність і долати помалу його забобони, немає жодної потреби зневажати вдосконаленим цивілізацією побутом, ставати чорноробом та наслідувати простонародну натуру і звичаї в усіх деталях. Народ наш

⁴⁸ Тут під «схематичністю» слід розуміти ігнорування життєвих реалій, коли певна теоретична ідея чи думка абсолютизувалася і їй віддавалася вся увага, а, рівночасно, життєві реалії, що не узгоджувалися з визначеним абсолютим, не бралися до уваги.

⁴⁹ Стряпчий, що розслідував справу згаданого вище Б.Познанського, з оповідей селян свідчив, що як тільки той з'явився у селі, на нього певний час дивилися з недовірою. Селянам «студент у світці здавався, як вони висловлювалися, чимось неповним» (див.: ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.812. – Спр.107. – Арк.11 зв.).

⁵⁰ Українофилам. (Невідомий твір П.Куліша). – С.15.

не проти того, аби вибратися із морального та матеріального бруду, в якому утримує його нужда і невігластво. [...] Одна біда, у нього немає перед очима розумних зразків простого й комфортного життя. [...] А саме в такому середовищі, не відчуженому від європейської освіченості та такому, що зберігає у собі кращий моральний спадок свободолюбних та поетичних предків, могли б здійснитися законні прагнення нової України у відновленні своєї народності зі всіма її достоїнствами. До цього, якраз, із вищого за багатством та знатністю класу приєдналося б, якщо не побутом, то за симпатіями, все істинно аристократичне, істинно найкраще»⁵¹.

Інакше кажучи, ідея справедливого, законного, демократичного, тобто – громадянського суспільства, культивована розумно, різнопланово, не вдаючись до крайнощів, неодмінно привабила б та притягнула на свій бік усі кращі «істинно аристократичні» сили, тобто «аристократів духу» – чесних, благородних, шляхетних людей. Отже П.Куліш виходив зі справжніх життєвих реалій і моделював розвиток подій, узгоджено з прагматичними людськими інтересами.

Цілком можна припустити, що за обставин природного розвитку подій процес українського націєтворення, який розгортався з орієнтиром на побудову суспільства «братерських стосунків», тобто організації суспільних відносин громадянського типу, безумовно, саморегулювався б та вдосконалювався за теоретичними корегуваннями того ж таки П.Куліша. Натомість у суспільно-політичних реаліях Російської імперії саме з середини 1862 р. (року написання П.Кулішем своєї відомої статті) український рух було звинувачено у ворожості до імперських порядків та розпочато боротьбу з усім українським.

Як наслідок, аж до часу падіння Російської імперії всі діячі та прихильники процесу українського націєтворення перебували в ролі ізгоїв, котрих переслідувала та засуджувала як російська влада, так і російська імперська громадська думка. А це, своєю чергою, законсервувало те становище, коли весь українофільський рух аж до початку ХХ ст. ідентифікувався суто з культурницькою діяльністю на користь українського простолюду – вивчення його побуту, культури та сприяння йому в здобутті писемності й пробудженні власного національного самоусвідомлення. Натомість, поняття «українська аристократія», «українське шляхетство», «українські вчені, вчителі, лікарі, буржуазія, купецтво, банкіри» тощо – надзвичайно складно було ідентифікувати з узагальненим поняттям «український народ», адже інакше, як «неграмотні селяни» та «простакуваті провінціали» російська суспільна свідомість українців ніколи не трактувала. А офіційна політика імперії всіма можливими репресивними засобами повсякчас утверджувала це ж саме переконання (щодо сільської відсталості всього українського) як серед росіян, так і у середовищі самих українців. Зрештою, різнобічний тиск панівної російської думки, а також проваджена в імперії національна

⁵¹ Там же. – С.25.

політика – уніфікувати все до спільного знаменника «єдиного русского мира» – поширили й серед простолюду переконання, що, аби досягти «чогось суспільно значимого» треба чимшвидше «розчинитися» у «культурному середовищі» російської «високої» цивілізації.

Отже, український національний рух середини XIX ст. засвідчив, що процес вітчизняного націєтворення розвивався цілком узгоджено та синхронно із подібного змісту процесами інших європейських народів. Українська національна еліта вбачала своє покликання лише в тому, аби сприяти подоланню освітнього невігластва та формуванню правової свідомості серед широких верств суспільства. Водночас основою майбутніх взаємин в українському середовищі вбачався традиційний громадівський устрій, характерний для національного життя до часу впровадження в Україні кріпосного права.

The article describes contents of ukrainophiles', khlopomans and hromadamens (middle of XIX) world-view ideals and aspirations based on journalism, private correspondence and policy speeches. Owing to reproduced the vision model of future of Ukraine. It's concluded that all national elite activity was directed to the building of the civil relations in Ukrainian society.

УТИСКИ АДЕПТІВ ПІЗНЬОПРОТЕСТАНТСЬКИХ КОНФЕСІЙ У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті проаналізовано правові умови діяльності пізньопротестантських громад Правобережної України в кінці ХІХ – на початку ХХ ст., визначено причини й підстави переслідування віруючих у судовому порядку.

У другій половині ХІХ ст. на території Правобережної України з'явилися перші представники пізньопротестантських конфесій – баптисти, євангельські християни та адвентисти. Протягом наступних років їм удалося значно зміцнити свої позиції, розширити географію, збільшити чисельність послідовників, досягти догматичної й організаційної кристалізації окремих релігійних напрямів у загальному руслі протестантизму та розгорнути активну місіонерську діяльність, вступивши тим самим у боротьбу за вплив на віруючих із Російською православною церквою (РПЦ). У середині 1890-х рр. влада, намагаючись захистити інтереси офіційного православ'я, робила енергійні кроки, спрямовані на обмеження діяльності пізньопротестантських громад. Хоча загальні риси «антисектантської» політики держави відображено у працях таких дослідників, як В.Ясевич-Бородаєвська, О.Клібанов, Ю.Решетников, С.Савинський¹, окремі її аспекти потребують уточнення й подальшого вивчення.

Суттєвий вплив на формування відносин пізньопротестантських конфесій із владою справляла позиція православної церкви, в якій місіонерська діяльність протестантських деномінацій викликала різку негативну реакцію. Оскільки РПЦ була невід'ємною складовою державно-бюрократичної системи, то «зазіхання» на її права чи критика православ'я ставали одночасно діями, спрямованими проти державного ладу імперії. Саме цим і обумовлювалося прагнення уряду обмежити вплив протестантів. Досить відверто подібну позицію обґрунтував прем'єр-міністр Росії П.Столипін, який у 1910 р., зокрема, зазначив, що «діяльність сектантів раціоналістичного напрямку створює загрозу для православної церкви, що не може не турбувати уряд, а тому останній для її обмеження розробляє заходи як адміністративного, так і духовного характеру»².

* *Опря Ігор Анатолійович – кандидат історичних наук, докторант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.
E-mail: igoroprya@mail.ru*

¹ *Ясевич-Бородаєвская В.И.* Борьба за веру: Историко-бытовые очерки и обзор законодательства по старообрядчеству и сектантству в его последовательном развитии с приложением статей закона и высочайших указов. – Санкт-Петербург, 1912. – 656 с.; *Клибанов А.И.* История религиозного сектантства в России (60-е годы XIX в. – 1917 г.). – Москва, 1965. – 348 с.; *Решетников Ю.Е.* Церковно-государственные отношения между российским правительством и евангельско-баптистским братством на Украине во второй половине XIX – начале XX вв. – Одесса, 1998. – 122 с.; *Савинский С.Н.* История евангельских христиан-баптистов Украины, России, Белоруссии (1867–1917). – Санкт-Петербург, 1999. – 424 с.

² Российский государственный исторический архив (далі – РГИА). – Ф.821. – Оп.133. – Д.199. – Л.12.

Для того, щоб підвести під звинувачення юридичну базу, було видано положення Комітету міністрів від 4 липня 1894 р. та циркуляр міністерства внутрішніх справ від 3 вересня того ж року. У цих документах йшлося про так званий «штундизм», котрий визнавався особливо небезпечним для існуючого ладу напрямком «сектантства»³. Основою для їх розробки став звіт тодішнього генерал-губернатора Південно-Західного краю, графа А.Ігнат'єва про стан Київської, Подільської й Волинської губерній за 1889–1893 рр., в якому йшлося і про методи боротьби з євангельським рухом у регіоні. Зокрема адміністративна влада тут заборонила молитовні зібрання віруючих, а до порушників застосовувалася ст.29 Статуту про покарання. Проте цей захід мав тимчасовий характер, оскільки ґрунтувався на особливих повноваженнях генерал-губернатора, котрий керувався ст.16 Положення про посилену охорону державного порядку та державного спокою. Відповідно до цієї статті останній міг «забороняти всілякі народні, громадські й навіть приватні зібрання» за умови, що вони небезпечні для громадського порядку⁴. Щоби зафіксувати підстави для переслідування протестантів на постійній основі й було розроблене згадане вище положення. У цьому документі вказувалося на необхідність розподілу існуючих в імперії «сект» на більш та менш шкідливі з погляду державної безпеки, а також зазначалося, що «штунда» визнається особливо шкідливою як Святішим Синодом, так і цивільною адміністрацією⁵. Відтак було досягнуто принципової згоди між духовною й державною владами у питанні про ставлення до євангельського руху. Залишалася лише визначити, у чому ж полягала особлива небезпека «штундизму». Відповідь на це питання містилася у циркулярі МВС. «Послідовники штунди, – наголошувалося в документі, – заперечуючи всі церковні обряди і таїнства, не лише не визнають ніяких властей та повстають проти присяги й військової служби, ототожнюючи вірних захисників престолу та Вітчизни з розбійниками, а й проповідують соціалістичні принципи, як, наприклад, загальну рівність, поділ майна і т.п., [...] вчення їх у корені підриває головні засади православної віри та російської народності»⁶. Автори цього документа, намагаючись аргументувати доцільність переслідування адептів пізньопротестантських конфесій, явно перестаралися, видаючи бажане за дійсне, оскільки, як справедливо підкреслювала відома дослідниця євангельського руху В.Ясевич-Бородаєвська, в умовах сільського життя, наприклад, ознаки штундизму, вказані у циркулярі, самі по собі виокремили б таку особу з середовища односельців. Автор зазначала: «Адже не можна, наприклад, селянину відмовитися від виконання військової повинності, оскільки це тягне за собою серйозну відповідальність. Не можна

³ Штундизм – течія в протестантизмі, прихильники якої обстоювали необхідність відновлення ідеалів ранньохристиянського життя, сповідуючи принципи соціального утопізму. У законодавстві Російської імперії штундизм було визначено як «небезпечний для державного устрою напрямок сектантства». Наприкінці XIX – на початку XX ст. «штундистами» узагальнено називали віруючих різних пізньопротестантських конфесій, що дозволяло опонентам останніх закидати їм «антидержавну діяльність» та переслідувати у судовому порядку.

⁴ Ясевич-Бородаєвская В.И. Указ. соч. – С.38; Решетников Ю.Е. Указ. соч. – С.62.

⁵ Законы о раскольниках и сектантах. – Москва, 1903. – С.161.

⁶ Там же. – С.162.

відмовитися й від сплати державних податків, тому що за це можна ще до протоколу про релігійне навернення поплатитися останньою коровою. Невизнання влади повинно виражатися у грубому ставленні до неї, але нешанобливі відгуки про владу та государя не можуть залишатися також непоміченими й, не чекаючи протоколу за читання Євангелія, для винного є особливе, загальним законом встановлене, покарання»⁷.

Видання згаданих нормативних актів суттєво погіршило правове становище віруючих пізньопротестантських деномінацій, оскільки російські чиновники без розбору кваліфікували їх усіх штундистами, застосовуючи карні санкції. «Особлива шкідливість штундизму», підкреслена у цих документах, обумовила цілковиту заборону молитовних зібрань, а її порушники підлягали кримінальній відповідальності. Після 1894 р. досить нейтральне визначення «штунда» втратило своє початкове значення, перетворившись «на грізне знаряддя боротьби, дії котрого не було меж»⁸.

Адепти пізньопротестантських громад, відстоюючи свої права, у першу чергу намагалися довести власну непричетність до штундизму. Головним аргументом при цьому було декларування лояльності до влади, демонстроване насамперед на зібраннях, конференціях, нарадах тощо. Так, представники євангельсько-баптистського руху на своєму з'їзді в 1903 р. ухвалили рішення про недопустимість поширення «антидержавних матеріалів серед членів братства»⁹. Один із лідерів адвентистського руху Росії у 1910 р. заявив: «Ми не вороги уряду, а його друзі. Справжній християнин повинен виконувати заповіді Божі, а заповіді його вимагають покори існуючим властям»¹⁰. Подібні ідеї висловлювалися також у численних зверненнях українських протестантів до державних структур та в релігійній пресі. Так, підполковницька вдова баптистка Ю.Карпінська у листі до київського генерал-губернатора влітку 1901 р. зазначала: «Ми поважаємо будь-яку владу [...] й керівників, поставлених Богом, і беззаперечно дотримуємось законів, де вони не зачіпають виконання наших релігійних обов'язків. Будь-який віруючий, котрий дозволив би собі опір властям, був би негайно відлучений від нашого середовища, як хибний християнин, котрий не виконує божественні настанови»¹¹. Лояльність до існуючого ладу була також невід'ємним елементом протестантських молитовних зібрань. Приміром, волинські баптисти у будинках, що використовувалися для спільних молитов, розмістили навіть спеціальні написи про пошану до імператора¹².

Важливо, що лояльність протестантів до влади проявлялася не лише на словах, а й у реальних справах. Найбільш типовою рисою їх релігійно-громадської позиції була віра в те, що абсолютна більшість гострих соціальних проблем, які хвилювали тодішнє суспільство, може бути успішно вирішена

⁷ Ясевич-Бородаевская В.И. Указ. соч. – С.42.

⁸ Там же. – С.38.

⁹ Історія релігії в Україні: У 10 т. – Т.5: Протестантизм в Україні. – К., 2002. – С.357–358.

¹⁰ КLIBANOV A.I. Указ. соч. – С.316.

¹¹ Історія євангельсько-баптистського движіння в Україні: Мат. и док. – Одесса, 1998. – С.100.

¹² Суліменко О. Релігійне сектантство в німецьких колоніях Волині (кінець XIX – початок XX ст.) // Історія релігій в Україні: Праці X Міжнародної наукової конференції (Львів, 16–19 травня 2000 року). – Кн.1. – Л., 2000. – С.362.

на основі євангельських принципів¹³. На думку сучасних дослідників, «поширення протестантизму до певної міри нейтралізувало крайні прояви радикалізму та ортодоксії, вписуючи секулярні ідеї в рамки християнських доктрин»¹⁴. Таким чином, частина активних членів суспільства у громадах баптистів, євангельських християн, адвентистів знаходила можливість для виходу своєї нереалізованої енергії, невдоволення релігійним чи суспільним життям. Із такої позиції поширення євангельського руху було не шкідливим, а корисним явищем для стабільності існуючого режиму, адже завдяки цьому можна було протистояти матеріалістичним, соціалістичним та анархічним ідеям. На цю обставину вказав І.Проханов, який у 1909 р. писав: «Історія західних народів показує, що в усіх країнах, де була церковна реформація, як-от у Німеччині, Англії, Швейцарії тощо, встановлювалося правильне державне життя, що попереджувало кровопролиття стихійних і постійних революцій. І, навпаки, у країнах, де реформації релігійної думки не було, де досі в душах народу панує режим старої формальної релігії, здебільше незрозумілої для народу, там і тепер немає такої рівноваги в народному житті і в усякому разі немає такого всебічного та стійкого прогресу»¹⁵. Проте тодішня влада не бачила цього корисного для себе потенціалу євангельського руху й, прагнучи зберегти традиційні принципи організації імперії, намагалася захистити офіційну церкву від прозелітизму інших конфесій.

Відсутність у віровченні та релігійній практиці протестантів антидержавних чи соціалістичних ідей не була таємницею для російських чиновників, що засвідчує наступний факт. Восени 1902 р. київський губернатор у листі до генерал-губернатора визначив особливості організації протестантів Києва і проведення їхніх молитовних зібрань. Із них привертають увагу такі: віруючі називали себе «євангелістами», у приміщенні, де проходили моління, на стіні висів портрет імператора Миколи II, служба полягала «в читанні Біблії з тлумаченням про вірування в Бога, підкорення владі (підкреслення – І.О.), про тверезе та непорочне життя». Проте, незважаючи на ці ознаки поваги до властей, губернатор продовжував називати віруючих «штундистами» й повідомляв, що всі вони притягнуті до кримінальної відповідальності¹⁶.

Як бачимо, відсутність ознак «штундизму» (як його розуміли російські владні кола) у віровченні протестантів не завадила судовим органам виносити їм звинувачувальні вироки. І це незважаючи на те, що в 1900 р. Сенат видав роз'яснення щодо практики застосування сумнозвісної ст.29 Статуту про покарання, згідно з яким для визнання адептів протестантських деномінацій винними у влаштуванні «незаконних» молитовних зібрань необхідно було встановити, «чи належать вони по суті основних положень ересі, яку вони сповідають, саме до штундизму та чи відповідають ці основні

¹³ *Бачинин В.* Национальная идея для России: выбор между византизмом, евангелизмом и секуляризмом. – Санкт-Петербург, 2005 [Електронний ресурс] www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Bachinin

¹⁴ *Ігнатуша О.М.* Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.). – Запоріжжя, 2004. – С.50.

¹⁵ Цит. за: *Вельмін В.І.* Сектанти та молодь. – Х., 1930. – С.11.

¹⁶ Центральний державний історичний архів України в м.Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф.442. – Оп.701. – Спр.385. – Арк.11.

положення тим ознакам, за котрими секта штундистів [...] визнається шкідливою у політичному розумінні»¹⁷. В іншому рішенні Сенату, яке також було ухвалене 1900 р. й мало характер інструктивного листа для судів, чітко зазначалося: «Назва себе штундистами з боку послідовників учень, котрі не містять у собі вказаних міністерством внутрішніх справ (у циркулярі від 3 вересня 1894 р. – *І.О.*) безперечних і корінних ознак штундизму, сама по собі не дає підстави для притягнення їх до відповідальності»¹⁸.

Проте, як свідчать архівні матеріали, під час розгляду нижчими судовими інстанціями справ про «незаконне влаштування» євангельських молитовних зібрань наявність згаданих вище ознак нерідко ігнорувалася. Внаслідок цього віруючих засуджували до покарання як представників «штундизму», що було фактичним порушенням закону. Яскравим прикладом такого підходу може бути ставлення властей Васильківського повіту Київської губернії до місцевих протестантів у 1901 р. На початку року група віруючих селян із сіл Мале Половецьке, Кожанки та Зубарі влаштувала молитовне зібрання, за що була покарана грошовим штрафом. У поданій до судових інстанцій скарзі вони підкреслювали свою належність до баптистського руху. На суді з'ясувалося, що члени громади не були помічені в жодних антидержавних акціях, утім критикували обрядовість офіційної православної церкви. Незважаючи на це, Васильківський з'їзд мирових суддів відніс їх до забороненої секти «штундистів», залишивши покарання у силі¹⁹.

Ігнорування судовими інстанціями заяв віруючих про належність до баптизму, а не «штундизму», було досить поширеним явищем. Такий підхід органів судової влади до класифікації адептів пізньопротестантських громад ґрунтувався на застосуванні циркуляру міністерства юстиції від 3 квітня 1900 р., в якому зазначалося, що «штундисти» навмисно називають себе баптистами з метою уникнення покарання, і що «баптисти» – це лише послідовники відповідної «німецької протестантської секти»²⁰. Циркуляр МВС від 17 травня 1900 р. розвивав цю думку, роз'яснюючи, що закон від 1879 р. про легалізацію баптизму стосується лише віруючих німців, котрі були підданими Російської імперії, а під його дію потрапляють особи, які «народилися в баптизмі» або перейшли у нього з лютеранського чи інших неправославних сповідань²¹. Відтак колишні православні, що перейшли до однієї з пізньопротестантських конфесій, баптистами не вважалися. Їхні ж власні заяви про належність до цієї деномінації розцінювалися у судових установах як бажання уникнути покарань, передбачених для «штундистів», тим більше, що таку оцінку активно підтримувало духівництво офіційної церкви, представників якого запрошували на суд як експертів із 1899 р. Зокрема один із них, православний місіонер С.Потехін, стверджував у квітні 1904 р., що «штундисти», котрі «прикривалися баптизмом», після видання циркуляру

¹⁷ Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф.2. – Оп.218. – Спр.98. – Арк.19.

¹⁸ Решетников Ю.Е. Указ. соч. – С.69.

¹⁹ Троицкий И. Дело о штундистах в съезде мировых судей Васильковского судебного мирового округа // Киевские епархиальные ведомости. – 1901. – №14. – Часть неоф. – С.642–645.

²⁰ ЦДАК України. – Ф.127. – Оп.1003. – Спр.53. – Арк.10 зв. – 11.

²¹ Решетников Ю.Е. Указ. соч. – С.67.

міністерства юстиції від 3 квітня 1900 р. змінили свою тактику, прийнявши назву «християн евангельського сповідання»²².

Проте якщо у нижчих судових інстанціях ознаки «штундизму», визначені у законодавстві, до уваги не бралися, то для вищих відсутність їх у віровченні звинувачених була достатнім приводом для винесення виправдувальних вироків. Торкаючись цього питання, відомий дослідник евангельського руху в Україні Ю.Решетников зазначає: «Ознаки штундизму, перераховані у циркулярі (від 3 вересня 1894 р. – *I.O.*), відіграли в подальшому з ініціаторами появи цього нормативного акту злий жарт, бо вони зобов'язували суд виявляти наявність ознак злочину у звинувачених. Це призвело до того, що, починаючи з 1897 р., суди спочатку в поодиноких випадках, а потім усе частіше починають виносити виправдувальні вирок штундистам, котрі йменували себе баптистами»²³. Так, у 1902 р. мировий суддя визнав протестантів із села Топилівки Чигиринського повіту на Київщині винними у проведенні «штундистського» молитовного зібрання. Селяни, не погоджуючись із тим, що їх зарахували до цієї течії, подали апеляцію до Чигиринського з'їзду мирових суддів, який у липні 1902 р. виправдав протестантів, оскільки в їхніх діях не було ознак «штундизму», передбачених урядовими документами²⁴. У квітні 1904 р. з'їзд мирових суддів зняв звинувачення з майже 30 мешканців села Сагунівки Черкаського повіту, незважаючи на те, що місцева поліція та єпархіальний місіонер уважали їх «штундистами». Як відзначав згодом представник офіційної церкви, виправдувальне рішення суду справило величезне враження на присутніх у залі²⁵.

Аналогічні випадки мали місце і в інших населених пунктах Правобережної України. Так, у лютому 1901 р. мировий суддя 4-ї дільниці Канівського округу присудив 11 селянам с.Комарівки штраф за проведення молитовних зборів. Проте Канівський з'їзд мирових суддів скасував це рішення. У червні того ж року Житомирський окружний суд за відсутністю вини зняв обвинувачення з двох протестантів – А.Тихончука та М.Короля-Кондратюка із с.Суемці Новоград-Волинського повіту Волинської губернії²⁶. Факти виправдання віруючих, звинувачених у влаштуванні «штундистських» молитовних зібрань, констатували і самі протестанти. Про це, зокрема, свідчив лист групи київських евангелістів до генерал-губернатора від 23 травня 1903 р.: «Протягом тривалого часу, – наголошували автори звернення, – нас притягали до судової відповідальності на підставі 29-ї статті Статуту про покарання за влаштування нами молитовних зборів, але завжди за відсутністю політично шкідливих ознак штунди виправдовували, якщо не у перших двох інстанціях, то урядовим Сенатом»²⁷. На цю ж

²² ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1003. – Спр.53. – Арк.10 зв. – 11.

²³ Див.: Решетников Ю.Е. Указ. соч. – С.66.

²⁴ ДАКО. – Ф.2. – Оп.218. – Спр.98. – Арк.18 зв. – 19 зв.

²⁵ Деятельность Кушнарёва // История евангельского движения в Евразии (1.0): Мат. и док. – Одесса, 2001 [Електронний ресурс] 1 електрон. опт. диск (CD-ROM).

²⁶ Материалы к истории и изучению русского сектантства: Преследование баптистов евангелической секты // Christchurch, Nants. – Вып.6. – [Лондон], 1902. – С.79.

²⁷ ДАКО. – Ф.2. – Оп.219. – Спр.137. – Арк.6–6 зв.

тенденцію звернув увагу київський єпархіальний місіонер М. Білогорський, який 10 березня 1904 р. зазначав: «В останні роки було розпочато сотні судових процесів проти сектантів за порушення ними закону про молитовні зібрання й усі вони за винятком тільки тих, які не доходили до Сенату, були касовані останнім у сприятливому для сектантів плані. Враження цих касаційних рішень на весь сектантський світ було величезне»²⁸. Наведені факти переконливо свідчать, що на початку ХХ ст. ставлення судової влади до адептів пізньопротестантських конфесій формувалося на основі законності, що, попри недосконалість самого законодавства, давало віруючим можливість відстояти свої права у суді.

Виправдувальні вироки протестантам здебільшого були викликані неможливістю виявити в їхньому віровченні ознаки «штундизму», вказані у циркулярі МВС, а отже, і довести належність звинувачених до «секти». Такий підхід відповідав основним принципам кримінального процесу, за котрими провину підозрюваної особи потрібно було довести, причому в разі неспроможності це зробити всі звинувачення знімалися²⁹. Проте далеко не завжди протестантам удавалося відстояти свої права, оскільки для подачі апеляції потрібно було знати про можливість оскарження рішення суду, а також мати кошти на судові видатки.

Одним із наслідків виправдувальних рішень судів стало зміцнення переконання протестантів у власній правоті та посилення їх активності в місіонерській діяльності. Так, обер-прокурор Синоду К. Победоносцев у звіті за 1899 р. зазначав, що в Києві після виправдання «штундистів за збори сектанти відчували повну свободу й демонстративно почали влаштовувати настільки багатолюдні зібрання, що жодне приватне помешкання не могло вмістити присутніх. Поліції неодноразово доводилося звільняти вулиці біля будинку, де відбувалися збори, та щоразу складати протоколи для притягнення штундистів до відповідальності не лише за зібрання, а й за пропаганду»³⁰.

Виправдувальні рішення вищих органів судової влади зміцнювали наївні монархічні уявлення частини вірних пізньопротестантських конфесій, що, мовляв, короновані особи Російської імперії перебувають на їхньому боці. Так, у 1900 р. чехи-протестанти Луцького повіту Волинської губернії поширювали думки, що цар і цариця належать до баптистів, у зв'язку з чим їх чисельність невпинно зростала³¹. Подібні ідеї циркулювали й на Київщині. Так, мешканець міста Корсуня Канівського повіту Я. Бондар у 1900 р. знищив православні ікони, але залишив портрет Миколи II. Свої дії він пояснював тим, що російський імператор – штундист, а тому його зображення необхідно зберегти³². Віруючий із села Круті Горби Таращанського повіту О. Калногуз навесні 1904 р. зазначав у приватній бесіді, що імператриця

²⁸ Деятельность Кушнарёва // История евангельского движения...

²⁹ Решетников Ю. Е. Указ. соч. – С. 66.

³⁰ Всеподданейший отчёт обер-прокурора Святейшего Синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1899 год. – Санкт-Петербург, 1902. – С. 123–124.

³¹ Распространение баптизма среди чешских колонистов // История евангельского движения в Евразии.

³² История евангельско-баптистского движения в Украине. – С. 79.

Олександра Федорівна – штундистка, відкрила в Петербурзі молитовний дім та сама його відвідує, а «переслідують же тепер штундистів лише урядники та станові пристави»³³.

Справді, притягнення місцевими чиновниками до відповідальності адептів пізньопротестантських деномінацій на тлі частих випадків виправдання їх у судах наводило на думку, що влада на місцях ставилася до них більш нетерпимо, ніж вищі інстанції. Проте такий стан речей був викликаний не стільки ворожістю місцевих властей, скільки їх некомпетентністю. Адже для класифікації того чи іншого молитовного зібрання як «штундистського» вони керувалися не ознаками, чітко прописаними у законодавстві, а «експертною оцінкою» явно упередженого православного духівництва, для якого всі прихильники євангельського руху були «штундистами».

Факти виправдання віруючих у судах дискредитували заходи поліцейських органів, свідчили про неправомірність їх дій. Аби реабілітуватися в очах громадськості, поліцейські чиновники нерідко намагалися перекласти відповідальність за власну некомпетентність на клір офіційної церкви. Так, звенигородський повітовий справник 4 травня 1904 р. доповідав київському губернаторові: «Успіх боротьби проти штундизму [...] постійно паралізується відсутністю об'єктивних ознак цього віровчення [...], але, на жаль, ані місіонери, ані взагалі парафіяльні священники не вказують цих необхідних для успіху боротьби ознак та не дають категоричної відповіді на прямо поставлене питання: якими рисами характеризується штундизм?»³⁴. У цьому документі звертає на себе увагу некомпетентність державного чиновника, який, вочевидь, був незнайомий з ознаками цієї течії, чітко виписаними в урядовому циркулярі від 1894 р. Характеризуючи стан євангельського руху на підвладній йому території, генерал-губернатор Південно-Західного краю у 1910 р. зазначав, що поліція залишається непоінформованою про належність віруючих до тих чи інших релігійних конфесій. Унаслідок цього «влада керується вкрай неточними даними не лише в питанні про розподіл сектантів на окремі течії, але й стосовно їх загальної кількості»³⁵.

Окремі чиновники на місцях, зважаючи на практику виправдання протестантів у судах, узагалі ставили під сумнів доцільність їх переслідування за влаштування молитовних зборів. Так, подібні думки висловлював чигиринський повітовий справник у своєму рапорті на ім'я київського губернатора від 9 січня 1904 р. Цілком імовірно, що даний документ не був поодиноким, оскільки своїй відповіді керівник губернії надав форму циркуляру, обов'язкового для виконання всіма чинами поліції. У ньому підкреслювалася необхідність переслідування організаторів «штундистських» молитовних зібрань, але лише за наявності фактів, що викривали звинувачених у належності до цієї забороненої течії³⁶.

³³ ДАКО. – Ф.2. – Оп.220. – Спр.111. – Арк.1–1 зв.

³⁴ Там само. – Оп.219. – Спр.137. – Арк.85 зв.

³⁵ РГИА. – Ф.821. – Оп.133. – Д.199. – Л.141.

³⁶ ДАКО. – Ф.2. – Оп.220. – Спр.101. – Арк.2, 9 зв.

Отже, переслідування адептів пізнього протестантизму місцевою владою наприкінці XIX – на початку XX ст. було викликане комплексом причин. Розбіжності різних гілок влади у ставленні до цих віруючих породжували появу різноманітних нормативних актів, котрі часом суперечили один одному. Це своєю чергою зумовлювало некомпетентність місцевих чиновників, які при визначенні ступеня суспільної небезпеки «сектантів» орієнтувалися не на чинне законодавство, а на здебільшого упереджену «експертну оцінку» православного духовництва. Суперечливість правових норм, особливо в питанні про розподіл конфесій на більш та менш «шкідливі», давала місцевій адміністрації можливість зараховувати представників будь-якої релігійної громади до «особливо небезпечних елементів», застосовуючи до них відповідні санкції.

The legal conditions of activity of Late Protestant societies of the Right-Bank Ukraine at the end of XIX – at the beginning of XX century are analyzed in the article, reasons and grounds prosecuting believers are elucidated.

СТАРООБРЯДЦІ Й «КУЛЬТУРА» ХАБАРНИЦТВА В РОСІЇ

У статті розглянуто причини й форми давання хабарів старообрядцями, канали отримання ними конфіденційної інформації. Доведено, що завдяки хабарам чиновники та клір офіційної церкви у більшості випадків закривали очі на діяльність старовірів, а корупція не була суто російським продуктом, побутуючі, зокрема, і при австрійському імператорському дворі.

Хабарництво в Російській імперії мало тривалу історію. Однак, незважаючи на достатньо багатий досвід корупції, спеціальних досліджень на цю тему практично не існує. Побіжно вона простежується як у наукових студіях, так і в художній літературі¹. Проте науковці та письменники так і не створили негативного образу корумпованого російського чиновництва, а, радше, змалювали реальну картину стану справ у державі та офіційній церкві. Досі автори немовби соромляться торкатися теми корупції, а тим часом вона є одним із найбільших викликів сучасності.

Б.Миронов уважав, що у Росії підкупність та хабарництво серед державних службовців були загальновідомими². Тут важливо відзначити, що російська корупція не була суто імперським продуктом. Вона мала місце й у середньовічній Московії. Особливою продажністю вирізнялися суди у часи Петра I: «Без хабарів неможливо нічого зробити, за гривенну справу полтину беруть»³. Незважаючи на те, що сам цар корупцію не вітав, за його правління ввійшла в моду практика передавати чиновникам як хабар пійманих «прийшлих людей». Для боротьби з хабарництвом у 1699 р. уряд створив особливу бургомістерську палату, а в усіх містах було влаштовано спеціальні земські ізби, які займалися розбиранням купецьких і міщанських справ⁴.

Хабарництво не оминуло й офіційну церкву. Консисторські чиновники накладали непосильні платежі за поставлення у священницький та

* Таранець Сергій Васильович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАНУ.
E-mail: starover_@rambler.ru

¹ Щапов А.П. Русский раскол старообрядчества, рассматриваемый в связи с внутренним состоянием русской церкви и гражданственности в XVII веке и в первой половине XVIII // *Его же*. Сочинения в 3 т. – Санкт-Петербург, 1906. – Т.1. – С.173–449; *Зеньковский С.А.* Русское старообрядчество. Духовные движения семнадцатого века. – Москва, 2009. – Т.1. – 687 с.; *Миронов Б.Н.* Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. – Санкт-Петербург, 2003. – Т.2. – 583 с.; *Молчанов В.* Життєвий рівень чиновників правоохоронних установ в Україні у XIX – на початку XX ст. – К., 2007. – 114 с.; *Гоголь Н.В.* Собрание сочинений: В 9 т. – Москва, 1994. – Т.4; *Герцен А.И.* Собрание сочинений в 5-ти томах. – Москва, 2009. – Т.1. – 512 с.; Т.2. – 384 с.; Т.3. – 384 с.; Т.4. – 592 с.; Т.5. – 512 с.; *Мельников-Печерский П.И.* На горах // *Его же*. Собрание сочинений: В 6 т. – Москва, 1963. – Т.2. – Кн.1. – 614 с.; Т.3. – Кн.2. – 582 с.; Т.4. – Кн.1. – 627 с.; Т.5. – Кн.2. – 535 с.; *Мирный П.* Хіба ревуть воли, як ясла повні? – К., 1986. – 445 с.

² *Миронов Б.Н.* Указ. соч. – С.56, 58, 65.

³ Див.: *Щапов А.П.* Указ. соч. – Т.1. – С.434.

⁴ Там же. – С.437.

дияконський сан, вони брали хабарі у таких розмірах, що це ставило кандидатів в іереї в украй скрутну матеріальну ситуацію. Місцеве духовництво було надзвичайно залежним від власних архієреїв та світських чиновників, а непомірні побори, особливо з бідних парафій, змушували священників тікати у старообрядство⁵.

Водночас Б.Миронов стверджує, що проблема корупції у російській історіографії дещо перебільшена. Дослідник соціальної історії Росії, очевидно, не до кінця визнає корумпованість судів. Із цього приводу він пише: «Корумпованість суду до судової реформи існувала, але, імовірно, вона сильно перебільшена в історіографії, яка некритично пішла за белетристикою та журналістикою 1850–1860-х рр., що засуджували дореформений суд зі шляхетною метою утвердити у Росії більш досконалий та справедливий суд. Дореформена корупція, як видається, мала головною метою прискорити розгляд справи, а не уникнути покарання чи пом'якшити його»⁶.

Про корумпованість судів у ХІХ ст. писав і класик української літератури Панас Мирний. Зокрема, щоби добитися позитивного рішення у суперечливих питаннях не останню роль відігравав підкуп: «Після судів та пересудів, – після двох мішків пшениці та двох овечок-ярок, які Мотря подарувала волосному писареві, – одсудили Мотрі землю громадою»⁷.

Неможливо було добитися правди у судах, особливо у тих випадках, коли сім'ї ворогували, займаючись переділом батьківської спадщини. Із цього приводу Панас Мирний писав: «Поїхав Василь до секретаря Чижикова, повіз три мішки пшениці й десять рублів грошей. Завів тягачину. Поїхав і Онисько до Чижикова – повіз і собі три мішки борошна та й грошей не менше... Давай судитися. Тягалися вони, тягалися, вимотували з їх грошенята, вимотували. Дійшло до того, що як Василь збіднів, так і Онисько знищів»⁸.

Старообрядці вміло використовували гроші у судах, адже, як і всі, знали, що «суд людям не на радість даний... Будь чистий як скло, будь світлий як сонце праведне, а ступив у суд ногою, лизь у калитку рукою: суддівська кишеня, що качачий дзьоб – і корму не розбирає, і ситості не знає... Проте ще не біда, що на гроші пішла; тоді біда, коли суддя холодним вітерцем на тебе дуне. Адже він як тесля: що захоче, те й вирубає, а закон у нього – що дишло, куди захоче, туди і поверне!»⁹.

У 1881 р. мединський міщанин Мартин Роґачов пропонував уряднику 50 руб., потім 100 руб. хабара за те, щоби той закрив судову справу про незаконне існування підпільної старообрядської друкарні у селі Солопи Мединського повіту Калузької губернії. Покарання виявилось порівняно м'яким. За рішенням Калузького окружного суду, із М.Роґачова стягнули

⁵ Тут і далі нормативне написання слів «старообрядництво», «старообрядницький» і похідних подається в редакції автора статті (*прим. ред.*).

⁶ *Миронов Б.Н.* Указ. соч. – Т.2. – С.65.

⁷ *Мирний П.* Указ. праця. – С.60.

⁸ Там само. – С.155.

⁹ *Мельников-Печерский П.И.* В лесах // *Его же. Собрание сочинений*: В 6 т. – Москва, 1963. – Т.3. – Кн.2. – С.128.

штраф у розмірі 75 руб., а його співробітника заарештували на п'ять тижнів і він мав сплатити 100 руб.¹⁰

Позиція Б.Миронова, що в Росії закон не порушувався стосовно 99% населення держави, не є слушною. Очевидно, історик забув про те, що у XVIII ст. третина людності православного віросповідання перебувала в особливому правовому полі. У XIX ст. ця частка дещо зменшилася, становлячи десяту частину всього населення держави. До неї належали старообрядці, а законодавство щодо них було надзвичайно суперечливим. Якщо ж до старо-вірів додати ще єврейське населення, то ця цифра буде досить значною.

Хабарництво у Росії мало декілька причин. По-перше, слід відзначити, що практично до початку 1760-х рр. чиновникам подекуди не завжди виплачувалося жалування за державну службу і закон прямо не перешкоджав брати хабарі. До кінця XVIII ст. становище дещо змінилося: державним службовцям заборонили брати різного роду підношення з підданих, проте у масовій свідомості хабарництво не лише збереглося, а й одержало «друге дихання». По-друге, розвитку цього явища сприяв недостатній розмір жалування. Третю причину вбачаємо в нерозвиненості законодавчої системи держави. Закон не встигав регулювати всі складні суспільні процеси, тож зацікавлені особи залагоджували справи, даючи хабарі. Четверта причина – створення таких законів, завдяки яким значна частина населення не могла задовольнити елементарних життєвих прагнень. Насамперед це стосується старообрядців та євреїв. Протиприродна система заборон виявилася малоєфективним засобом боротьби з хабарництвом. П'ята причина полягала у тому, що більша частина мешканці країни не вважала хабар злом, убачаючи в ньому шлях до досягнення поставленої мети. І, нарешті, останньою причиною стала відсутність суворої системи покарань злочинців-корупціонерів. Як відомо, за доброго хабара можна було навіть звільнити ув'язненого, про що говорив один із головних позитивних героїв роману Ф.Достоевського Олексій Карамазов: «Звичайно, підкуповувати нечесно навіть і в цьому випадку, але тут уже я судити нізащо не візьмуся, оскільки, власне, що, якщо б мені, наприклад, Іван і Катя доручили у цій справі тебе (Дмитра Карамазова – С.Т.) орудувати, то я, знаю це, пішов би і підкупив; це я повинен тобі всю правду сказати»¹¹.

Існувало декілька різновидів хабарів, які давалися у вигляді відкритих поборів, гостинців, подарунків, дарів, підношень і т.зв. могоричів. Хабарі, гостинці та побори у Росії називалися ще й посулами, почестями, приносами¹². Вони давалися за незаконну справу, за уникнення передбачуваних обмежень, за прискорення відповідного діловодства й т.ін. Підкуп суддів завжди ставив у більш вигідне становище багатія порівняно з незаможною людиною. Нижчий чиновник, узявши хабар, ставав заручником вищого начальства.

¹⁰ Боченков В.В. П.И.Мельников (Андрей Печерский): мировоззрение, творчество, старообрядчество. – Ржев, 2008. – С.277.

¹¹ Достоевский Ф.М. Братья Карамазовы. – Москва, 2007. – С.765.

¹² Мельников-Печерский П.И. На горах. – Т.4. – Кн.1. – С.549.

У Росії дати хабара означало «підібрати ключі», у тому числі й до вищих урядових сфер. Важливо підкреслити, що продажність російської бюрократії була її традиційною рисою. Чим вище у службовій ієрархії стояв чиновник, тим більшою була ставка. Хабарі брали навіть члени імператорської родини. А.Суворін зазначав, що «і великі князі завжди брали хабарі, та намагалися пожитися всякими способами»¹³. Наведемо кілька прикладів про розміри хабарів у вищих органах влади. Так, відомий промисловець і меценат С.Мамонтов фактично власним коштом утримував директора департаменту залізничних справ міністерства фінансів Російської імперії таємного радника В.Максимова. Разовий хабар цьому чиновнику становив 150 тис. руб. Дізнавшись про це, голова уряду С.Вітте звільнив його з посади. Крупний хабар готувався «винокурівською партією»¹⁴ Роозького кладовища. У 1858 р. таємно від більшості старообрядців її представники вирушили до Петербурга просити імператора узаконити практику прийому біглого від офіційної церкви духівництва замість єпископів білокриницького рукопокладення. У столиці особи, які погодилися вирішити цю проблему, вимагали від винокурівців 200 тис. руб. Угода не відбулася лише тому, що купці, котрі були готові пожертвувати зазначену суму, не знали, що змовники виступали проти Білокриницької ієрархії, до заснування якої вони доклали чимало зусиль¹⁵.

Петербурзький промисловець С.Громов підтримував ділові стосунки з начальником Третього відділення імператорської канцелярії графом О.Бенкендорфом. Тісний контакт із відомим шефом жандармів дозволяв петербурзьким старообрядцям улаштувати у Петербурзі на Громовському кладовищі вівтарі та відкрито здійснювати богослужіння¹⁶. Сам факт спілкування купця-старообрядця із всесильним главою таємної поліції свідчив, що О.Бенкендорф явно підтримував петербурзьку старообрядську громаду, а можливо, як зауважує С.Зеньковський, «був і матеріально зацікавлений в її операціях»¹⁷. Коли постало питання реорганізації чоловічого відділення Преображенського богодільного дому в єдиновірський монастир, то інтереси старообрядців в уряді репрезентував князь О.Суворов, «небезкорисливо клопочучись за розкольників»¹⁸.

¹³ Суворин А.С. Дневник. – Москва; Прага, 1923. – С.233. Див. також: Ганелин Р.Ш. «Битва документов» в среде царской бюрократии 1899–1901 гг. // Вспомогательные исторические дисциплины. – Ленинград, 1985. – Вып.17. – С.227.

¹⁴ «Винокурівська партія» – група однодумців московського 3-ї гільдії купця, начотчика (богослова) Ф.Винокурова. У 1850-х рр. він був одним із головних попечителів Роозького богодільного дому, заживши неабиякого авторитету серед московських старообрядців. Під час заснування старообрядської єпископської кафедри у Москві, коли попечительську владу довелось ділити з архієреєм, він таємно вирушив у Петербург, де намагався схилити імператора Олександра II дозволити приймати священників від офіційної церкви, і, у такий спосіб, відмовитися від єпископів Білокриницької церковної ієрархії. Ужиті ним заходи успіхом не увінчалися й до кінця життя (1867 р.) начотчик залишався противником архієпископа владимирського і московського Антонія (Шутова).

¹⁵ Раскол как орудие враждебных России партий // Русский вестник. – Санкт-Петербург, 1866. – Т.68. – С.703.

¹⁶ Громовское кладбище в Петербурге // Церковный вестник. – Санкт-Петербург, 1884. – №22. – С.15.

¹⁷ Зеньковский С.А. Русское старообрядчество. Семнадцатый – девятнадцатый века. – Москва, 2009. – Т.2. – С.458.

¹⁸ Смирнов П.С. История русского раскола. – Санкт-Петербург, 1895. – С.270.

Про зв'язки старообрядців із вищими органами влади у 1884 р. твердив «Церковний вісник» – друкований орган офіційної церкви. Друкований у Петербурзі журнал повідомляв, що велика кількість московських старообрядців, маючи мільйонні статки, відкрили собі вхід до урядових структур, таким чином поставивши їх у розряд особливих установ¹⁹. Про корупцію у вищих ешелонах державної влади свідчила справа петербурзького багатія старообрядця С.Овсянникова (цей хлібопромисловець володів 12-мільйонним капіталом). Компрометуючі купця документи були виявлені прокурором столиці А.Коні після умисного підпалу С.Овсянниковим власного млина. Під час обшуку службовці прокуратури виявили у його домі список чиновників, яким щомісяця давалися хабарі (із зазначенням конкретних сум). «Потерпілого» не лише взяли під варту, але й вислали у Сибір²⁰. Утім, старовір відбувся доволі легко – уже за декілька років йому було дозволено повернутися із заслання й оселитися у Царському Селі.

Водночас несправедливо стверджувати, що корупція була суто російською особливістю. При створенні церковної ієрархії у с.Біла Криниця на Буковині (тоді перебувала у складі імперії Габсбургів), старообрядці вдалися до апробованого в Росії методу «підношення високим державним чиновникам», і, як не дивно, він спрацював ефективно. Незважаючи на те, що австрійський міністр закордонних справ князь К.Меттерніх уважався союзником Росії, він таємно допомагав старовірському Білокриницькому монастирю. Як зауважує С.Зеньковський, «ці зносини коштували їм, за словами Олімпія²¹, великих грошей, які князь без усяких пояснень отримувал від старовірів, постійно вимагаючи все більше й більше»²². Про корупцію у середовищі австрійської влади словами головного героя одного зі своїх творів писав і П.Мельников-Печерський: «Червінчики та рублі і в Німеччині свою справу роблять. Ви думаєте, у чужих-то краях хабарів не беруть? Чистіше наших луплять... Так... Лише слава одна, що німці – чесний народ, а по правді сказати, гірше наших станових... Справді... Перед Богом – не брешу»²³.

«Своїх людей» старообрядці мали й у місцевих органах влади. Із цього приводу А.Щапов писав: «Губернатори, воеводи, начальники волосного правління – старости та прикажчики, як видно зі скарг та указів уряду [...] легко підкуплялися багатими розкольникими, чи спритно, витончено обдурювалися хитрими предводителями розколу»²⁴. Незважаючи на штрафи, конфіскацію майна і навіть загрозу страти, під час ревізських переписів населення країни обліковці приховували старообрядців за хабарі, тому

¹⁹ Вопрос о расколе и мерах против него в начале царствования императора Александра II // Церковный вестник. – 1884. – №45. – С.14.

²⁰ Думова Н. Московские меценаты. – Москва, 1992. – С.193.

²¹ Олімпій (Милорадович) – чернець Білокриницького чоловічого монастиря, який разом із ченцем цієї ж обителі Павлом (Великодворським) здійснив успішну поїздку до Константинополя, де за допомогою польських вигнанців умовив митрополита Амвросія (Поповича) перейти у старообрядство та покласти початок Білокриницькій церковній ієрархії.

²² Зеньковский С.А. Русское старообрядчество. Семнадцатый – девятнадцатый века. – Т.2. – С.463. Див. також: Записки Михаила Чайковского (Мехмет-Садык-паши) // Русская старина. – 1898. – Июнь. – С.692.

²³ Мельников-Печерский П.И. В лесах. – Т.3. – Кн.2. – С.146.

²⁴ Щапов А.П. Указ. соч. – Т.1. – С.316.

відомості, представлені ними у казенні палати, були далеко неповними. На думку А.Щапова, «утаємнення душ при переписах відбувалося у величезних масштабах»²⁵. Відомості про старообрядців із губерній надсилалися з великими зволіканнями та пропусками. Зокрема, у першій половині XVIII ст. управитель стародубських розкольницьких слобод колезький асесор В.Морозов «для свого власного прибутку» не записав у ревізькі «сказки» багатьох тамтешніх старообрядців²⁶.

Шляхом підкупу місцевих чиновників тверським відкупником-старовіром В.Щелоковим і московським купцем-старовіром І.Хлебниковим з-під варти втік майбутній ватажок селянської війни О.Пугачов. Він був схоплений на Яїку та доправлений у Симбірськ після першої невдалої спроби очолити Уральське козацьке військо. Не без сприяння старообрядців в'язень добився швидкого переведення в Казань, де його перевели у звичайний острог із правом відвідин міста, наслідком чого й стала втеча²⁷.

Як відомо, переважна більшість молитовних будинків старовірів була приватними будівлями, використання яких як з релігійною метою здійснювалося лише за негласним дозволом місцевого начальства, звісно ж, «за добреного» хабарами. Відтак, як приватна власність І.Ковиліна у Москві близько 40 років функціонував Федосіївський Преображенський комплекс²⁸. Існування богодільні та лояльність чиновників забезпечувалися постійними «подарунками». Ці підношення мали бути регулярними – в іншому випадку траплялося лихо. Так, одного разу І.Ковилін не подбав про хабар для дрібного чиновника, що й стало причиною доносу про «незаконні дії» старообрядців Преображенського кладовища. Дізнавшись про існування розкольницького центру в столиці, імператор Павло I розпорядився закрити кладовище та знести всі його споруди. Урятувати становище вдалося, піднісши московському обер-поліцейському дорогий «подарунок» – пиріг, начинений 10 тис. золотих напівімперіалів. Звісно, чиновник не міг скасувати височайший указ, однак зволікав із його виконанням, допоки Павло I не помер²⁹.

Власне, хабар був тим компромісом, завдяки якому старообрядство могло існувати в межах Російської імперії. Коли московські ченці хотіли легалізувати діяльність Преображенської богодільні, вони відправили у Петербург спритного купця Є.Ірачова, давши йому велику суму грошей для «усунення перешкод», що могли виникнути під час розгляду питання. Посланець зумів «заручитися підтримкою» міністра внутрішніх справ князя А.Куракіна. Урешті імператор Олександр I гарантував Преображенській громаді свободу діяльності³⁰.

²⁵ Там же. – С.448.

²⁶ Там же.

²⁷ Карцов В.Г. Религиозный раскол как форма антифеодального протеста в истории России. – Калинин, 1971. – Ч.1. – С.34.

²⁸ Федосіївський Преображенський комплекс (іншими словами – Преображенське кладовище у Москві, засноване під час чумної пошесті в 1771 р.) налічував десятки будинків, в яких проживали тисячі віруючих; всеросійський духовний центр безпопівських федосіївської та поморської згод.

²⁹ Кожурин К.Я. Культура русского старообрядчества (XVII–XX вв.). – Санкт-Петербург, 2007. – Ч.1. – С.66.

³⁰ Зеньковський С.А. Русское старообрядчество. Семнадцатый – девятнадцатый века. – С.436.

Слід відзначити, що московські Рогозьке та Преображенське старообрядські кладовища мали серед місцевих чиновників своїх інформаторів, які були поставлені на постійне й, звісно, неофіційне жалування. Так, 1834 р. під час розгрому Преображенського кладовища чиновник московського генерал-губернатора Бороздін, незважаючи на те, що щорічно отримував від кладовища близько 4 тис. руб., виявив неабияку «розпорядливість і твердість». Після довгих суперечок та умовлянь, погрожуючи застосуванням сили, він змусив попечителів кладовища заспокоїти натовп. Уночі, коли частина старообрядців розійшлася, Бороздін приступив до виконання наказу. Дітей, що перебували на вихованні громади, відправили у виховний будинок Московської опікунської ради. Проте успіх Бороздіна виявився неповним, оскільки раду Преображенської громади про те, що готується акція, раніше поінформував інший її покровитель – московський поліцмейстер Тургенев. Тож преображенці встигли вивезти та сховати у передмістях Москви близько 200 дітей, урятувавши їх від «ніконіанського безвір'я». Як і Бороздін, московський поліцмейстер Тургенев перебував на утриманні попечителів цього кладовища – щорічно Преображенська громада платила йому по 7 тис. руб.³¹

Під час гонінь світської влади на єпископів старообрядської церкви шляхом підкупів старовіри намагалися отримати потрібну їм інформацію у сторожів в'язниць, в яких утримували заарештованих ієрархів. Маючи власні канали отримання конфіденційної інформації, старообрядці могли ретельно підготуватися до будь-яких поліцейських заходів – перевірок, обшуків та ін.³² Вхожість старообрядців у високі кабінети констатував літератор П.Мельников-Печерський, одна з героїнь якого – ігуменя Комаровського скиту (Керженець на Нижегородщині) Манефа – говорила: «Нам не те дорого, що Громови з Дрябіними й з вашими москвичами єпископство облаштували, а те, що до знатних вельмож вхожі та, які б по старообрядству справи не були, усі до крапельки знають»³³. Ігуменя просила Дрябіна, щоби той через Громова «поклонився б добренько властям», аби відвести від Керженських скитів «бурю» – загрозу закриття. Вона нагадувала своїм благодійникам, що Громови «з міністрами хліб-сіль водять»³⁴. Проте Дрябін повідомляв, що зробити нічого не можна, оскільки «два обіди заради того робили, за кожним обідом людей до двадцяти генералів годували, та на дачі у себе Громови велике свято для них робили. Усіх честили, усім догоджали, однак успіху не мали – тому, що вийшов сильний наказ – у майбутньому старовірам поблажки не давати і тримати їх у строгості»³⁵.

Незважаючи на те, що старообрядці в Росії щедро платили владі за право будівництва, утримання храмів, молитовних будинків і каплиць, а також здійснення богослужінь, чиновники ніколи не втрачали нагоди «нагріти

³¹ *Зеньковский С.А.* Указ. соч. – С.455.

³² *Юзов И.* Русские диссиденты. Староверы и духовные христиане. – Санкт-Петербург, 1881. – С.120.

³³ *Мельников-Печерский П.И.* В лесах. – Т.3. – Кн.2. – С.22.

³⁴ Там же. – С.180.

³⁵ Там же. – С.24.

руки» на їхніх капіталах, особливо у тих випадках, коли уряд ухвалював рішення про закриття храмів, монастирів чи скитів. Саратовські старожили, які бачили скасування Іргізьких скитів, розповідали, що деякі офіційні особи, не лише з дрібних чиновників, але й достатньо впливові посадовці, котрі брали участь у цій справі, не забули при цьому поживитися срібними кіотами, іконами та іншими коштовностями старовірів. Те ж саме спостерігалось серед чиновників, які перевіряли старообрядські антикварні крамниці на Нижегородському ярмарку. Зокрема, згаданий П.Мельников-Печерський у магазині купця Головастика «насамкінець вибрав для себе близько 50 ікон, і повіз їх додому»³⁶. Звісно, про розрахунок за товар навіть не йшлося. А, наприклад, на зустрічі з О.Герценом у Лондоні старообрядський єпископ Пафнутій говорив, що у чернігівських слободах начальники різного калібру сміливо заходили до помешкань старовірів, брали там «першу-ліпшу річ, що траплялась, з однією метою – отримати за неї від власника потрібну винагороду»³⁷.

Становище на місцях нічим не відрізнялося від традицій центральних і вищих органів влади. П.Мельников-Печерський красномовно описує корупцію серед губернських та повітових органів влади: «Якщо келійні матері у період процвітання скитів (Керженець на Нижегородщині – С.Т.) через посередництво таких «благодійників», як Злобіни, Сапожникови, Зотови, а після них Громови й Дрябіни, могли із найвищих місць дізнаватися про всі справи, що їх стосувалися, зрозуміло, що у них були проторені шляхи до столів губернських місць, де велися справи про розкольників. Дарували вони за правду, дарували за неправду, кому треба срібнили руки, щоби м'якше писали, кому потрібно золотом очі порошили, щоби дещо вони не бачили... На білому світі, окрім Бога, нічого немає сильнішого за туго набиту калитку. [...] Виклади грошики, у камені дірку провертять; візьми золотий молоток, і залізну браму він прокує. Не диво: сунув потрібній людині баранчика в папірці, його до себе і приручив. Золото хоч і вагоме, а тягне догори, на воді навіть спливає воно, і де спливає, там правда тоне. І за гріх не ставили матері підкуповувати потрібних людей... По-своєму тлумачили вони слова апостола: «Искупающе время яко дние зли суть». Вони були впевнені, що у злий, «гонительний» час сам Бог велить купувати за гроші милість чиновників. І купували... Від того й жили на повній свободі, у широкому просторі, ніби орел у піднебесі, ніби щука у воді»³⁸.

Головний мельниковський герой П.Чапурин говорив Дар'ї Сергіївні про М.Смолокурова: «Може, ладити не вмів... Матушка!.. Адже у начальства чотири поли та вісім кишень, а кожна кишень на свою долю просить. А кишень у поліції, що попівське черево – скільки у нього не клади, повне не буде. У поліції не можна не давати, без підпалу і дрова не горять. Потрібен тобі піддячий – сунь йому калач гарячий, потрібен суддя – вина сулію, та не простого, а заморського, що не хмільне, а разимчатє. Потрібен воевода,

³⁶ Боченков В.В. Указ. соч. – С.62.

³⁷ Раскол как орудие враждебных России партий. – С.717.

³⁸ Мельников-Печерский П.И. В лесах. – Т.3. – Кн.2. – С.428.

дивися йому в обидва та із заднього ґанку таскай хоч мертвого, лиш би золотцем був посипаний. У такому разі [...] яке в тебе хотіння, таке вийде й рішення. Не свої слова кажу, дійшло до нас від дідів, від прадідів... А як при них бувало, так, видно, і до нас дійшло. Лише у тому різниця, що беруть витончено – не підточив голочки. Проте набагато дорожче. До того кажу, що потрібно буде підмаслити кого треба... Що ж робити? Не нами почалося, не нами і кінчиться. – А якщо ж не явить начальство допомоги, тоді що робити? – сумуючи, сказала Дар'я Сергіївна. – Були б гроші святі, грошова допомога буде. Не турбуйте, не тривожте себе. Протremo начальству очі золотцем – усе буде як треба, – сказав Потап Максимович [Чапурин]»³⁹.

Обкрадав старообрядців Лупояров – герой художніх творів Ф.Ліванова: «Хоч і оббирав народ – хто ж не оббирав і не оббирає, – проте справи не пакостив, не псував їх»⁴⁰. Він збирав із кожної сотні навернених у розкол по 50 руб. сріблом, та доносив начальству, що всіх заходів проти поширення розколу вжито. Так само поводився мельниковський герой – «громадський захребетник» (так називали дітей-сиріт, вихованих селянською громадою) К.Морковкін, коли приїздив у справах служби у село, яке його виховало. Там він не лише гостював, їв та пив, а й вимагав із мужиків по гривні з душі, і це вважалося небагато, оскільки з інших сіл він брав по п'ять гривень⁴¹. «І калач, і яйця, і кизлярка, зрозуміло, були не куплені: за сором вважав мирський захребетник купувати будь-що з істівного. На його думку, як піп від віттаря, так писар від приказу повинен бути ситим»⁴². Так «пам'ятав» К.Морковкін хліб-сіль селян, які його вигодували. Оскільки на нього скаржилися, то керуючий послав розібратися у справі свого довіреного чиновника, який вважався за людину добропорядну й безкорисну, але тишком-нишком таки «любив лапку в чужу кишеню запустити»⁴³.

На селянську громаду покладалися обов'язки контролю за кожним її членом. Якщо ж траплялася нагла смерть когось із безпритульних, то громада несла повну відповідальність за все, що сталося на її території. Так, у діалогії «У лісах» та «На горах» П.Мельников-Печерський писав про смерть Омелянихи, яка згинула у балці, а громада «лаяла лайливо, посилала до всіх чортів Омеляниху; труну без дна, без покришки бажала їй за те, що й жити путньо не вмiла, і померла непутьом»⁴⁴. Така реакція селянського «миру» була закономірною, оскільки небіжчиця «суд по мертвому тілу навела на село». Громаді довелося витратитися не лише на поховання безчесно померлої, але й довести свою невинність перед владою, що призвело до непомірних витрат на «підношення» справникові та іншим поліцейським чиновникам у вигляді грошей, гусей, баранів, організації застіль тощо.

³⁹ Мельников-Печерский П.И. Указ. соч. – Т.5. – Кн.2. – С.235.

⁴⁰ Ливанов Ф.В. Раскольники и острожники. – Санкт-Петербург, 1868. – Т.1. – С.58.

⁴¹ Мельников-Печерский П.И. В лесах. – Т.3. – Кн.2. – С.98.

⁴² Там же. – С.121.

⁴³ Там же. – С.99.

⁴⁴ Там же. – Т.2. – Кн.1. – С.83.

У районах російського Чернозем'я поліція вимагала хабара за право ходити старовірів за «старим» обрядом⁴⁵. У місті Моршанську Курської губернії, наприклад, мешкало декілька десятків купців-старообрядців, належність яких до «старої віри» століттями «не помічалася». Більшість чиновників і після 1905 р., коли в Росії було проголошено свободу віросповідання, продовжувала бачити у старовірах «дійних корів», тому і не прагнула змінювати свого ставлення до них⁴⁶. Так, у 1905 р. з 174 старообрядських церков Нижегородської губернії лише у 12 влада дозволила богослужіння, у решті ж служби відбувалися за «попустительством» місцевої адміністрації, що, звичайно, надто дорого обходилося парафіянам⁴⁷.

Про форму вручення хабара свідчили ченці Нікольського чоловічого монастиря в Ольгопільському повіті Подільської губернії. Із метою приєднання куренівських старообрядців було створено спеціальний комітет, до складу якого ввійшли протоіерей ольгопільського собору, настоятелі Бершадського монастиря та вербської Миколаївської парафії. Мешканці чоловічого монастиря і жіночого скиту силоміць скликалися слухати членів місіонерського комітету, спокійно чекаючи закінчення неприємної розмови. Ченці вміло використовували будь-яку паузу для запрошення небажаних гостей за стіл, примовляючи: «Пожалуйте батюшка... Чи не бажаєте закусити... Ласкаво просимо!»⁴⁸.

У 1860 р. представник офіційної церкви, настоятель Балтського собору Павло Ланевський, 1-ї гільдії балтський купець-старообрядець Павло Лапін та колишній старообрядський уставщик І.Колотилін домовилися про арешт сподвижників та, власне, самого старообрядського єпископа Варлаама Балтського. Змовники домовилися схопити його на шляху із села Плоського Херсонської губернії у Балту. План був представлений балтському повітовому справнику, який, «підготований» місцевими старообрядцями, розкрив його у доволі оригінальний спосіб. Через посередництво захмелілого поліцейського десяцького, який причепився на вулиці міста до одного з місцевих старообрядців, підозрюючи у ньому Варлаама, справник привернув увагу балтських старовірів до небезпеки. Він також не організував засідки біля села Сінної Балтського повіту, де планувалося схопити єпископа. У своєму звіті Павло Ланевський засуджував «недбале» ставлення справника до виконання службових обов'язків⁴⁹. На цьому справа й закінчилася.

Протоіерей Ланевський і члени комітету в боротьбі з куренівськими розкольниками особливо були незадоволені ольгопільською повітовою поліцією та місцевим протоіереєм, оскільки ті співпрацювали зі старообрядцями.

⁴⁵ Апанасенко А.В. «Старая вера» в центральном Черноземье: XVII – начало XX вв. – Курск, 2008. – С.133.

⁴⁶ Там же. – С.155–156.

⁴⁷ Зеньковский С.А. Раскол и судьбы империи // Русское старообрядчество. Семнадцатый – девятнадцатый века. – Т.2. – С.637.

⁴⁸ Старообрядческий мужской монастырь и женский скит в с.Куренёвке Ольгопольского уезда // Подольские епархиальные ведомости (далі – ПЕВ). – 1881. – №52. – С.622.

⁴⁹ Ланевский П. Отклик на статью «Старообрядческий мужской монастырь и женский скит в с.Куренёвке Ольгопольского уезда», помещённую в №№48, 49, 50, 51 и 52 Подольских епархиальных ведомостей // ПЕВ. – 1882. – №7/8. – С.87.

Власне, від ольгопільського священика, який отримував «посули» від куренівських ченців, купець-старовір П.Смирнов і дізнався про відступництво І.Колотиліна. Відомо, що під час відвідин Нікольського монастиря ченці «у повозку своїм непрошеним гостям клали ікорку, балик, осетринку та ще дещо до закусочки, і ще... Недаремно отці місіонери «відвідували скит надзвичайно рідко у повному складі», як сам о. протоіерей доносив... Недаремно й мені о. протоіерей говорив про Куренівський скит так: «Змилюйтеся! Який там лжеєпископ може проживати серед бідних трударів-старців? Не вірте ви бродязі Колотиліну». [...] Але ці «бідні трударі-старці», однак, міцні та безсмертні... Я чув, що уряд давненько вже вирішив закрити Куренівський скит, складений був у той час список старців, які мешкали у скиті, їм дозволено лише дожити у ньому свій вік, щоб після їх смерті закрити скит; а вони, «бідні старці», усе живуть та живуть собі й «ніколи не помирають», як висловився жидок, продавець шпильок [...] про свого «одного батенька»... Те вірно, загалом, що куренівські старці «спритно вміють ховати кінці у воду», так само, як і те, що начальству важко розсіяти в Куренівському скиті «згущений морок» омани»⁵⁰.

Купець П.Смирнов видав І.Колотиліна поліції як «закордонного втікача та волоцюгу». В ольгопільській в'язниці донощика били, над ним збиткувалися, морили голодом, урешті-решт відправили до балтської тюрми, де після тривалого ув'язнення та за благодетельних обставин І.Колотилін був звільнений. Жорстокою виявилася доля іншого змовника, молодого купця П.Лапіна. За співробітництво з представниками офіційної церкви у справі арешту Варлаама і бажання приєднатися до єдиновір'я П.Лапін був отруєний своїми родичами – він раптово захворів і помер.

У 1864 р. були заарештовані і вислані в Луганськ священики села Городище Катеринославської губернії. Місцевим купцям Ф.Жулидову та Н.Мухинцю довелося витратити чимало сил і коштів, щоби звільнити їх з-під арешту: «Із цього часу місцева влада дивилася на місцевих старообрядців як на прибуткову статтю; адже після цього арешту «з миром» зустрічали, а з «благодаттю» проводжали поліцію, яка часто навідувалася»⁵¹. Щорічно справник брав із кожного священика по 100 руб. Тому не випадково в Городищі старообрядці могли вільно відправляти богослужіння, здійснювати хресні ходи під головуванням єпископа Силуяна. За особистої згоди справника в 1882 р. під храми було переобладнано обидві каплиці, придбано нові дзвони, відновив свою діяльність чоловічий монастир, із Кавказу єпископом Силуяном був присланий священноінок Євгеній.

Хабарі та «підгодовування» чиновників старообрядці вміло використовували при вирішенні конфліктних ситуацій. Так, у 1915 р. під час богослужіння у пилипонівському храмі міста Бершаді Подільської губернії священик Маркел Смирнов наказав парафіянинові А.Мешкову вийти з церкви, оскільки той був підстрижений. Парафіянин відповів, що,

⁵⁰ Ланевский П. Отклик на статью...

⁵¹ Слесарев Ф. Материалы по истории старообрядчества. Село Городище // Церковь: Старообрядческий церковно-общественный журнал. – 1909. – №43. – С.1226.

згідно з церковними правилами, мирянам дозволяється стригти волосся. Зрозумівши, що словами А.Мешкова з церкви не вигнати, Маркел звернувся по допомогу до прихожан, які схопили, побили і викинули з церкви А.Мешкова, Є., І. та Ф.Лебедевих. Найбільше постраждав 16-річний Іван Лебедев, якому перебили ліву руку. По завершенню богослужіння Маркел зі своїми прибічниками вирушив до місцевого пристава, де склали протокол на тих, хто від них же і постраждав⁵².

Один із персонажів твору П.Мельникова-Печерського Герасим Чубалов шляхом великого (як для селянина) хабара (у 10 тис. руб.) зумів приписатися до міщанського стану та звільнити п'ятьох своїх племінників від військової служби. І.Чубалов витратив 200 руб. на закупівлю вина для громади, 10 руб. дав місцевому старості, 50 руб. – голові, 30 руб. – волосному правлінню, по 500 руб. – окружному чиновнику, його помічнику та приказним, 1 тис. руб. – керуючому, 300 руб. – приказним казенної палати, 250 руб. – на ризи попові офіційної церкви, гостинці візникам, секретарям та дружинам секретарів, 4 тис. руб. – бажуючому піти в армію замість племінників, 3 тис. руб. дав за виписання з державних селян та приписання до міщанського стану, сплату різного чину мита та гербовий папір («У неабияку копійчечку обійшлися Герасиму клопоти, але він не тужив, про одне лише думав – звільнити племінників від солдатської ляжки»)⁵³.

Ще одним різновидом корупції було давання хабара представникам офіційної церкви. На місцях, власне, від духівництва залежало існування багатьох молитовних будинків старообрядців. Побори кліру зі старообрядців мали легальний характер, оскільки більша частина з них, на відміну від старообрядського священства, практично завжди мала низький прибуток. Ця обставина чомусь виправдовувала духівництво офіційної церкви. У парафіях, «заражених розколом», священники отримували від старовірів регулярні дотації до жалування⁵⁴.

П.Мельников-Печерський писав, що для парафіяльного священника Р.Свиньїна (Сушила) у Свибловому «незаписні» старообрядці були «суцим скарбом», оскільки ці не внесені до відповідних списків таємні старовіри становили особливу статтю у бюджеті ієрея офіційної православної церкви, вносячи певні суми за те, аби не відбувати треб. Якщо ж «незаписний» намагався уникнути «данини», то на нього відразу був готовий донос⁵⁵. Проте здебільшого старовіри готові були платити попові офіційної церкви навіть удвічі більше, лише б їх не чіпали⁵⁶.

Незважаючи на багаті «посули» від старообрядців, офіційні священники не гарантували безпеки їхнім монастирям, скитам, храмам чи молитовням. Наклепи та доноси, як правило, не мали наслідків, проте завдавали

⁵² Местечко Бершадь Подольской губернии, слобода Пилипоновка // Слово церкви: Старообрядческий церковно-общественный журнал. – 1915. – №21. – С.511.

⁵³ Мельников-Печерский П.И. На горах. – Т.4. – Кн.1. – С.497.

⁵⁴ Чем объяснить долговечие раскола? // Христианское чтение, издаваемое при Санкт-Петербургской духовной академии. – Санкт-Петербург, 1871. – Ч.1. – С.554.

⁵⁵ Мельников П.И. Счисление раскольников // Русский вестник. – 1868. – №2. – С.420.

⁵⁶ Мельников-Печерский П.И. В лесах. – Т.3. – Кн.2. – С.515.

віруючим чимало клопоту та витрат⁵⁷. Так, щоби поховати мільйонера М.Смолокурова по-старообрядськи, головний герой твору П.Мельникова-Печерського Потап Максимович «дякував» не лише міському голові, повітовому справникові та стряпчому, але й місцевому протопопові офіційної церкви. За порадою городского посла купець «на весь клір два вози риби, ікри та іншого, тому все й минулося гаразд»⁵⁸. На думку архангельського губернатора С.Гагаріна, церковні вівтарі перетворилися на оброчні статті для старообрядців, а хабарництво вразило все консисторське начальство⁵⁹. Нерідкими були випадки, коли настоятелі монастирів офіційної церкви та місцеві чиновники за хабарі прикривали старообрядців⁶⁰.

У 1862 р. у селі Білоярському Єкатеринбурзького повіту старообрядському єпископові Геннадієві, якого переслідували в Оренбурзькій та Пермській губерніях, удалося відкупитися від наглядача місцевої поштової станції Дилецького. «Ціна питання» становила всього 30 руб.⁶¹ Коли ж Геннадія все ж таки заарештували, то у в'язниці згодом його змінили на селянина Курдюкова, а втечі єпископа особисто сприяв справник Південно-Кнауфського заводу, який за 1 тис. руб. не лише звільнив, але й відправив єпископа на конях до Єкатеринбурга⁶².

Подібний випадок трапився у Хотині Бессарабської губернії. Завдяки старовіру-інформатору Гуменському місцеві органи влади дізналися, що відпустили на волю раніше арештованого старообрядського єпископа Спиридона, який разом з єпископом Сергієм перебував у Хотині в купців Прокопа та Івана Харченкових⁶³. За іншими свідченнями, це був грубненський священник Пилип Ігнат'єв, якого звільнили з-під арешту шляхом підкупу чиновників. За попу дали 2 тис. руб. сріблом, а заарештованого у Харченкових чоловіка замінили старовіром з села Грубного Хотинського повіту – І.Ковальовим⁶⁴.

Проте не завжди вдавалося уникнути покарання за хабарі особливо тоді, коли на те була тверда воля імператора. Відомо, що під час холери не від епідеміологічної хвороби постраждав ще один герой П.Мельникова-Печерського – хліботорговець З.Доронін, який, перебуваючи у карантині, підкупив сторожу. Коли купця спіймали, то разом із винними у злочині вартовими тут же засудили та повісили. Ні за які мільйони не можна було скасувати рішення імператора про закриття Керженських скитів. Петербурзький купець С.Громов говорив, що навіть якщо б і «п'ятдесят тисяч людей усі помістя віддали, аби тій справі перешкодити, і то б, казав, нічого не поробили»⁶⁵.

⁵⁷ Мельников-Печерский П.И. В лесах. – С.519.

⁵⁸ Там же. – Т.5. – Кн.2. – С.387.

⁵⁹ Пругавин А.С. Старообрядчество во второй половине XIX в.: Очерки из новейшей истории раскола. – Москва, 1904. – С.69.

⁶⁰ Третье послание Игнатия // Православный собеседник. – Санкт-Петербург, 1855. – Кн.2. – С.132.

⁶¹ Пругавин А.С. Указ соч. – С.196.

⁶² Там же. – С.228.

⁶³ Arhiva Națională a Republicii Moldova (Chișinău). – F.2. – Inv.1. – D.7062. – F.22.

⁶⁴ Ibid. – F.46.

⁶⁵ Мельников-Печерский П.И. На горах. – Т.4. – Кн.1. – С.152.

Таким чином, хабарництво в Росії мало низку причин, серед яких слід виділити недостатній розмір жалування чиновників, або його відсутність узагалі (до 1763 р.); небажання вищої державної влади легалізувати старообрядців; уявлення значної частини населення країни, яка не вважала хабар за злочин; відсутність суворої системи покарань корупціонерів.

Давання хабарів стало регулярним заняттям старообрядців. Їх брали члени імператорської родини, чиновники всіх ешелонів державної влади, губернатори, поліцмейстери, земські справники, начальники волосних правлінь, прикажчики, старости тощо. Старовіри щедро оплачували неофіційне існування церков, молитовних будинків, каплиць, монастирів, скитів, здійснення богослужінь, проведення хресних ходів тощо. Важливо відзначити, що вони не піддавалися тотальному гнобленню, оскільки вміло використовували силу інституту влади у вирішенні конфліктних ситуацій усередині своїх громад.

Хабарі (відкриті побори, гостинці, подарунки, дари, підношення, посули, почесні, приноси, могоричі тощо) давалися задля можливості повноцінно скористатися правом громадянина, аби уникнути різних обмежень, прискорити вирішення справ тощо. Хабарі були тим компромісом, завдяки якому російське старообрядство могло існувати у межах імперії. Гроші давали можливість уникнути переслідувань за віру. Традиція отримання хабарів від старообрядців стала настільки міцною, що російські чиновники навіть не бажали виконувати імператорський указ про свободу віросповідання (1905 р.).

Слід відзначити, що корупція у Росії не була суто місцевим продуктом, адже хабарі старообрядців достатньо ефективно працювали і в імперії Габсбургів, причому у середині XIX ст. вчасно сплачені гроші переважили категоричні вимоги російського уряду в питанні ліквідації старообрядської церковної ієрархії й монастиря у буковинській Білій Криниці.

Вади хабарництва не уникла й офіційна церква. Побори її духовництва мали легальний характер, а вівтарі її храмів перетворилися на оброчні статті для значної частини старообрядців. Особливою статтею бюджету офіційного кліру були т.зв. «незаписні» старообрядці. Завдяки хабарам чиновники та священики приховували діяльність старообрядців.

Старовіри мали власні канали отримання конфіденційної інформації, що давало їм можливість завчасно підготуватися до будь-якої перевірки. Багатьох місцевих чиновників столичні старообрядські громади по суті утримували на постійному неофіційному жалуванні. У Петербурзі основною ланкою контактів старообрядців із вищими органами державної влади були С.Овсянников та С.Громов. Маючи мільйонні статки, московські та петербурзькі старовіри відкрили для себе вхід у вищі урядові кола Росії, Австрії й Туреччини. Зі старообрядцями співробітничали такі відомі свого часу державні діячі, як міністр іноземних справ Австрії К.Меттерніх, шеф російської жандармерії О.Бенкендорф, граф Франц Карл Коловрат та багато інших.

Хабарництво не завжди залишалося безкарним, особливо у принципових для держави чи суспільства питаннях, зокрема, коли це стосувалося волі

імператора або широкомасштабних протиепідемічних заходів. Для боротьби з корупцією на місцях та у центрі урядом створювалися особливі державні органи. До кінця XVIII ст. службовцям під загрозою штрафів, конфіскації майна, а в окремих випадках навіть страти було заборонено приймати різного роду підношення. У Росії підкупність та хабарництво державних службовців стали загальновідомим явищем, а продажність російської бюрократії була невід'ємною її рисою.

In the article are considered the reasons and forms of Old Believers bribing acts, their reception channels of confidential information. It's proved that because of bribes bureaucracy and the clerics of official church in most cases were blind to the Old Believers activity of Old Believers and corruption was not purely a Russian product which particularly existed at the Austrian imperial court.

Л.В.БІЛОУС*

ДЕПОРТАЦІЇ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті простежено політику російської влади щодо єврейського населення прифронтових зон під час Першої світової війни. Зокрема, значну увагу приділено примусовому переміщенню євреїв та ролі військового командування у цих процесах.

Перша світова війна (1914–1918 рр.) та революція в Росії (1917 р.) підвищили ризик під «довгим дев'ятнадцятим століттям»¹. Військовий конфлікт європейських держав викликав значні переміщення цивільного населення, що спричинило помітні зміни у соціальній структурі суспільств, а в ряді випадків призвело до появи чи посилення напруги у взаєминах між окремими етносами. У російському імперському суспільстві з'явилася нова соціальна категорія – біженці, які, «покинувши свої оселі в Польщі, мирні простори Литви, морські порти балтійських провінцій, гори Галичини та Рутенії рятувалися втечею від смертоносних гармат та руйнівного вогню війни»². Мільйони людей зазнали поневірянь, тисячі з них загинули, шукаючи притулку у віддалених губерніях. Окрему групу постраждалих від воєнних дій становили депортовані, тобто група населення, що була виселена з території постійного проживання в адміністративному порядку і перебувала під наглядом поліції у зв'язку з «неблагонадійністю» та «ворожістю» до російського суспільства. Серед них опинилися німці (в тому числі – піддані Російської імперії), турки, вірмени, болгары, євреї.

Ця студія є спробою дослідити політику російської влади щодо єврейського населення під час Першої світової війни, розглянути роль військового керівництва у примусовому виселенні євреїв до «внутрішніх губерній» та з'ясувати наслідки таких дій. Хронологічно дослідження охоплює 1914–1917 рр. – від початку війни 28 червня 1914 р. до Лютневої революції в Росії 1917 р.

Вплив подій Першої світової на єврейське населення Центрально-Східної Європи маловідомий широкому загалу, перебуває ніби в тіні голокосту. У сучасній українській історіографії питання примусового виселення неслов'янських народів не знайшло належного висвітлення. Більшість наукових розвідок стосується проблеми біженства під час Першої світової війни, в яких розглядаються питання, пов'язані з евакуацією українського населення Галичини та Волині, діяльністю добровільних організацій із надання допомоги. У цьому контексті привертають увагу дослідження українських

* Білоус Лариса Василівна – аспірантка кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська академія».

E-mail: Lurysabilous@gmail.com

¹ Історичний період, який, на думку британського історика Е.Гобсбаума, тривав від початку Великої Французької революції до Першої світової війни.

² Thurstan V. The People Who Run: Being the Tragedy of the Refugees in Russia. – London; New York, 1916. – P.1.

істориків О.П.Рєєнта³, Л.М.Жванко⁴, О.В.Сердюка⁵, Т.І.Лазанської⁶, Г.В.Сегеди⁷, О.М.Доніка⁸. Серед російських учених до питання переміщення населення під час світової війни звертались А.Н.Курцев⁹, А.В.Ільїн¹⁰, О.Ю.Бахтуріна¹¹, Г.З.Іоффе¹², С.Г.Неліпович¹³. Найкраще тема біженців загалом та виселенців зокрема розкрита у дослідженнях західних істориків, а саме – професора Манчестерського університету П.Гетрелла¹⁴, професора Гарвардського університету Е.Лора¹⁵, історика з Єрусалимського університету С.Голдіна¹⁶, професора Університету Нью-Мексіко О.Прусіна¹⁷.

Розпочинаючи дослідження, передусім потрібно розмежувати поняття «біженці» та «виселенці». Термін «біженці» вперше з'являється у російському законодавстві у «Положенні про забезпечення потреб біженців» від 30 серпня 1915 р. Згідно із цим юридичним актом, «біженцями визнаються особи, що залишили території, яким загрожує ворог чи ним уже зайняті, або виселені розпорядженням військової чи цивільної влади з району воєнних дій, а також вихідці із ворожих Росії держав» (виняток становили німці та

³ Рєєнт О.П. Україна в Першій світовій війні: сучасні науково-методологічні акценти // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 2007. – №16. – С.88–103; Рєєнт О., Сердюк О. Загострення суперечностей в імперському суспільстві у роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2004. – №7. – С.5–47.

⁴ Жванко Л.М. Біженство Першої світової війни: історіографія проблеми чи проблеми історії? // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2008. – Вип.18. – С.380–392.

⁵ Сердюк О.В. Біженство в Україні під час Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2002. – №4. – С.111–132.

⁶ Лазанська Т.І. Німці-виселенці українських губерній у роки Першої світової війни // Там само. – С.84–110; Її ж. Становище біженців України в роки Першої світової війни // Там само. – 2009. – №16. – С.196–240.

⁷ Сегеда Г.В. Огляд джерел та літератури з проблеми біженців в Україні у період Першої світової війни // Там само. – 2005. – №9. – С.136–146.

⁸ Донік О.М. Громадська благодійність в Україні в роки Першої світової війни // Там само. – С.61–86.

⁹ Курцев А.Н. Беженцы Первой мировой войны в России (1914–1917) // Вопросы истории. – 1999. – №8. – С.98–113.

¹⁰ Ильин А.В. Об Особом совещании по устройству беженцев, 1915 – февраль 1917 гт. // Правоведение. – 1991. – №5. – С.49–55.

¹¹ Бахтуріна О.Ю. Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. – Москва, 2000.

¹² Иоффе Г.З. Выселение евреев из прифронтовой полосы в 1915 году // Вопросы истории. – 2001. – №9. – С.85–97.

¹³ Неліпович С. Г. Военное ведомство и меннониты России в Первой мировой войне (1914–1918 гг.) // Этнические немцы России: Исторический феномен «народа в пути»: Мат. XII Междунар. науч. конф. Москва, 18–20 сентября 2008 г. – Москва, 2009. – С.85–103; Его же. Немцы Варшавы в Первой мировой войне 1914–1918 гг. // Российские немцы в инациональном окружении: проблемы адаптации, взаимовлияния, толерантности: Мат. Междунар. науч. конф. Саратов, 14–19 сентября 2004 г. – Москва, 2005. – С.261–279.

¹⁴ Gatrell P. A Whole Empire Walking: Refugees in Russia during World War I. – Bloomington, 1999. – 318 p.

¹⁵ Lohr E. The Russian Army and the Jews: Mass Deportation, Hostages, and Violence during World War I // Russian Review. – 2001. – Vol.60; Idem. Nationalizing the Russian Empire: The Campaign Against Enemy Aliens during World War I. – Harvard University Press, 2003. – 237 p.

¹⁶ Гольдин С. Депортации русской армией евреев из Ковенской и Курляндской губерний (апрель – май 1915) [Електронний ресурс] <http://www.lu.lv/materiali/studiju-centri/jsc/resursi/260-265.pdf>

¹⁷ Prusin A.V. Nationalizing a Borderland: War, Ethnicity, and Anti-Jewish Violence in East Galicia, 1914–1920. – University of Alabama Press, 2005. – 200 p.

угорці)¹⁸. Особи, які були виселені з прифронтових зон в адміністративно-му порядку під наглядом поліції – депортовані (виселенці та заручники), до категорії біженців не зараховувалися. При цьому євреї становили особливу групу виселенців, адже щодо них підчас продовжувала діяти «межа осілості» (частково скасована у серпні 1915 р.), а також низка обмежень, що стосувалися роду занять.

Депортації здійснювалися в умовах світової війни, коли в Росії заго-стрився процес творення семантики «ворога», що розпочався ще у XIX ст. і був результатом процесів масовізації суспільства, під час яких відбувається «повільне зникнення кордонів, перегородок між станами і традиційними локальними або професійно-ремісничими співтовариствами, змішування груп, що були раніше розділеними, а отже – атомізація суспільства, що на-ростає, поява позастанової та позакорпоративної плазми (найманих праців-ників, «пролетаріату», різночинців і т.п.), які об'єднують не лише піддан-ство та походження, а й щораз більше етноконфесійні та етнонаціональні ознаки¹⁹. Відтак поява образу «ворога» стала наслідком реакції на процеси, викликані модернізаційними змінами у традиційному суспільстві. За та-ких умов до масовізації долучається уявлення про «ворога» як потенційну загрозу для «всіх», що створює негативну солідарність. Велика війна стала каталізатором цих процесів, адже саме у цей період розпочалася, за висло-вом Е.Лора, націоналізація імперії.

У червні 1915 р. генерал-майор М.Д.Бонч-Бруевич писав начальнику штабу верховного головнокомандувача М.М.Янушкевичу: «Російські губер-нії повністю забруднені елементами ворожими до нас, і таким чином по-стає питання про необхідність точної реєстрації всіх депортованих ворожих підданих, щоб по завершенні війни повністю ліквідувати весь ворожий елемент»²⁰. Професор Корнуельського університету П.Голквіст висловив думку, що подібна політика проявилася не через жорстокості війни чи її затяжний характер, ксенофобію або антисемітизм – вона була наслідком нового погляду на населення, як на таке, що можна трансформувати за до-помогою введення чи усунення окремих його елементів²¹. Хоча тут важко погодитись із запереченням ролі антисемітизму чи ксенофобії (власне, ви-бір «піддослідних» об'єктів – євреїв та німців – обумовлювався саме цими по-чуттями) – ідея про те, що політика переселення не була зумовленою військовою необхідністю, а стала наслідком нової державної політики націоналізації імперії може стати важливим аргументом для пояснення мотивів як «білого», так і «червоного» терору, спрямованого проти певних верст населення та окремих національностей.

¹⁸ Центральний державний історичний архів у м.Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф.1010. – Оп.1. – Спр.45. – Арк.96.

¹⁹ Гудков Л. Идеологема «врага»: «Враги» как массовый синдром и механизм социокультур-ной интеграции // Образ врага. – Москва, 2005. – С.21.

²⁰ Lohr E. Nationalizing the Russian Empire... – P.154–155.

²¹ Холквист П. Тотальная мобилизация и политика населения: российская катастрофа (1914–1921) в европейском контексте // Россия и Первая мировая война (Материалы между-народного научного colloquium). – Санкт-Петербург, 1999. – С.84–85.

Початок війни для Росії ознаменувався піднесенням патріотичних почуттів²² та зростанням російського національного руху на протидію «анаціональній природі держави»²³ та засиллю іноземців (насамперед – німців і євреїв) в імперській економіці. Доречно згадати, що напередодні війни євреї були однією з найважливіших національних меншин, що входила до складу багатонаціональної Російської імперії. На межі XIX–XX ст. вона становила 5 млн осіб, тобто 46% єврейського населення всього світу та 4,16% населення імперії (в той час, як відсоткове співвідношення у Західній Європі становило 0,5–2%)²⁴. Частка євреїв серед населення «смуги осілості» наближалася до 12%²⁵, а наприкінці XIX ст. до неї входило 15 «російських» (Бессарабська, Віленська, Вітебська, Волинська, Гродненська, Катеринославська, Ковенська, Мінська, Могильовська, Подільська, Полтавська, Таврійська (з 1893 р. євреям заборонили селитися в Ялті), Херсонська, Чернігівська та Київська (крім Києва)) і 10 «польських» (Варшавська, Калішська, Келецька, Ломжинська, Люблінська, Петроковська, Плоцька, Радомська, Сувальська, Седлецька) губерній²⁶. Із початком війни вся територія «смуги єврейської осілості» опинилася під військовим управлінням, крім того, сфера повноважень армійського командування поширювалася також на області Австро-Угорщини, захоплені росіянами під час війни, а саме – Східну Галичину та Буковину. На території Галичини напередодні війни проживало 658 722 єврея, що становило 12,3% усього населення²⁷, на Буковині – 250 000 або 12% населення (у північній частині – 15%)²⁸. Тривала традиція накладання різноманітних законодавчих обмежень у Російській імперії, що стосувалися місця проживання, мобільності та роду занять євреїв, спричинилася до появи ідеї про перебування останніх поза концептом «нації, що воює»²⁹. Крім того, правова незахищеність населення юдейського віросповідання сприяла розвитку почуття вседозволеності та безкарності.

Кампанія проти іноземців, що ґрунтувалася на російській національній програмі, призвела до посилення етнічних конфліктів. Цю ситуацію дуже влучно охарактеризував Б.Андерсон: «Ці «офіційні націоналізми» найкраще зрозуміти як намагання поєднати натуралізацію зі збереженням династичної влади, зокрема над величезними багатомовними територіями,

²² *Реснт О.П.* Україна в Першій світовій війні... – С.92; *Сухова О.А.* Десять мифов крестьянского сознания: очерки истории социальной психологии и менталитета русского крестьянства (конец XIX – начало XX вв.) по материалам Среднего Поволжья. – Москва, 2008. – С.385–388.

²³ *Lohr E.* Nationalizing the Russian Empire... – P.6.

²⁴ *Rowland R.H.* Geographical Patterns of the Jewish Population in the Pale of Settlement of Late Nineteenth Century Russia // *Jewish Social Studies*. – 1986. – Vol.48. – Issue 3/4. – P.207; *Натанс Б.* За чертой. Евреи встречаются с позднейимперской Россией. – Москва, 2007. – С.14; *Тихонов А.К.* Католики, мусульмане и иудеи Российской империи в последней четверти XVIII – начале XX вв. – Санкт-Петербург, 2007. – С.261. Див. також: *Население империи по переписи 28-го января 1897 года по уездам.* – Санкт-Петербург, 1897.

²⁵ *Натанс Б.* Указ. соч. – С.14.

²⁶ *Rowland R.H.* Geographical Patterns of the Jewish Population... – P.208.

²⁷ *Wrobel P.* The Jews of Galicia under Austrian-Polish Rule, 1867–1918 // *Austrian History Yearbook*. – 1994. – Vol.XXV. – P.977–139 [Електронний ресурс] http://www.jewishgen.org/galicia/html/jews_of_galicia.pdf

²⁸ *The Jews in the eastern war zone.* – New York, 1916. – P.89; *Марочій П.П.* Історія України. – К., 2007. – С.387.

²⁹ *Lohr E.* The Russian Army and the Jews... – P.405.

нагромадженими від часів середньовіччя, інакше кажучи, як спроби натягнути коротку і цупку шкіру нації на гігантське тіло імперії»³⁰. Уже 19 липня 1914 р. по всій імперії пройшли численні патріотичні демонстрації, а преса незалежно від політичних уподобань заговорила про безпрецедентне об'єднання всіх народів Росії. Проте вже наприкінці липня 1914 р. відбулися перші погроми німецьких крамниць і складів у Петрограді, які у травні 1915 р. перетворилися на масові антинімецькі акції³¹. Водночас військове командування з перших днів війни дивилося крізь пальці на участь солдатів у погромах єврейського цивільного населення прифронтових зон та рідко втручалось або карало їх учасників, хоча необхідні повноваження, щоб зупинити насильство, у нього були.

Особливо важливу роль відіграли російські військові у виселенні населення з прифронтової смуги наприкінці 1914 – у 1915 рр. Примусове переміщення людної у Російській імперії під час Першої світової війни було одним із перших випадків широкомасштабного переселення з ініціативи держави. На такий крок щодо іноземних підданих пішли і європейські держави. Проте переміщення єврейського населення Російської імперії відбувалося безвідносно до його підданства й залежало від конфесійної належності.

Під час війни була виселена значна маса як слов'янської (українці, білоруси, росіяни, поляки), так і неслов'янської (євреї, латвійці, литовці, вірмени) частини населення, що мало своїм наслідком перетворення провінційних «російських» міст на своєрідні «міжнародні» центри³². За даними Комітету великої княжни Тетяни Миколаївни, для надання допомоги постраждалим від військових дій на 1 січня 1917 р. кількість біженців із західних фронтів становила близько 4 млн 888 тис. чол.³³ Разом із біженцями та виселенцями, які залишили місце проживання після липневого прориву 1917 р., результат демографічних підрахунків на кінець того року дає цифру близько 7 млн 421 тис.³⁴ Улітку – восени 1914 р. значна частина єврейського населення Галичини залишила територію проживання та рушила у західному напрямку: через Польщу в Угорщину, Богемію, Моравію та Австрію. Восени 1915 р. на їх території налічувалося близько 200 тис. єврейських біженців, у самому лише Відні – 77 090 тис. (60% – з Галичини та Буковини)³⁵.

Окрему групу населення на території імперії становили депортовані, серед яких була значна кількість євреїв. У 1915 р., у розпал боротьби з антиросійськими настроями у Галичині, було розпочато виселення так званих

³⁰ *Андерсон Б.* Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. – К., 2001. – С.112–113.

³¹ *Кирьянов Ю.И.* «Майские беспорядки» 1915 г. в Москве // Вопросы истории. – 1994. – №12. – С.137–150.

³² *Gatrell P.* A Whole Empire Walking... – P.141.

³³ *Волков Е.З.* Динамика народонаселения СССР за восемьдесят лет. – Москва; Ленинград, 1930. – С.71.

³⁴ Там же. – С.72.

³⁵ *Prusin A.V.* Nationalizing a Borderland... – P.25; *Rozenblit M.L.* Reconstructing a National Identity: The Jews of Habsburg Austria during World War I. – Oxford University Press, 2001. – P.66.

«неблагонадійних елементів»³⁶. До цього процесу залучили як цивільну адміністрацію, так і військове командування. Формально право ухвалювати рішення про виселення мали корпусні командири, але фактично такі накази видавали й командири дивізій³⁷.

За приблизними підрахунками, у 1914–1917 рр. із прикордонних областей Російської імперії було виселено від 500 тис. до 1 млн євреїв³⁸. Примусовому згону підлягали всі, незалежно від віку, статі, роду занять, стану здоров'я³⁹. Причинами депортації були численні упередження тодішнього суспільства стосовно євреїв – їх уважали нелояльними щодо трону, підозрілими через зв'язки за кордоном (шпигунство), непридатними до військової служби, їх перебування у складі російської армії напередодні війни вважалося небезпечним⁴⁰. Під час війни до «старих» звинувачень додалися нові – псування телеграфних і телефонних дротів, підбурювання місцевого населення проти російської влади та армії, підвищення цін на продукти, зниження курсу рубля, контрабандне перевезення золота до Німеччини у порожніх трунах, переховування німецьких солдатів, надання їм допомоги й, зрештою, широка агентурно-розвідувальна робота на користь супротивника⁴¹. Подеколи закиди російської влади щодо євреїв не були безпідставними, адже справді вони (і не лише вони) надавали допомогу німецьким і австрійським військам, переховували втікачів із російського полону та єврейських дезертирів російської армії, а також доносили австрійській владі на поляків й українців, які співпрацювали з окупантами. Проте не можна не враховувати того факту, що євреї Галичини чи Буковини були прекрасно обізнані зі становищем своїх одновірців у Російській імперії та чутками про безчинства, які здійснювали російські військові на зайнятій території. По суті це була спроба протистояти репресивним діям та прояв надії на якнайшвидше визволення з-під російської окупації⁴².

Досить показове зауваження, зроблене в одному з номерів сповненого патріотичного пафосу офіційного видання «Літопис війни 1914–1915». Звернувши увагу на гостинність, що її виявили прибалтійські німці при появі німецьких військ у районі Шавлі (нині – місто Шяуляй у Литві), автор статті констатував їх «продажність» і риторично запитував: «Чи не ті це іуди, які вказували німецьким роз'їздам стежки та путівці?». Таким чином, німці та євреї водночас поставали як народи, що провалили «великий іспит на вірність Русі»⁴³. На шпальтах цього видання євреї з'являлися лише в образі

³⁶ Про поділ населення на «благонадійні» та «неблагонадійні» елементи див.: *Холквист П.* Российская катастрофа (1914–1921) в европейском контексте. Тотальная мобилизация и «политика населения» // *Россия XXI*. – 1998. – №11/12. – С.26–54 [Електронний ресурс] http://www.russia-21.ru/XXI/RUS_21/ARXIV/1998/holkvist_11-12_1998.htm

³⁷ *Бахтурина О.Ю.* Политика Российской империи в Восточной Галиции... – С.192.

³⁸ *Lohr E.* The Russian Army and the Jews... – P.64.

³⁹ *Яхонтов А.Н.* Тяжёлые дни (Секретные заседания Совета министров 16 июля – 2 сентября 1915 г.) // Архив русской революции. – Т. XVIII. – Берлин, 1926. – С.42.

⁴⁰ *Петровский-Штерн Й.* Евреи в русской армии: 1827–1914. – Москва, 2003. – С.343.

⁴¹ ЦДІАК України. – Ф.361. – Оп.1. – Спр.674. – Арк.77; *Ansky S.* The Enemy at His Pleasure: A Journey through the Jewish Pale of Settlement during World War I. – New York, 2002. – P.3.

⁴² *Prusin A.V.* Nationalizing a Borderland... – P.44–46.

⁴³ *Летопись войны 1914–1915*. – 1915. – 9 мая. – №38. – С.604.

зрадника. Так, описуючи врятування артилерійської батареї від ворожого обстрілу, автор матеріалу висловлював здивування німецькою обізнаністю з розташуванням підрозділу, проте й сам знайшов пояснення – мовляв, козацький роз'їзд бачив єврея, що проходив поряд із батареєю нібито у своїх справах, от саме він і видав ворогові позицію російських артилеристів⁴⁴.

Російське командування та урядовці фактично використовували євреїв у ролі офірного цапа. 4 серпня 1915 р. міністр внутрішніх справ князь М.Б.Щербатов на засіданні Ради міністрів охарактеризував ситуацію так: «Наші зусилля врозумити Ставку безрезультатні. Усі доступні нам способи боротьби з упередженнями вичерпані. Ми всі разом і кожен окремо неодноразово і говорили, і писали, і просили, і скаржилися. Проте всесильний Янушкевич вважає, що загальнодержавні міркування для нього є необов'язковими. У його плани входить підтримувати в армії упередження проти всіх євреїв загалом і виставляти їх винуватцями невдач на фронті»⁴⁵.

Суспільство Російської імперії було переповнене чутками про зрадливість та продажність євреїв. Ш.Раппопорт, який писав під псевдонімом «Семен Ан-ський», у спогадах про своє перебування на території Галичини під час Першої світової війни згадував розмову з відомим російським адвокатом, членом Державної думи від партії кадетів, захисником М.Бейліса на відомому судовому процесі 1913 р. В.О.Маклаковим. «Ваша місія нелегка. Галицькі євреї дуже вороже налаштовані щодо росіян. Усі вони займаються шпигунством... Я не кажу, що вони єдині, хто у цьому задіяний. Русини також проти нас налаштовані. Але вони розсіяні по території. Поляки на даний момент проросійські, отже, єдиними нашими антагоністами є євреї. І, чесно кажучи, так вважають не лише військові, місцеве галицьке населення відчуває злобу через те, що євреї їх експлуатують. Лише уяви собі, у Галичині євреї є землевласниками»⁴⁶. Ці слова симптоматичні, адже якщо чуткам про масову зраду євреїв повірив прогресивно мислячий В.О.Маклаков, то що можна говорити про малограмотного солдата російської армії?

Розголосу набув випадок, що стався у литовському містечку Кужі 27–28 квітня 1915 р. 151-й піхотний П'ятигорський полк зайняв населений пункт, але, відповідно до свідчень сучасників, до приходу російських військ євреї у підвалах заховали німецьких солдатів. За сигнальним пострілом у різних частинах Кужі спалахнув вогонь, а німці, яких переховували, кинулися до будинку, зайнятого командиром полку. Одночасно розпочався німецький наступ. Проте слідство, проведене депутатами Державної думи О.Ф.Керенським та М.Ф.Фрідманом, довело, що на момент нападу євреїв у Кужах узагалі не було – у цьому литовському населеному пункті лише три будинки належало євреям. Усю історію вигадали російські офіцери, які прогавили наступ німців. Проте влада відмовилася надрукувати спростування, а інформація про зраду з'явилася у більшості російських газет. Наказ, в

⁴⁴ Там же. – 16 мая. – №39. – С.624; The Jews in the eastern war zone. – P.50.

⁴⁵ Яхонтов А.Н. Тяжёлые дни... – С.43.

⁴⁶ Ansky S. The Enemy at His Pleasure... – P.20.

якому розповідалося про випадок у Кужах, командири, за розпорядженням вищого командування, мали донести до кожного рядового⁴⁷.

На початку війни вся територія, що входила до «смуги осілості», опинилася під військовим управлінням. Фактично керівництво цивільним населенням здійснював начальник штабу верховного головнокомандувача генерал-лейтенант М.М.Янушкевич, який обіймав цю посаду з 19 липня 1914 р. до 18 серпня 1915 р. Це був відомий своїм антисемітизмом воєначальник і саме за його сприяння у січні 1915 р. відбулися перші депортації євреїв із прифронтової зони згідно з наказом про переміщення євреїв та підозрілих осіб із регіону військової активності, якщо хоч один єврей буде запідозрений у шпигунстві⁴⁸. Отже, ставлення військового командування до єврейського населення відіграло не останню роль у його виселенні з території губерній, прилеглих до зони бойових дій.

27 листопада 1914 р. верховний головнокомандувач проголосив євреїв найбільш непохитними ворогами Росії та віддав наказ про їх примусове виселення «по мірі необхідності». Перші депортації були здійснені з території Польщі до Томської та Єнісейської губерній. Кількість адміністративно висланих у листопаді та грудні 1914 р. була відносно невеликою – 65 чол., проте вже наприкінці року почалося виселення за сфабрикованими звинуваченнями⁴⁹. Якщо у липні 1914 – січні 1915 рр. примусове виселення євреїв як елементів, «ворожих державі», із прифронтової зони у внутрішні губернії мало спорадичний характер, то під час «великого відступу» у травні – вересні 1915 р. розпочалася скоординована політика масового примусового переміщення населення. У січні 1915 р. тимчасовий виконувач обов'язків начальника штабу військового генерал-губернатора генерал-майор К.С.Новогребельський писав штабам армій: «Досвід війни засвідчив очевидне вороже ставлення до нас єврейського населення Галичини та Буковини. Кожне перегрупування наших сил, яке призводить до тимчасового залишення того чи іншого району, тягне за собою вжиття ворогом жорстоких заходів щодо населення, яке нам симпатизує, і на яке євреї нацьковують австрійців, німців. Щоб уберегти вірне населення від жорстокостей, а наші війська – від шпигунства, яке здійснюють євреї по всьому фронту, верховний головнокомандувач наказав відповідним начальникам виселяти євреїв услід за ворогом, що відступає, та брати заручників із найбагатших євреїв і тих, хто обіймає громадську посаду»⁵⁰. 13 лютого 1915 р. військовий генерал-губернатор граф Г.О.Бобринський заборонив євреям в'їзд на територію Галичини, переїжджати з одного галицького повіту в інший, а у разі порушення цієї постанови передбачався штраф у розмірі 3 тис. руб. або ув'язнення строком на три місяці⁵¹.

⁴⁷ Документи о преследовании евреев // Архив русской революции. – Т.19/20. – Москва, 1993. – С.255; Будницкий О.В. Российские евреи между белыми и красными (1917–1920). – Москва, 2006. – С.289–290; The Jews in the eastern war zone. – P.48–49.

⁴⁸ ЦДІАК України. – Ф.361. – Оп.1. – Спр.674. – Арк.5.

⁴⁹ Prusin A. V. Nationalizing a Borderland... – P.48–49.

⁵⁰ ЦДІАК України. – Ф.361. – Оп.1. – Спр.674. – Арк.4.

⁵¹ Документи о преследовании евреев. – С.251.

8 травня 1915 р. командувач 11-ї армії генерал-лейтенант Д.Г.Щербачов у листі до графа Г.О.Бобринського виклав міркування щодо напрямків виселення «ворожого» єврейського населення: у напрямку ворога, у тилі райони або у «межі Росії». Проте всі три він вважав небезпечними з таких міркувань: виселення у напрямку ворога може полегшити йому отримання інформації від його агентів або й від непричетних до агентурної роботи виселенців, які будуть проходити через російські позиції; виселення в тил полегшить діяльність шпигунів зі збору інформації та надасть можливість завербувати нових; виселення у Росію занадто дороге та призведе до зайвого перевантаження залізниць, а, крім того, «привнесе в наші області заразу як політичного, так і інфекційного характеру, що є невідворотним за умови віддавна усталеної фізичної та моральної неохайності єврейського населення»⁵². Д.Г.Щербачов запропонував відвести частину території Галичини, що межує з Румунією, для поселення євреїв, що вберегло б Росію та зайняті російськими військами області від «шкідливого елементу» й спонукало б євреїв переселитися до Румунії, яка своєю чергою переправила б їх в Австро-Угорщину, а це значно підірвало б економічні можливості останньої щодо ведення війни. Проте Г.О.Бобринський, погодившись із більшістю положень, висловлених Д.Г.Щербачовим, визнав його варіант розв'язання проблеми нереальним і навіть шкідливим, адже це могло б значно погіршити стосунки Російської імперії з Румунією⁵³.

На початку лютого 1915 р. були виселені всі євреї містечка Доброміля Львівської губернії. Їх (кілька тисяч) відправили у Самбір, проте це створило додаткову проблему з розміщенням, адже поблизу Самбора дислокувався штаб 8-ї армії, який потрібно було вберегти від «шпигунства» з боку євреїв⁵⁴. 22 лютого 1915 р. головному начальнику постачання армій Південно-Західного фронту генералу О.О.Маврину повідомляли, що «з району воєнних дій виселяється значна кількість осіб, переважно євреїв, без чітких звинувачень у шпигунстві та неблагонадійності. [...] В останні дні таких осіб, яких виселяють із малими дітьми, домашнім скарбом та худобою, налічується близько 10 000»⁵⁵. Через зростання кількості примусово виселених у травні 1915 р. начальник постачання армій Південно-Західного фронту 28 травня повідомляв львівському генерал-губернаторові, що направляти вглиб імперії виселених військами євреїв неможливо, потрібно зосереджувати їх у східних повітах Галичини, з огляду на літній час розселяти під навісами та у землянках, залишаючи поліцейську охорону або ратників ополчення, а для харчування відпускати фунт сухарів на людину на добу⁵⁶. 23 травня 1915 р. тарнопольський губернатор Чарторизький просив надати вказівки щодо висланих військовою владою, які зосередились у Борщівському, Гусятинському, Бучацькому та

⁵² ЦДІАК України. – Ф.361. – Оп.1. – Спр.674. – Арк.77 зв. – 78; Prusin A.V. Nationalizing a Borderland... – P.52.

⁵³ ЦДІАК України. – Ф.361. – Оп.1. – Спр.674. – Арк.80.

⁵⁴ Там само. – Арк.15.

⁵⁵ Там само. – Арк.17.

⁵⁶ Там само. – Арк.84.

Чортківському повітах, а також зазначав, що Збаразький і Скалатський повіти переповнені євреями, які перебували під спеціальним наглядом: у першому – 300, у другому – 700 чол., при цьому їх кількість постійно зростала, а нагляд над ними здійснювати було фактично неможливо⁵⁷. Такі ситуації своєю чергою призводили до поширення інфекційних хвороб та появи загрози зараження війська⁵⁸.

Із травня 1915 р. розпочалося систематичне втілення в життя політики взяття заручників від єврейських громад прифронтової зони. Частково це розв'язувало проблему з надмірним переселенням губерній, призначених для розміщення виселених євреїв. У канцелярії губернатора склалися списки потенційних заручників, а коли вони потрапляли під варту, то мали дати підписку, що у разі шпигунської діяльності або надання допомоги ворогу кимсь із членів їхньої громади, вони будуть страчені через повішання⁵⁹; «за кожного мирного жителя, на якого буде зроблено донос ворожій владі, а також за кожного спійманого шпигуна-єврея, відповідатимуть два заручники»⁶⁰. Майно заручників підлягало секвеструванню (передачі на зберігання державі до завершення війни), що, фактично, означало конфіскацію, а майно осіб, які виявляли найменшу ворожість або підозрювались у шпигунстві – конфіскувалося⁶¹. Траплялися випадки, коли представники російської влади продавали списки потенційних заручників зацікавленим особам і таким чином надавали можливість уникнути арешту бодай на якийсь час⁶². Більшість заручників потрапляла під вартою до в'язниць у Полтаві, Києві, Вільно та інших внутрішніх губернських містах, а влітку 1915 р. частину заручників вивезли до Сибірської губернії⁶³. Із серпня 1915 р. заручникам дозволили залишатись у своїх громадах (цей дозвіл був номінальним), а заарештованих на території, що її влітку 1915 р. займав ворог, слід було звільнити з-під варти⁶⁴. Насправді інститут заручництва існував навіть після Лютневої революції 1917 р.

У зв'язку з наказом головнокомандувача арміями Південно-Західного фронту генерала М.І.Іванова про неприпустимість поселення євреїв-виселенців у місцевості до р.Дніпра міністерство внутрішніх справ визначило у 1915 р. Полтавську губернію для утримання під вартою заручників, але згодом їм дозволили селитись на Чернігівщині. Надалі МВС, відповідно до рекомендацій військового відомства, дало дозвіл розташовуватися євреям у місцевостях на лівому березі Дніпра, у Мінській, Вітебській, Київській, Могильовській, Катеринославській, Херсонській і Таврійській губерніях (крім Кримського півострова)⁶⁵. Для єврейських виселенців відкрили

⁵⁷ ЦДІАК України. – Ф.361. – Оп.1. – Спр.674. – Арк.75.

⁵⁸ Там само. – Арк.101.

⁵⁹ *Lohr E.* The Russian Army and the Jews... – P.413; Документи о преследовании евреев. – С.250–251.

⁶⁰ Документи о преследовании евреев. – С.251.

⁶¹ ЦДІАК України. – Ф.361. – Оп.1. – Спр.674. – Арк.41; Ф.1010. – Оп.1. – Спр.53. – Арк.10.

⁶² Там само. – Ф.361. – Оп.1. – Спр.906. – Арк.2–3.

⁶³ *Бахтуріна О.Ю.* Политика Российской империи в Восточной Галиции... – С.194.

⁶⁴ ЦДІАК України. – Ф.361. – Оп.1. – Спр.896. – Арк.50.

⁶⁵ *Особые журналы Совета министров Российской империи. 1915 год.* – Москва, 2008. – С.305; Документи о преследовании евреев. – С.254–255.

Воронезьку, Тамбовську та Пензенську губернії, що раніше не входили до «смуги осілості», однак і надалі діяла заборона на проживання у селах. Згідно зі статистичними даними, 17% євреїв оселилось у центральній частині європейської Росії, 14% – у Волзькому регіоні та 7% було відправлено до Сибіру й на Урал⁶⁶.

Улітку 1915 р. головнокомандувач Південно-Західного фронту розпорядився про призупинення масового виселення єврейського населення з території, яка розташована поза зоною бойових дій, та про дозвіл повернення тих, кого виселили раніше, під відповідальність заручників. Проте ані перше, ані друге фактично виконано не було⁶⁷.

15 серпня 1915 р. міністерство внутрішніх справ видало розпорядження про дозвіл євреям проживати у міських поселеннях поза «смугою осілості», крім столиць і місцевостей, що перебували у віданні міністерств імператорського двору та військового (21 серпня опубліковане у «Зібранні узаконень та розпоряджень уряду», №232). Проте місцеві можновладці в окремих випадках по-своєму інтерпретували вказаний циркуляр і не надавали євреям права на поселення. Так, намісник кавказький не визнав за можливе, «у зв'язку з місцевими особливостями», поширити дію нормативного акту на підлеглу йому територію, а водночас наказав виселити євреїв, які прибули з територій, що входили до «смуги осілості» (у тому числі тих, котрі мали дозвіл на проживання поза нею), у внутрішні губернії імперії. Виняток становили лише ті, відносно яких був виданий спеціальний дозвіл місцевої влади найвищого рівня за клопотанням губернських начальників⁶⁸.

Виселення характеризувалося низьким рівнем організованості й упорядкованості. Як свідчить доповідна записка начальника штабу Київського військового округу на ім'я військового генерал-губернатора, арешти в районах дислокації армій здійснювали різні особи – представники влади, як військові чини, безпосередньо задіяні у справі гарантування безпеки тилу, так і начальники роз'їздів, дозорів, караулів, етапні коменданти, агенти розвідувальних відділів та стройові начальники. Такі затримання відбувалися без будь-яких встановлених правил (пред'явлення звинувачення, укладення постанов тощо), унаслідок чого бранці часто-густо не знали причини їх утримування під вартою. Заарештовані здавалися на етап або без будь-яких документів, або з лаконічними записками: «за шпигунство», «за підозрою у шпигунстві», «за вороже ставлення до російського війська чи росіян» або «для висилки вглиб Росії та різні сибірські губернії»⁶⁹. Дуже рідко причини й обставини арештів вказувалися більш детально, а протоколи допитів і постанови взагалі ніколи не додавались як супровідні документи. Заарештовані у такий спосіб слідували етапом углиб Росії, маючи такий скупо набір документів, чи взагалі без них,

⁶⁶ Gatrell P. A Whole Empire Walking... – P.146.

⁶⁷ Особые журналы Совета министров... – С.305.

⁶⁸ ЦДІАК України. – Ф.1010. – Оп.1. – Спр.59. – Арк.207, 249, 281–283.

⁶⁹ Там само. – Ф.361. – Оп.1. – Спр.896. – Арк.172–172 зв.

і проходили лише за списками, укладеними етапними комендантами зі слів арештантів⁷⁰.

Восени 1915 р. наказом начальника постачання армій Південно-Західного фронту за наказом головнокомандувача фронту було створено комісію для розгляду справ про заручників та адміністративно висланих на чолі з генерал-майором бароном А.Р. фон Кноррінгом. До її складу ввійшли дійсний статський радник Яновський, колезький радник Гузарський та підполковник Сухіно. Серед завдань комісії зазначено: з'ясування інформації про заручників та виселених із Галичини у різний час, зокрема порядок і місце їх утримання; перегляд підстав затримання; перевірка клопотань про звільнення з-під варті⁷¹. Проте діяльність цієї комісії не дала жодних позитивних результатів у справі виселенців.

Виселення євреїв із території Галичини поставило на порядок денний питання про євреїв-підрядників, які виконували військові замовлення⁷². Верховний головнокомандувач роз'яснив, що підрядники, які працювали до 1 березня 1915 р., можуть продовжити свою роботу до травня, а згодом термін домовленостей було пролонговано, проте євреї-підрядники не мали права в'їзду на територію Галичини, а повинні були діяти через довірених осіб. За таких обставин ситуація з постачанням російської армії була складною, адже в даному регіоні саме євреї чи не найбільше були задіяні у комерційній справі й виконували завдання лише за посередництва своїх одновірців. Унаслідок цього військова влада виявляла прагматизм і досить часто таке законодавче обмеження просто оминала⁷³.

Вигнання супроводжувалися насильством та пограбуванням як із боку солдат, так і місцевого населення. Особливістю погромів, що пройшли на території Галичини у 1914–1917 рр., була активна участь у них військових (особливо козаків). Уже на початку 1915 р. мародерство та привласнення майна висланих євреїв стало звичною справою, а у квітні – травні того ж року таке нівелювання права приватної власності переросло у відверте насильство супроти єврейського населення.

Побиття, розгром і пограбування єврейських будинків та магазинів російськими військовими були нерідкістю у прифронтовій зоні, про що свідчать архівні документи. Так, 15 грудня 1914 р. у Бродах донські козацькі офіцери «розпочали стрілянину з револьвера на єврея Мошко Перельмана, коли він відкривав м'ясний магазин [...] і пішли на Вокзальну вулицю та почали бити вікна в євреїв Сухара Беренштейна і Фейги Санцер, і зайшли в єврейську їдальню та почали там бити євреїв Гесіля Райнера та Абрама Зільберга»⁷⁴; «вони були напідпитку й нагайками почали бити вікна в єврейських будинках. Потім пішли в чайну єврейки Хайки і, [...] зайшовши туди, забрали все, що було на полицях. [...] Звідти офіцери вирушили до молитовної школи, розташованій на тій же Вокзальній вулиці, і нагайками

⁷⁰ ЦДІАК України. – Ф.361. – Оп.1. – Спр.896. – Арк.172 зв.

⁷¹ Там само. – Спр.839. – Арк.1, 9–9 зв.

⁷² Там само. – Спр.674. – Арк.94 зв.

⁷³ Там само. – Арк.95–95 зв.

⁷⁴ Там само. – Спр.959. – Арк.1, 1 зв., 3.

почали бити євреїв, які зібралися для молитви. Молодший городовий бродської поліцейської команди Менделевич поспішив на крик у школу і почав вмовляти офіцерів припинити бешкет, за що вони вилаяли його нецензурними словами»⁷⁵.

Згідно з даними Єврейського комітету допомоги жертвам війни, протягом 1915 р. сталося 19 погромів у Віленській, 13 – у Ковенській, 7 – у Волинській, 15 – у Мінській губерніях. Із них лише три відбулося без участі військових⁷⁶. Практично всі погроми розпочинали козаки⁷⁷, а поява їх на певній території була першим сигналом для місцевого населення про можливий початок насильства супроти євреїв. Досить часто наказ про виселення слугував приводом для початку пограбування, а взяття заручників легітимізувало шантаж. Виселення євреїв як «шпигунів» призводило до зростання напруги у стосунках між ними та місцевим населенням, перетворювало їх на ворогів, а отже, на об'єкт, насильство щодо якого було, як розуміло населення, дозволене владою⁷⁸.

Депортації єврейського населення викликали різку критику військового командування з боку Ради міністрів, яка вказувала, що «навіть непримиримі антисеміти приходили до членів уряду з протестами та скаргами на обурливе ставлення до євреїв на фронті»⁷⁹. Становище єврейського населення прифронтової зони також відчутно впливало на зовнішньополітичні акції російського уряду. У союзних державах, особливо у США, громадськість виступила на підтримку постраждалих, проходили мітинги проти утисків єврейського населення. Своєю чергою це створювало перешкоду для отримання Росією закордонних кредитів. Князь Н.Б.Щербатов на засіданні Ради міністрів 4 серпня 1915 р. так охарактеризував ситуацію: «Мені вказували, що за кордоном починають втрачати терпіння, і що може виникнути така ситуація, за якої Росія не знайде ані копійки кредиту»⁸⁰.

Погроми й депортації не могли залишити байдужими російську інтелігенцію. 23 грудня 1914 р. з ініціативи М.Горького, Ф.Сологуба та Л.Андреева було створено бюро Російського товариства з вивчення єврейського життя⁸¹ (зареєстроване 28 квітня 1915 р.). Назва була обрана як найбільш нейтральна і по суті не відображала основного призначення організації: боротьба з антисемітськими наклепами та ознайомлення широкої громадськості зі становищем євреїв. Ініціативна група товариства розробила «Анкети про євреїв», що були опубліковані у газеті «Біржові відомості» у лютому 1915 р. Метою анкетування визначалося отримання письмових відповідей визначних діячів російського суспільства, що відображали б їх погляди на єврейську проблему. Найважливішим результатом діяльності товариства було

⁷⁵ Там само. – Арк.2, 2 зв.

⁷⁶ Lohr E. Nationalizing the Russian Empire... – P.147.

⁷⁷ Булдаков В.П. Красная смута: Природа и последствия революционного насилия. – Москва, 1997. – С.29, 34; Яхонтов А.Н. Тяжёлые дни... – С.46.

⁷⁸ Яхонтов А.Н. Тяжёлые дни... – С.42–43.

⁷⁹ Документы о преследовании евреев. – С.246.

⁸⁰ Яхонтов А.Н. Тяжёлые дни... – С.44, 48.

⁸¹ Kel'ner V. The Jewish Question and Russian Social Life During World War I // Russian Studies in History. – 2004. – Vol.43. – P.11–40.

видання антології «Щит», яка являла собою збірник соціально-політичних статей та художніх творів на єврейську тематику, об'єднаних неприйняттям антисемітизму. У 1915–1916 рр. антологія витримала три видання і містила статті В.Короленка, Д.Мережковського, П.Мілюкова, В.Соловйова, Л.Толстого, вірші З.Гіппіус, І.Буніна, Ф.Сологуба та ін. Л.Андреев у статті «Перша сходінка» дуже влучно охарактеризував єврейське питання у Російській імперії: «Єврейській трагічній любові до Росії відповідає наша так само трагічна у своїй вірності та невзаємності любов до Європи, – бо ж ми самі *євреї Європи*, наш *кордон – та ж межа нашої осілости*, своєрідне російське гетто»⁸² (курсив збережено – Л.В.).

Політика військового командування щодо євреїв підживляла дисципліну в армії та значною мірою позначилася на подальших невдачах російських військ. Натовпи біженців і виселенців на шляхах перешкоджали передислокації частин та створювали хаос у тилу. Залізничні вагони, виділені для транспортування депортованих, створювали затори на залізницях, що відбивалося на графіках підвезення поповнень, боєприпасів та амуніції на фронти. Крім того, висока концентрація євреїв в окремих губерніях, як-от Полтавській, Катеринославській, Чернігівській, посилювала напругу у стосунках прийшлої людності з місцевими мешканцями. Перш за все прибулі виселенці створювали конкуренцію на ринку праці і часто-густо православне населення виявлялось у програші, адже позбавлені майна виселенці були готові працювати за значно меншу платню. Інший важливий момент – різке збільшення населення в окремих регіонах призводило до виникнення кризи з продовольчим забезпеченням, а винними у цьому в очах населення були євреї, виселені за підозрою у шпигунстві, а отже, як вороги православного населення. Чи не єдиний позитивний прояв такої політики – відкриття для євреїв губерній, які не належали раніше до «смуги осілости», що означало скасування тривалого обмеження на пересування та вільний вибір місця проживання. Але таке «визволення» зводилося нанівець самими обставинами, за яких воно відбулось, адже євреїв депортували як потенційних ворогів. Невипадково географія погромів, що сталися під час громадянської війни 1918–1921 рр., збігається з місцями найінтенсивнішої міграції населення під час Першої світової. Іншим важливим моментом було те, що досвідом «вирішення єврейського питання» військовою владою у прифронтових зонах у подальшому скористаються як «білі», так і «червоні». Звідси бере початок ідея про те, що найпростішим способом зробити населення однорідним та лояльним є «очищення» його від «небажаних елементів», які можна знищити або змусити залишити країну. Фактично громадянська війна у Росії розпочалася з війни російської військової влади проти частини населення – євреїв, а дві війни одночасно (проти німців та проти євреїв), за справедливим висловом головного керуючого землеробством та землеустроєм Російської імперії О.В.Кривошеїна, виграти неможливо⁸³.

⁸² Щит. Литературный сборник. – Москва, 1916. – С.7.

⁸³ Яхонтов А.Н. Тяжёлые дни... – С.49.

Таким чином, виникнення образу євреїв як ворогів, що становлять потенційну загрозу для Російської імперії, було наслідком модернізації та масовізації імперського суспільства. Перша світова війна спрацювала як каталізатор цих процесів, унаслідок чого відбулася акумуляція ксенофобських та антисемітських почуттів. Євреїв почали розглядати не лише як паразитичних експлуататорів християнської частини населення імперії, а як внутрішнього ворога, нелояльні до трону та держави. Політика примусового виселення започаткувала процес націоналізації імперії, під час якого виникла думка, що населення можна трансформувати відповідно до потреб держави. Депортація російськими військовими євреїв як ворогів, передусім шпигунів, призвела до утвердження думки про їх упослідженість, що, своєю чергою, стало початком нової хвилі погромного руху проти євреїв, набувши своєї кульмінації під час громадянської війни 1918–1921 рр.

The article traces the Russian government policy towards Jewish population on the front zones during World War I. Special attention is paid to the role of the Russian military command in the processes of the forced expulsion. The article attempts to analyze the character and consequences of these processes.

М.І.МИХАЙЛУЦА*

ОРГАНІЗАЦІЯ РЕЛІГІЙНОГО ЖИТТЯ В ГУБЕРНАТОРСТВІ ТРАНСНІСТРІЯ (1941–1944 рр.)

У статті розкривається сутність румунської політики рехристиянізації населення окупованих українських земель у межиріччі Південного Бугу та Дністра (губернаторство Трансністрія) у період 1941–1944 рр.

Формування національної церкви сьогодні неможливе без оволодіння історичним досвідом існування православ'я в роки Другої світової війни і, водночас, розуміння сутності й характерних особливостей духовно-релігійних процесів, що відбувалися в різних регіонах України, у тому числі й на Півдні.

Останнім часом у румунській (Ж.Єнаке, М.Пекураріу, Д.Ставараке й Г.Василеску)¹, молдавській (О.Веренка, А.Морару, Р.Соловей)², російській (М.Шкаровський)³ та західній (А.Даллін, А.Жуковський)⁴ історіографії жваве зацікавлення викликає вивчення церковно-релігійного життя на південно-західних теренах України, і, зокрема, в адміністрованому румунами впродовж 1941–1944 рр. (у відповідності з німецько-румунським договором, підписаним у Бендерах 30 серпня 1941 р.) губернаторстві Трансністрія (рум. Transnistria, або Задністров'я), що охоплювало межиріччя Дністра й Південного Бугу (близько 40 000 км², 2,2 млн мешканців, 13 повітів) – від узбережжя Чорного моря на півдні до річок Лядової й Рову на півночі. Однак більшість зарубіжних істориків або обходять стороною «українське питання» в релігійній сфері, як, власне, й етноконфесійні стосунки в регіоні взагалі, або згладжують сутність окупаційної політики, що здійснювалася шляхом уніфікації церковного життя за румунським взірцем.

* Михайлуца Микола Іванович – доктор історичних наук, завідувач кафедри українознавства Одеського національного морського університету.

¹ *Enache G. Activitatea preoților din mitropolia Olteniei in cadrul Misiunii Ortodoxe Române din Transnistria // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний вимір: Зб. наук. праць II Міжнар. наук.-практ. конф., 10–11 квіт. 2009 р. – Одеса, 2009. – С.90–96; Păcurariu M. Istoria Bisericii Ortodoxe Române. – Galați, 1996; Idem. Istoria Bisericii Ortodoxe Române. – Vol.III. – București, 1997; Stavarache D., Vasilescu G. Misiunea bisericească Română in Transnistria (1941–1944) // Document, buletinul Arhivelor Militare Române. – 1998. – №2/3. – P.48–53.*

² *Verenca O. Administrația civilă română în Transnistria. – Chișinău, 1993; Moraru A. Istoria românilor. Basarabia și Transnistria. 1812–1993. – Chișinău, 1995; Solovei R. Activitatea Guvernamentului Transnistriei on domeniul social-economic și cultural: 19 aug. 1941 – 29 ian. 1944. – Iași, 2004.*

³ *Шкаровский М. Нацистская Германия и православная церковь. Немецкая политика по отношению к православной церкви и религиозное возрождение на оккупированной территории СССР. – Москва, 2002; Его же. Крест и свастика. Нацистская Германия и православная церковь. – Москва, 2007; Shkarovskij M. Die Kirchenpolitik des Dritten Reiches gegenüber den orthodoxen Kirchen in Osteuropa (1939–1945). – Münster, 2004.*

⁴ *Dallin A. Odessa, 1941–1944: A case staid of soviet territory under foreign rule [Електронний ресурс]: http://www.odessitclub.org/en/archives/dallin/chapter_4.html#Church; Жуковський А. Українські землі під румунською окупацією в часи Другої світової війни: Північна Буковина, частина Бессарабії і Трансністрія, 1941–1944 // Український історик. – 1987. – Ч.1/4 (93/96). – С.83–96.*

Оскільки в масиві вітчизняної наукової літератури (за винятком автора цієї статті⁵) відсутні комплексні праці, в яких досліджується релігійна політика окупаційної влади в Трансністрії, спробуємо визначити сутнісні риси реалізації експансіоністської доктрини «рехристиянізації по-румунськи» щодо конфесій та місцевого населення.

Від 15 серпня 1941 р. проблемами у сфері релігійних інтересів Румунії на захоплених трансністрійських землях опікувався своєрідний церковно-релігійний орган – Румунська православна місія в Трансністрії (*Misiunea Ortodoxă Română în Transnistria*) (далі – РПМТ)⁶. Очолив її монастирський старець архимандрит Юлій (Скрібан). Із вересня 1941 р. місія розташовувалась у Тирасполі й підпорядковувалася штабу румунської армії, хоча й перебувала в духовній юрисдикції Священного Синоду Румунської православної церкви. Структурно складалася з канцелярії, 13 повітових протоіерейств і 63 районних субпротоіереїв⁷. У жовтні 1942 р. керівництво РПМТ перебралось до Одеси. Однак, архимандрит Юлій, упроваджуючи румунізацію релігійного життя на окупованих землях із вересня 1941 р. до листопада 1942 р., зовсім не знався на справах слов'янських⁸. Орієнтуючись переважно на молдавське (румунське) населення, він не знайшов порозуміння із представниками місцевого кліру Російської православної церкви та інших конфесій (живісти, липківці та ін.).

У грудні 1942 р. новим духовним провідником Трансністрії став колишній єпископ Хотина і митрополит Буковини Віссаріон (Пуу). Навчання у Київській духовній академії (1908–1909 рр.), архіпастирське служіння в Україні, відкритий лист-протест на ім'я Й. Сталіна із приводу переслідувань духівництва у СРСР (1939 р.)⁹ вплинули на його погляди щодо ролі православної церкви в умовах воєнного протистояння. Звернення новопризначеного митрополита до мирян російською мовою свідчило про зміну політики християнізації у напрямку зближення зі слов'янським православним населенням. Саме тоді Віссаріон зауважив: «Мені рівно близькі й дорогі всі діти православної церкви, усіх їх я повинен вести до спасіння»¹⁰.

Митрополит Віссаріон розпочав реформи. Територіально велику і специфічну у конфесійному плані Трансністрію поділили на три вікаріати: Одеський, Балтський і Тульчинський. Така реорганізація передбачала зміцнення релігійних інституцій у центрі й на периферії, утворення канцелярії, підбір кадрів тощо. Одеська примарія утворила окрему дирекцію, що займалася релігійними справами. У відремонтованому колишньому єпархіальному палаці на розі Жуковського, 38 й Олександрівського проспекту розташовувалася резиденція голови місії та канцелярія.

⁵ Див.: *Михайлуца М.І.* Релігійна політика румунської окупаційної влади в Південній Бессарабії і Трансністрії (кінець 1930–1944 рр.). – Одеса, 2006. – 237 с.; *Його ж.* Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939–1945). – Одеса, 2008. – 392 с.

⁶ *Transnistria Creștină* (București). – 1942. – №1. – P.22; *Solovei R.* Activitatea Guvernamentului Transnistriei... – P.114; *Petcu A.N.* Misiunea Ortodoxă Română în Transnistria... – P.289.

⁷ *Transnistria Creștină*. – 1942. – №1. – P.30.

⁸ *Dallin A.* Odessa, 1941–1944: A case staid of soviet territory under foreign rule.

⁹ Молва. – 1942. – 2, 8, 12, 25 декабря.

¹⁰ Молва. – 1942. – 12 декабря.

За період правління – від 16 листопада 1942 р. і до самого подання у відставку (14 грудня 1943 р.) через «надзвичайно проросійські»¹¹ погляди у методах навернення населення Трансністрії митрополит Віссаріон ревню впроваджував християнство на підлеглих йому землях¹². Із грудня 1943 р. і до березня 1944 р. останнім шефом місії був колишній вікарій Антін (Ніка), який репрезентував крайні румунізаторські ідеї.

Політика правлячої верхівки Румунії накладала відбиток на організацію релігійного життя в губернаторстві. Констатуючи, що «населення між Дністром і Південним Бугом було спаяне більшовицьким безбожництвом і позбавлене християнської віри»¹³, кондукетор (аналог фюрера або дуче; рум. conducător) Й.Антонеску в перші дні воєнної кампанії проти СРСР наголошував на повторному відкритті церков, а декретом від 19 серпня 1941 р. священники зобов'язувалися «навертати до християнства народи Трансністрії». Не залишалася осторонь планів керівництва держави й румунська патріархія, тож ще до остаточного захоплення території патріарх Никодим зустрічався з Й.Антонеску з приводу узгодження питань рехристиянізації задністровських теренів. Із цієї причини предстоятель Румунської православної церкви визначив завдання перебрати на себе провідну роль, яку раніше відігравала тут російська церква. Підкоривши собі всі місцеві парафії, він намагався здійснювати одноосібне духовне правління. Інтереси ж українського населення нова влада повністю ігнорувала. В одному з урядових обіжників, адресованих місцевим префектам (15 лютого 1942 р.), містилися вказівки рішуче діяти проти «будь-якої національної української тенденції»¹⁴. Як Й.Антонеску наказував висилати з губернаторства «українських шовіністів» і кожного, хто якимось чином підтримує «український націоналізм»¹⁵, так і цивільний губернатор Трансністрії професор Ґ.Алексяну продовжував цю ж політику, спрямовану проти всього українського, у тому числі й українізації місцевих церков та парафій. У березні 1942 р. він видав таємне розпорядження префектам про ліквідацію будь-якої діяльності, навіть культурної, яка тяжіла до відродження незалежної України¹⁶. У результаті специфічної релігійної політики, що виходила з далекосяжних анексіоністських планів Румунії, в українського населення, як і в представників інших народів, що мешкали в губернаторстві, мав бути лише один «вибір» – румунське православ'я. Отже, діяльність РПМТ виявилася цілком спрямованою на уніфікацію релігійного життя у місцевих парафіях із принципами, що становили основу державно-церковних стосунків у самій Румунії.

Першочерговим завданням місії стало відновлення та налагодження діяльності культових споруд на території Трансністрії. Без цього румунські

¹¹ Dallin A. Odessa, 1941–1944: A case staid of soviet territory under foreign rule. – P.160–164 ???.

¹² Petcu A.N. 1942–1943: Activitatea Bisericii Ortodoxe Române in Transnistria // Studii și materiale de istorie contemporană. – 2002. – Vol.1. – P.290.

¹³ Комунальна установа «Ізмаїльський архів». – Ф.110. – Оп.1. – Спр.744. – Арк.1.

¹⁴ Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО). – Ф.Р-2178 сч. – Оп.1 с. – Спр.2. – Арк.21.

¹⁵ Там само. – Спр.31. – Арк.6.

¹⁶ Див.: Там само. – Ф.Р-2358 сч. – Оп.1 с. – Спр.10.

ортодокси не бачили перспективи позитивних змін у духовному житті окупованих територій, а відтак і підтримки політики румунської влади з боку місцевого люду, що навертався до релігії. Недаремно у звіті від 31 грудня 1941 р. архімандрит Юлій підкреслював: «Характерний сучасний феномен у Трансністрії – триумфальне повернення народу до віри. Повсюдно відновлюють церкви і освячують сплюндровані вівтарі. Ікони і хоругви, приховані колись із турботою, стоять зараз на почесних місцях»¹⁷. РПМТ започаткувала інспектування стану парафіяльних церков і монастирів у повітах провінції; складання реєстру культових споруд; інвентаризацію церковних та монастирських будівель і власності релігійних громад; повернення відібраного більшовицькою владою майна, яке належало єпархіям та церквам; відкриття й освячення діючих і відремонтованих церков тощо.

У зборі інформації про релігійний стан із підлеглих місцевостей основну роль відігравали повітові префектури. Вони мали більше можливостей, регламентованих розпорядженнями губернатора, аніж духівництво. Так, 22 липня 1942 р. префект Голтського повіту вимагав від претур, примарій і протоієрейства скласти й надіслати до префектури належним чином задокументовану, підтверджену і докладну інформацію¹⁸. Зі зміною керівництва місії з листопада 1942 р. активізувалася робота у напрямку обліку та інвентаризації церков. Митрополит Віссаріон із цього приводу особисто направляв інструктивні листи до повітових протоієрейств¹⁹. Загалом зібрана з місць інформація показала невтішну картину. У межах Трансністрії 363 церковні споруди виявилися закритими, 269 частково, а 258 – повністю знищені²⁰.

Православні, що відчували потребу у духовному очищенні від атеїстичної пропаганди, комуністичного ідеологічного пресу стали ініціаторами відбудови та реконструкції соборів, сільських парафіяльних церков, молитовних будинків. З ініціативи активістів релігійних громад скликалися збори, обиралися церковні комітети (хоч румунська влада й тримала їх під контролем), створювалися громадські фонди для відбудови храмів²¹. Місіонерська політика румунів збігалася із бажанням населення краю до відродження християнської віри. Члени громад, наскільки їм дозволяло матеріальне становище, здійснювали підтримку церкви. У звіті отця Іоанна (Козловського), священника Свято-Покровського храму с. Боково, відзначалося: «Не тільки проповіді допомагають, а й певне значення мають читання житій святих. Народ із великою щирістю жертвує частку на відбудову та благоустрій храму»²².

У містах ремонтні роботи не припинялися навіть узимку. Якщо у листопаді 1941 р. в Одесі проходили богослужіння лише в кафедральному соборі Св. Іллі і 4 церквах, то за зиму 1942 р. вже було відремонтовано і діяло 15 храмів, а наприкінці року – 22 церкви і 3 монастиря²³. Щоби увічнити

¹⁷ Transnistria Creștină. – 1942. – №1. – P.22–23.

¹⁸ ДАМО. – Ф.Р-2704. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.3.

¹⁹ Там само. – Спр.7. – Арк.59–59 зв.

²⁰ Solovei R. Activitatea Guvernamentului Transnistriei... – P.114.

²¹ ДАМО. – Ф.Р-1588. – Оп.1. – Спр.152. – Арк.3; Спр.147. – Арк.25–27, 31.

²² Там само. – Ф.Р-2704. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.67.

²³ Transnistria Creștină. – 1942. – №1. – P.34.

плоди своєї християнізаторської діяльності, керівництво РПМТ видало розпорядження №6808 від 9 жовтня 1942 р. про створення єдиного фотоальбому відбудованих церков, релігійних будівель, осередків культури, святкових заходів тощо²⁴.

Румунська православна місія в Трансністрії займалася організаційно-технічними, архітектурно-будівельними питаннями, навіть ставила за мету відновити знищений у 1936 р. більшовиками Спасо-Преображенський кафедральний собор в Одесі²⁵. Для організації на культових спорудах реставраційних та будівельних робіт спрямовувалися значні кошти, що підтверджують фінансові звіти²⁶. Влада Трансністрії навіть відкрила спеціальний рахунок, на якому акумулювалося 336 075 RKKS²⁷. Для реставрації Успенського кафедрального собору було виділено 55 000 RKKS²⁸. Натомість на периферії весь тягар відбудови храмів лягав на плечі парафіян. Так, у березні 1943 р. на побудову нової церкви у Журавці Олександрфельдського району збирали кошти як жителі села, так і прилеглих Марківки та Дмитрівки²⁹. Лише православні присілка Дмитрівка на цю справу дали 7530 марок³⁰.

Наприкінці 1943 р., на другий рік румунського адміністрування в Трансністрії, 474 храми було відновлено й освячено, 118 церков ремонтувалися, 41 – будувалася, а 258 ще перебували у зруйнованому стані. Діяло також 119 молитовних будинків, а 16 – будувалися³¹.

Відбудовувалися і починали функціонувати монастирські осередки. У перший рік діяльності місії було відкрито 9 монастирів: Св. Пантелеймона і Св. Марії Магдалини (в Одесі), Св. Антонія (с. Осипівка поблизу Дубоссар), Св. Трійці (Балта), а також у Шаргороді (Могилівський повіт), Св. Михаїла-архангела та Успіння Пресвятої Богородиці (на Великому Фонтані в околицях Одеси), Св. Флорина в Бершаді (Балтський повіт), а також скит у селі Липецьке (під Рибницею). Чотири останні виконували лише функції парафіяльних церков. Проте у монастирях Трансністрії мешкало лише 62 особи, із них 29 ченців і 33 черниці³². У чотирьох із дев'яти чернечих осередків було по 2–3 особи.

Своєрідною сторінкою релігійного життя регіону був ритуал освячення храмів і молитовних будинків. Румунські ієреї намагалися «очистити від нечистого духу» ті церковні будівлі, що були сплюндровані безбожниками.

²⁴ Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф.Р-2270 сч. – Оп.1 с. – Спр.2. – Арк.35.

²⁵ Одесса. – 1942. – 16 мая.

²⁶ ДАОО. – Ф.Р-2270 сч. – Оп.1 с. – Спр.12. – Арк.3, 6, 74.

²⁷ RKKS (нім. Reichskreditkassenscheine – кредитний казначейський білет Райху) – спеціальні гроші, запроваджені на окупованих Німеччиною територіях, теоретично прирівнювалися до райхсмарок – офіційної валюти Третього Райху. На території Трансністрії в обігу одночасно були RKKS, німецькі райхсмарки, румунські леї і радянські рублі (причому, роздрібною монетою слугували винятково радянські копійки). За офіційним співвідношенням, 1 RKKS дорівнював 10 рублям або 60 леям.

²⁸ ДАОО. – Ф.Р-2270 сч. – Оп.1 с. – Спр.12. – Арк.3, 74.

²⁹ ДАМО. – Ф.Р-1588. – Оп.4. – Спр.97. – Арк.25.

³⁰ Там само. – Ф.Р-1028. – Оп.1. – Спр.58. – Арк.407.

³¹ Solovei R. Activitatea Guvernamentului Transnistriei... – P.119.

³² Transnistria Creștină. – 1942. – №1. – P.49.

Цей обряд спочатку відбувався за спрощеною формою, безпосередньо самим парафіяльним священиком, а з осені 1942 р. храми освячувалися, як правило, за типовим сценарієм, розробленим і направленим до протоіерейств та субпротоіерейств³³. Освячення святих місць проходило у більшості населених пунктів Трансністрії – Балті, Голті, Слободзеї, Рибниці, Моловатій, Овідіюполі, Очакові, Одесі, Тульчині та ін.

Відновлення храмів відчутно загостило дефіцит церковно-культурного начиння. Тоді до церков і соборів почали повертатися десятки цінних старовинних ікон та інші церковні раритети з музейних фондів³⁴. Іноді віруючі зносили все, що було збережено, і майже повністю укомплектовували храми, забезпечували священика всім необхідним для відправлення релігійного обряду. Так, жителі с. Акмечетки Доманівського району для служби Божої в Івано-Богословській церкві за інвентарним описом³⁵, складеним протоіереєм І.Базилевським 1 квітня 1943 р., зібрали 18 великих і 6 малих старовинних ікон, Євангеліє, хрест, кадило, жертovníк, два комплекти риз, плащаницю, 2 хоругви, 5 аналоїв, 3 підсвічники, водосвятні та вази для освячення хлібів тощо. Однак такий випадок радше був винятком. Загалом предметів церковного вжитку бракувало. РПМТ намагалася вирішити і цю проблему. У 1942 р. в Одесі було відкрито свічну фабрику³⁶, а Товариство одеських художників налагодило масовий випуск хоругв, хрестів та ікон³⁷, у серпні 1943 р. в адміністративному центрі губернаторства було відкрито крамницю церковного начиння, де продавалися ікони відомих іконописців Максименка, Михеева, Гулинського та інших³⁸. У протоіерействі Голтського повіту потреби храмів і монастирів обслуговували 2 церковних ательє та 1 фабрика свічок³⁹. У Балтському повіті, на території чоловічого монастиря, також було відкрито свічкове підприємство й ательє з продажу культових речей⁴⁰.

Контрвекторне ставлення РПМТ до церковно-національного питання призводило до ігнорування інтересів українського етносу. Власне релігійна політика в Південній Бессарабії з її румунізаторськими методами й антиукраїнською спрямованістю чітко віддзеркалювалася на теренах Трансністрії. Її реалізація відбувалася у напрямках, визначених екзархатом Румунської православної церкви, а саме – налагодження діяльності тимчасових місіонерських груп із Трансільванії, Буковини та Бессарабії, створення та укорінення постійних осередків із прибульців-місіонерів, а також навернення пастирів із місцевого кліру, які за радянської влади були відлучені від служіння.

У вересні – жовтні 1941 р. до Трансністрії прибули 16 місіонерів із Румунії, у грудні – ще 55 із Кишинівської архієпископії⁴¹. Їм доручалося протягом

³³ ДАМО. – Ф.Р-1028. – Оп.1. – Спр.58. – Арк.261, 264–265, 271.

³⁴ Одесса. – 1942. – 8 мая.

³⁵ ДАМО. – Ф.Р-2704. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.19–22.

³⁶ Одесса. – 1942. – 24 марта.

³⁷ Там же. – 17 мая.

³⁸ Буг. – 1943. – 31 августа.

³⁹ ДАМО. – Ф.Р-2704. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.18–18 зв.

⁴⁰ Transnistria Creștină. – 1942. – №1. – Р.55.

⁴¹ Ibid. – Р.23.

місяця «поселити в душах віруючих радість від свята Різдва Христового». Місіонери відправляли релігійні служби, читали проповіді, проводили масові хрещення, вінчання, поховання, роздавали духовну літературу, натільні хрестики тощо. Кульмінаційним моментом у діяльності цих місіонерських груп було освячення храмів, що відкривалися. Так, наприкінці 1941 р. в межах губернаторства було освячено 32 старі церкви. Проте, ці місіонери орієнтувалися переважно на молдавське населення, яке самі румуни сприймали як етнічно споріднене, та мало опікувалися проблемами парафіян-українців. Із цієї причини в 1942 р. з'їзд благочинних Трансністрії вирішив залучити до місіонерської роботи «найбільш досвідчених представників духівництва зі Старого Королівства (власне Румунії – М.М.), із Бессарабії, які володіють російською мовою та знають місцеві звичаї»⁴². Невдовзі до губернаторства прибули 63 священики, 1 диякон і 2 кантори⁴³.

Виказували бажання приступити до пастирської діяльності і представники місцевого православного духівництва. Лише за період із квітня 1942 до березня 1943 рр. на ім'я протоієрея Голтського повіту подібних заяв було подано 24⁴⁴. Про активізацію релігійного життя в Трансністрії свідчило те, що у березні 1942 р. нараховувалося понад 150 бажаючих місцевих священослужителів, хоча документально змогли підтвердити своє право на духовну діяльність лише 19 священиків, 3 диякони й 8 канторів⁴⁵. Прихильники дореволюційної тихонівської й «живої церкви», пройшовши через каяття та епитимію, переважно й потрапляли на службу до РПМТ. Місцеві священики перебували у гіршому становищі, аніж місіонери з Румунії. Останні користувалися певними пільгами й отримували зарплатню, більшу на 20–30 РККС⁴⁶. Левовій частці претендентів на поновлення в сані РПМТ відмовляла через похилий вік, відсутність духовної освіти, недовіру до священиків, висвячених за більшовицького режиму тощо.

Неоднозначним було ставлення місії до панотців УАПЦ. Представники ієрархії митрополита В.Липківського підпадали під жорсткий тиск як із боку парафіяльних священиків інших конфесій, так і з боку румунської церковної адміністрації. Зростання кількості парафій автокефалів обурювало прихильників румунізації, що проявлялося у дописах, скаргах та листах до повітових релігійних чиновників. Прикладом міжконфесійної боротьби є лист протоієрея Кіндрата Мощенка на ім'я благочинного Голтського повіту о. Іоанна від 11 липня 1942 р.⁴⁷, в якому висловлюється застереження стосовно організації священиками М.Климентієвим та П.Величком приходів УАПЦ у селах Секретарка, Ольвіополь та ін. Справи липківців направлялися на розгляд Священного Синоду. Такі факти не залишалися поза критикою української самостійницької преси, особливо часопису «Ідея і чин»⁴⁸.

⁴² Одесса. – 1942. – 12 мая.

⁴³ Transnistria Creștină. – 1942. – №1. – Р.25.

⁴⁴ ДАМО. – Ф.Р-2704. – Оп.1. – Спр.2, 4, 7.

⁴⁵ Transnistria Creștină. – 1942. – №1. – Р.25; *Solovei R. Activitatea Guvernamentului Transnistriei...* – Р.115.

⁴⁶ Див.: ДАОО. – Ф.Р-2270 сч. – Оп.1 с. – Спр.4. – Арк.6.

⁴⁷ ДАМО. – Ф.Р-2178. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.16.

⁴⁸ Ідея і чин. – 1943. – №4. – С.27.

Українофобія румунських місіонерів особливо простежувалася на прикладах забезпеченості українських парафій духівництвом. Попри те, що у березні 1942 р. збільшилася кількість церковнослужителів на приходах до 285⁴⁹ (з яких 203 священники, 15 дияконів і 67 канторів), українські повіти залишалися без кліру. Взявши до уваги, що із 607 парафій лише у 62 мешкали румуни (молдавани), 98 були мішаними, а населення 477 парафій становили українці, росіяни та болгарі⁵⁰, спостерігаємо виразну священницьку диспропорцію не на користь слов'янського населення. Нехтування інтересами українців давалося взнаки у провінціях, де вони компактно проживали. Так, у січні 1942 р. на весь Голтський повіт було лише 8 священників⁵¹, Овідіопольський – 7, Очаківський – 6, Березівський – лише 4 панотця⁵². Украй складною була ситуація у Веселинівській волості Березівського повіту, де один священник обслуговував 50 сіл⁵³. Натомість, приходи з переважаючим молдавським населенням укомплектовувалися ієреями повністю. У Тираспольському, Дубоссарському, Рибницькому повітах було 103 клірика, – майже третина від усієї кількості священнослужителів губернаторства.

Неабияк непокоїло румунських ортодоксів зростання впливу «малих конфесій», безкомпромісної боротьби з якими вимагала політика релігійної уніфікації. Найбільш поширеними з них на території губернаторства були громади євангелістів, адвентистів сьомого дня, баптистів, штундистів, богомольців, драконівців, старообрядців-безпопівців, інокентіївців та ін. Зосереджуючись переважно в Ананіївському, Балтському, Голтському та Тульчинському повітах, вони були представлені незначною чисельністю, у межах 2%, від населення деяких волостей. Так, у 1942–1943 рр. у Любашівській та Кривоозерській волостях на 50 тис. українців, 3916 молдаван (румунів), 153 німця було зареєстровано 143 баптисти, 102 євангелісти й 3 штундисти⁵⁴; у Тульчинському повіті – євангельських християн було 255 осіб, адвентистів сьомого дня – 42, баптистів – 11, штундистів – 9⁵⁵. У селах Нова Гора (216 осіб) та Руська Чернашівка (300 осіб) жили старообрядці (безпопівці). У списках Маринівської примарії Доманівської волості на 15 липня 1943 р. фіксувалося 102 євангеліста⁵⁶.

Румунська адміністрація постійно наголошувала на необхідності боротьби із «сектантством», викоріненні й обмеженні його впливу в межах православних парафій⁵⁷. Серед ревних захисників ортодоксії у Тульчинському повіті був протоієрей Федір Кукульський, направлений туди у січні 1942 р. в числі 23 священників-місіонерів⁵⁸. У Балті осередком боротьби за «повернення

⁴⁹ Transnistria Creștină. – 1942. – №1. – P.30, 48.

⁵⁰ Solovei R. Activitatea Guvernamentului Transnistriei... – P.117.

⁵¹ ДАМО.– Ф.Р-2704. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.32–33, 49, 51.

⁵² Transnistria Creștină. – 1942. – №1. – P.48.

⁵³ Ibid. – P.30.

⁵⁴ ДАМО. – Ф.Р-2704. – Оп.1. – Спр.16. – Арк.1–17.

⁵⁵ Transnistria Creștină. – 1942. – №1. – P.33.

⁵⁶ ДАМО. – Ф.Р-2704. – Оп.1. – Спр.12. – Арк.13–18.

⁵⁷ Одесса. – 1942. – 24 марта.

⁵⁸ ДАМО. – Ф.Р-2178. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.36.

баптистів до лона православ'я» був монастир Святої Трійці, який уже за румунського володарювання відродив і очолив ігумен Зосима (Черкез). 30 грудня 1942 р. уряд ухвалив «драконівський» закон за №927 про ліквідацію всіх «релігійних сект» та заборонив утворення нових релігійних об'єднань⁵⁹. Уся власність та майно «сект» конфісковувались, а тим, хто їм сприяв, загрожувало від 1 до 3 років таборів⁶⁰. Попри такі жорсткі заходи повністю викоринити «сектантство» у повітовій глибинці не вдавалося. На початку 1944 р. в селах Голтського повіту все ще функціонували баптистські осередки: у Владіївському районі – 15 осіб, Доманівському – 51 особа, Кривоозерському районі – 8⁶¹.

Не надто румунські епархіальні чиновники поважали й відзначення населенням релігійних свят за старим стилем. У губернаторстві проводилося повне ототожнення термінів відправлення культових свят відповідно до календаря Румунської православної церкви. Згідно з розпорядженням властей Трансністрії №7219 від 23 грудня 1941 р., відзначення Різдва, Нового Року й Хрещення мало відбуватися за новим стилем⁶². У лютому 1943 р. митрополит Віссаріон направив у повіти листа, в якому вимагав, щоби всі священники служили лише за новим календарем⁶³. До тих, хто ухилився від дотримання канонічних правил, після свят передбачалося вжити суворих заходів впливу.

Уніфікації зазнали також і богослужбні книги (наприклад: «Закон Божий» (Одеса, 1942), «Молитвослов» (Одеса, 1943) та ін.)⁶⁴. Із цієї причини РПМТ усю увагу спрямовувала на організацію викладання релігії у школах, відповідне виховання підростаючого покоління тощо. У лютому 1942 р. було організовано школи для викладачів катехізису в Тирасполі, Голті та Овідіюполі. Їх програма передбачала «євангелізацію й навернення до християнства шкільної та позашкільної молоді»⁶⁵. Проте справі християнізації школи заважала стара метода заучування розділів богослужбних книг малозрозумілою церковнослов'янською мовою, а також спротив молодих атеїстично налаштованих учителів.

У 1942 р. в Одесі було відкрито духовну семінарію з безкоштовним навчанням і повним пансіоном⁶⁶, викладання в ній велося російською мовою – на відміну від Дубоссарської семінарії, де застосовувалася румунська. У Голті на початку 1943 р. відкрилися короткотермінові курси з підготовки священнослужителів, псаломщиків та катехізисів⁶⁷.

Брак молитовних книг, церковно-історичної та богословської літератури змусив РПМТ видрукувати: 25 тис. книжечок для молитов, 3 тис. примірників «Журнала для дітей», стільки ж «Журнала для юношества»,

⁵⁹ *Solovei R. Activitatea Guvernamentului Transnistriei...* – P.183.

⁶⁰ *Ibid.* – P.122.

⁶¹ ДАОО. – Ф.Р-2270 сч. – Оп.1 с. – Спр.22. – Арк.1–1 зв., 2.

⁶² *Transnistria Creștină.* – 1942. – №1. – P.27.

⁶³ ДАМО. – Ф.Р-2704. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.49; Прибугские известия. – 1943. – 2 апреля.

⁶⁴ Закон Божий. – Одесса, 1942.

⁶⁵ Одесса. – 1942. – 24 марта.

⁶⁶ Молва. – 1942. – 14 января.

⁶⁷ ДАМО. – Ф.Р-2704. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.57.

№1 «Христос Воскресе» накладом 43 тис. примірників, №1–5 «Християнської життя» в кількості 86 тис. примірників, 20 чисел «Християнського вестника» загальним тиражем 630 тис. примірників тощо⁶⁸. Наприкінці грудня 1942 р. було підготовлено настінний «Церковний календарь Транснїстрії на 1943 год» обсягом майже 100 сторінок⁶⁹. Накладом 50 тис. примірників вийшов збірник «Земне життя Спасителя» та ін.⁷⁰ Видаючи духовну літературу, РПМТ намагалася дотримуватися старих канонічних норм слов'янських передруків. Так, «Молитвослов», що вийшов 1943 р. в Одесі, був відтворенням видання 1912 р. Друк у значних кількостях румуно- й російськомовної літератури свідчив, з одного боку, про потребу населення у християнській літературі, а, з іншого, про відверте нехтування Румунською православною місією в Транснїстрії національними інтересами українців, які становили переважну більшість населення губернаторства.

Відроджуючи церковне життя й укорінюючи свій авторитет, румуни використовували дієві методи впливу на побожну частину населення. Особлива роль відводилася організації допомоги кліру, сім'ям священослужителів, що постраждали від сталінських репресій. Злидні та випадки «голодної смерті»⁷¹ серед простих вірян змушували церковників офірувати. Напередодні Різдва 1942 р. в архіпастирському зверненні митрополит Віссаріон запропонував православним «відчутти радість християнську від передачі зекономлених грошей бідним людям»⁷². Центром благодійності був одеський кафедральний собор Св. Іллі, де наприкінці 1942 р. виник благодійний комітет, очолюваний настоятелем храму о. Іринеєм. Протягом листопада – грудня до нього надійшло понад 1200 марок⁷³. Одеське релігійне товариство Кирила і Мефодія для бідних верств населення зібрало понад 1000 марок⁷⁴. У перший день Різдва Христового в 10 православних храмах Одеси передбачалося роздати 835 обідів⁷⁵. 25 грудня 1942 р. на стадіоні в Олександрівському парку кілька тисяч маленьких одеситів отримали подарунки. На цій акції був присутній митрополит Віссаріон. Після врочистого молебню близько тисячі дітей та їхніх батьків узяли участь у святковому обіді, що складався з трьох страв⁷⁶.

Убиваючи тисячі людей й грабуючи завойовані землі, румунська окупаційна адміністрація за підтримки церкви водночас намагалася проявити «християнську турботу» про підлегле транснїстрійське населення. Так, щоби надати поштовх епархіальному життю на теренах Березівського повіту організовувалися епархіальні консилиуми, а для допомоги нужденним виникли благодійні комітети⁷⁷. Майже в усіх селах Кривоозерського округу

⁶⁸ Див.: *Petcu A.N.* 1942–1943: *Activitatea Bisericii Ortodoxe Române...* – P.306; *Solovei R.* *Activitatea Guvernamentului Transnistriei...* – P.118.

⁶⁹ Молва. – 1942. – 23 декабрия.

⁷⁰ Буг. – 1943. – 19 июля.

⁷¹ Див.: Молва. – 1942. – 1 декабрия.

⁷² Там же. – 18 декабрия.

⁷³ Там же. – 8 декабрия.

⁷⁴ Одесса. – 1942. – 5 апреля.

⁷⁵ Молва. – 1942. – 24 декабрия.

⁷⁶ Там же. – 29 декабрия.

⁷⁷ *Transnistria Creștină.* – 1942. – №1. – P.52.

Голтського повіту в лютому 1943 р. РПМТ відкрила кухні й комітети допомоги убогим удовам священників. Крім того, безкоштовно було роздано понад 5000 іконок, хрестиків і брошур релігійного змісту⁷⁸. Румунська православна місія опікувалася й дитячими притулками, організованими на кошти вірян. За ініціативи о. Григорія (Гдешинського), відомого міського благодійника, на території церковної садиби храму Усіх Святих в Одесі було створено сирітський дім. Улітку 1943 р. директор театру Російської драми і комедії Вронський пожертвував для дітей притулку 300 марок⁷⁹. Цей заклад проіснував до осені 1944 р., коли Г.Гдешинського було заарештовано органами НКДБ по Одеській області за обвинуваченням у проведенні «антирадянської агітації в церкві»⁸⁰. Більше року існував дитячий притулок при Стурдзівській громаді, де під заступництвом православних комерсантів на добровільні пожертви жило 30 дітей.

Отже, релігійна політика на окупованих румунами українських землях у межиріччі Південного Бугу й Дністра мала специфічні риси, що вирізняють її з-поміж інших сторін підкупаційного життя. Румунські місіонери, монополізувавши духовне правління, контролювали релігійне життя в губернаторстві Трансністрія; виявляючи недовіру до місцевого кліру, призначали на церковно-адміністративні посади адептів-чужинців; проявляючи відверту антиукраїнськість, примусово впроваджували румунську мову в богослужбову практику, поборюючи будь-які прояви етноцерковного плюралізму. Водночас християнізація по-румунськи сприяла загальній евангелізації населення, відбудові православних храмів, відкриттю духовних навчальних закладів, виданню християнської літератури.

⁷⁸ ДАМО. – Ф.Р-2704. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.69.

⁷⁹ Буг. – 1943. – 26 июня.

⁸⁰ Архів УСБУ в Одеській області. – Ф.П. – Спр.25641-п. – Арк.78.

The article reveals the essence of Romanian politics of rechristianization population of the occupied Ukrainian lands between the Dniester and Southern Buh (Governorate Transnistria) in the period 1941–1944.

Ю.Г.ПИЛЯВЕЦЬ, Р.І.ПИЛЯВЕЦЬ*

КАТОРГА У СРСР (1943–1954 рр.): ТАБОРИ, КОНТИНГЕНТ, УМОВИ УТРИМАННЯ ТА ПРАЦІ В'ЯЗНІВ

Упродовж 11 років, від 1943 до 1954 рр., у СРСР існувала спеціальна міра покарання – каторжні роботи. Її було введено для покарання осіб, звинувачених в особливо тяжких злочинах проти держави («фашистських злочинців і їх пособників»). Для утримання засуджених до цієї міри покарання створювалися спеціальні каторжні відділки у виправно-трудовах таборах, пізніше переважна більшість каторжників утримувалася у спеціально створених особливих таборах МВС СРСР. Умови утримання і праці цієї категорії в'язнів у порівнянні з умовами утримання інших в'язнів ГУЛАГ були вкрай суворими, нелюдськими, що призводило до високої захворюваності й смертності контингенту. Лише у 1954 р. каторжники у своєму правовому стані були прирівняні до інших в'язнів, а цей вид покарання було вилучено з радянського законодавства. Авторами статті вперше зроблено спробу комплексно висвітлити питання, пов'язані з каторгою у СРСР.

«Українське прочитання» ГУЛАГу ще не відбулося. Цей висновок, зроблений майже п'ять років тому відомим журналістом і дослідником В.Кіпіані після виходу українського перекладу книги американської журналістки Е.Епплбом¹, не втратив своєї актуальності. Він також справедливий і стосовно решти пострадянських країн. Виняток становлять лише ґрунтовні дослідження російських істориків, проте і в Російській Федерації повної картини історії радянської системи виправно-трудовах таборів на цей час не створено. Чи не найменш досліджена сторінка – історія каторги як особливого та одного з найжорстокіших видів покарання у СРСР. Авторі статті не ставлять за мету дати саме «українське прочитання» радянської каторги, проте сподіваємося, що постановка цієї проблеми приверне увагу українських істориків – дослідників ГУЛАГ та радянської пенітенціарної системи, ставши поштовхом для подальших розвідок у цьому напрямку.

Джерельна база досліджуваного питання не досить широка й основний масив джерел перебуває переважно в Російській Федерації. Документальну основу, як і у цілому для дослідження історії ГУЛАГ, становлять матеріали Державного архіву Російської Федерації, насамперед фонд Р-9414, де зберігаються документи Головного управління місць покарання (ГУМП) – Головного управління виправно-трудовах таборів і колоній (ГУВТТК) НКВС–МВС СРСР, зокрема й за період 1943–1954 рр. Певна частина документів для вивчення проблематики радянської каторги міститься у фондах головних управлінь таборів МВС СРСР, зокрема лісової (Р-8360), азбестової (Р-8363), слюдяної

* Пилиявець Юрій Григорович – кандидат історичних наук, доцент, начальник кафедри гуманітарних і соціально-економічних дисциплін Псковського юридичного інституту Федеральної служби виконання покарань Російської Федерації; Пилиявець Ростислав Іванович – кандидат історичних наук, доцент, начальник відділу аналізу подій Другої світової війни Українського інституту національної пам'яті (Київ, Україна).
E-mail: rost@memory.gov.ua

¹ Епплбом Е. Історія ГУЛАГу / Пер. з англ. А.Іщенко. – К., 2006.

(Р-8364) промисловості, гірничо-металургійних підприємств (Р-8361), промислового (Р-8541) та залізничного (Р-9407) будівництва, шосейних доріг (Р-9418), а також Управління будівництва Далекої Півночі (Р-9420) та ін. Значний інтерес для дослідників становлять опубліковані й неопубліковані спогади в'язнів-каторжан, які подають реальну картину умов життєдіяльності каторжних відділків і особливих таборів крізь призму суб'єктивних вражень від пережитого. Частина таких спогадів зберігається в архіві Московського науково-інформаційного та просвітницького центру «Меморіал» (Московський архів «Меморіал») у складі мемуарної колекції (фонд 2)².

Поняття «каторга» походить від грецького *κατεργων* – катергон, що означало велике гребне судно з трьома рядами весел; пізніше такі судна називали також галерами. У значенні покарання термін «каторга» вперше з'являється в добу пізнього середньовіччя. Це було пов'язане з тим, що у багатьох країнах тоді практикувалося використання праці полонених на військових суднах-галерах. Людей, які поверталися з неволі на Батьківщину і які на чужині змушені були працювати веслярами на каторгах, досить часто називали «каторжними». Зокрема, таке іменування було поширеним серед донських козаків і зрідка вживалося запорожцями³.

Мовознавці С.І.Ожегов і Н.Ю.Шведова подають таке визначення: «Каторга – найбільш тяжкі (початково на галерах) примусові роботи для в'язнів у тюрмах або інших місцях з особливо суворим режимом»⁴. В Українській радянській енциклопедії читаємо: «Каторга (від гр. «галери») – в експлуататорських державах особливий вид покарання. Уперше застосовано за середньовіччя, коли засуджених до каторги відправляли веслярами на судна галери (катерги), звідси й назва. Каторга головним чином була засобом політичних репресій (наприклад, депортація в Нову Каледонію учасників Паризької комуни 1871; у царській Росії на каторгу засиляли декабристів, петрашевців, більшовиків та ін.)»⁵. Таким чином, під «каторгою» («каторжними роботами») слід розуміти особливий вид покарання за тяжкі, з погляду держави, кримінальні та політичні злочини, що передбачає поєднання примусових робіт (важка фізична праця) та особливого суворого режиму утримання в місцях позбавлення волі.

Каторжні роботи як спеціальна міра покарання були запроваджені указом Президії Верховної Ради СРСР від 19 квітня 1943 р. «Про міри покарання для німецько-фашистських злочинців, винних у вбивствах і катуваннях радянського цивільного населення та полонених червоноармійців, для шпигунів і зрадників Батьківщини з числа радянських громадян і для їх пособників». Документ мав гриф «Не для друку». У ст.2 наголошувалося, що «пособники з місцевого населення, викриті у сприянні злочинцям у вчиненні розправ і насильства над цивільним населенням і полоненими червоноармійцями, караються засланням на каторжні роботи строком від 15 до 20 років».

² [Електронний ресурс]: <http://www.memo.ru/history/memories/index.htm>

³ [Електронний ресурс] http://www.history.org.ua/index.php?l=ЕНУ&verbvar=Katorga_roboty

⁴ Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. – Москва, 1992.

⁵ Українська радянська енциклопедія. У 12 т. – 2-ге вид. – К., 1974–1985.

Для утримання засуджених до каторжних робіт на підставі цілком таємного наказу НКВС СРСР №00968 від 11 червня 1943 р. при Воркутинському, Норильському та Північно-Східному (Севвостлаг⁶ – підрозділ сумновідомого Дальстрою) виправно-трудовах таборах (ВТТ) було створено спеціальні табірні відділки із загальним лімітом наповнення 30 000 осіб⁷. Окрім того, у складі Карагандинського ВТТ (Карлаг) виник каторжний відділок для непрацездатних інвалідів і тяжкохворих каторжників. Жінки, придатні до фізичної праці, згідно з циркуляром НКВС №48сс від 10/11 лютого 1944 р., направлялися у Севвостлаг⁸.

17 липня 1943 р. наказом №001241 було затверджено «Інструкцію з обліку та етапування в'язнів, засуджених до каторжних робіт», за якою особовим справам каторжників надавалися номери за книгою реєстрації засуджених. Вона велась окремо від загальної книги реєстрації в'язнів. Номери особових справ каторжників обчислювалися серіями від 001 до 0999 включно, крім цього кожній серії присвоювалася буква алфавіту, що проставлялася перед номером справи. Після номера проставлялися букви «ктр» («каторжні роботи»). Такий номер переносився на всі облікові документи, заведені на каторжника, нашивався на його одяг. З цього моменту в'язень втрачав свої ім'я та прізвище. Спілкуватися з ним наказувалося лише називаючи номер⁹.

Перші каторжні відділки були організовані у Севвостлагу та Норильлагу. На липень 1944 р. у цих відділках утримувалося вже 5200 ув'язнених. На грудень 1944 р. було створено 5 каторжних відділків¹⁰, в яких на 1 січня 1945 р. утримувалося 12 254 особи.

Відразу після закінчення війни відбувається швидке зростання чисельності засуджених до каторжних робіт. Так, якщо на 1 квітня 1945 р. у ВТТ налічувалося 15 586 каторжників (у тому числі 1113 жінок¹¹ і 5 неповнолітніх віком до 17 років), то вже на 1 жовтня того ж року їх загальна кількість становила 25 796 людей (у тому числі 2381 жінка, 125 неповнолітніх)¹², на 1 листопада 1946 р. – 59 002¹³, на 1 січня 1947 р. – 60 021 осіб¹⁴. У вересні 1947 р. число каторжан у виправно-трудовах таборах ГУЛАГ досягло 64 764

⁶ Тут і далі назви таборів подано в їх узвичаєному російському варіанті.

⁷ История сталинского ГУЛАГа. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: Собрание документов в 7-ми томах. – Т.2: Карательная система: структура и кадры. – Москва, 2004. – С.220.

⁸ История сталинского ГУЛАГа... – Т.4: Население ГУЛАГа: численность и условия содержания. – С.630.

⁹ Кокурин А., Моруков Ю. ГУЛАГ: структура и кадры // Свободная мысль. – 2000. – №7. – С.111–112. Зазначимо, що міністр внутрішніх справ СРСР С.Н.Крулов у своєму виступі 27 вересня 1954 р. на нараді керівних працівників виправно-трудовах таборів і колоній, критикуючи «буржуазну систему виконання покарань», з осудом заявляв: «Із метою завдання фізичних і моральних страждань у ряді буржуазних держав передбачене звернення до в'язнів не за прізвищами, а за номерами (наприклад в Італії)» (див.: ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918–1960. (Россия XX век. Документы). – Москва, 2002. – С.665).

¹⁰ Земсков В.Н. ГУЛАГ: историко-социологический аспект // Социологические исследования. – 1991. – №7. – С.3.

¹¹ Мулукаев Р.С., Малыгин А.А., Епифанов А.Е. История отечественных органов внутренних дел: Учеб. для вузов. – Москва, 2005. – С.236.

¹² Там же. – С.261.

¹³ История сталинского ГУЛАГа... – Т.4. – С.109.

¹⁴ Дугин А.Н. Неизвестный ГУЛАГ: Документы и факты. – Москва, 1999. – С.33.

особи¹⁵. У наступні роки кількість каторжників стабілізувалася на рівні 50–60 тис. людей. Так, на 1 липня 1949 р. у каторжних відділках ВТТ утримувалося 55 722, на 1 січня 1951 р. – 62 599 осіб¹⁶.

Зростання чисельності засуджених до каторжних робіт вимагало створення нових таборів і спеціальних відділків. У 1945 р., згідно з наказом НКВС №00737 від 25 червня, Тайшетський ВТТ управління виправно-трудова таборів і колоній (УВТТК) УНКВС по Іркутській області був реорганізований у Тайшетський табір НКВС для утримання каторжників 3-ї та 4-ї категорій працездатності¹⁷ (хворі, придатні до легкої фізичної праці та інваліди), з безпосереднім підпорядкуванням ГУЛАГ НКВС. Необхідність створення такого відділку диктувалася тим, що значну частину ув'язнених становили хворі та інваліди, нездатні виконувати виробничі норми. Крім того, частина з новоприбулих засуджених після проведення слідства та етапування потребувала стаціонарного лікування. На початок липня у цьому таборі налічувалося 12 577 в'язнів¹⁸.

Каторжний Тайшетський ВТТ проіснував недовго. 8 вересня 1945 р. за наказом №0231 у зв'язку з відновленням будівництва БАМ (Байкало-Амурської магістралі) і «необхідністю прийому та розміщення повноцінної робочої сили», Тайшетлаг для утримання каторжників з обмеженою придатністю до праці було ліквідовано, а його контингент (13 000 каторжників і в'язнів) переведено у Сиблаг і Карлаг, після чого у Тайшетлагу залишилося всього 4823 нетранспортабельних ліжкових хворих¹⁹.

Проте проблема утримання каторжників з обмеженою придатністю до праці залишалася актуальною, тим більше, що їх кількість постійно зростала. Тому наказом №0076 від 22 січня 1946 р. для утримання цієї категорії в'язнів у Молотовській області (нині Пермська область Російської Федерації) було створено Пониський ВТТ із лімітом наповнення 4000 осіб. Ув'язнених цього табору планувалося використовувати на будівництві Пониської ГЕС та інших роботах. Проте цей табір не міг прийняти всіх обмежено працездатних каторжників, тому 25 лютого 1946 р. наказом №00155 створюється Томський ВТТ (із 1949 р. – ВТТ будівництва №601) із лімітом наповнення 6000 осіб. В'язнів передбачалося використовувати у деревообробному та лісопильних цехах цього табору. Після створення особливих таборів МВС СРСР більшість хворих і інвалідів було зосереджено у Спаському табірному відділку (Карагандинська область Казахської РСР).

У подальшому географія розміщення каторжників продовжувала розширюватися. З 1951 р., згідно з розпорядженням МВС СРСР №67с від

¹⁵ Мулукаев Р.С., Малыгин А.Я., Елифанов А.Е. Указ. соч. – С.261.

¹⁶ Дугин А.Н. Указ. соч. – С.41, 43.

¹⁷ До третьої групи працездатності належали в'язні, що мали явно виражені фізичні вади та хвороби, як-от декомпенсований порок серця, хронічні захворювання нирок, печінки й інших органів, однак такі, що не викликали глибоких розладів організму. До четвертої групи працездатності належали в'язні з тяжкими фізичними вадами, що виключали можливість їх повноцінного трудового використання.

¹⁸ Система исправительно-трудова лагерея в СССР, 1923–1960: Справочник. – Москва, 1998. – С.477.

¹⁹ Там же. – С.476–477.

19 січня 1951 р., засуджені до каторжних робіт направлялися для відбуття покарання у спеціальні табірні відділки Воркутлагу, Норильлагу, Сиблагу, Ангарлагу, Севвостлагу, Білозерського ОТП УМВС Вологодської області. Однак основні потоки в'язнів направлялися у каторжні відділки особливих таборів «Дібровний», «Степовий», «Піщаний», «Озерний», «Береговий», «Річковий», «Гірський», «Луговий»²⁰. Такі табори, створення яких розпочалося в 1948 р., призначалися винятково для утримання особливо небезпечних державних злочинців.

Окрім того, каторжні в'язні утримувалися у Вологодській, Олександрівській, Златоустівській, Тобольській каторжних тюрмах²¹, куди вони потрапляли, як правило, на підставі вироків Особливої наради НКВС СРСР за злочини, здійснені під час відбування покарання. Характеризуючи склад каторжних в'язнів, слід зазначити, що поряд з особами, які насправді скоїли тяжкі злочини, у каторжних відділках утримувалося чимало обвинувачених без достатніх для цього підстав і пізніше реабілітованих.

Порядок і режим утримання засуджених до каторжних робіт регламентувався інструкцією, введеною наказом НКВС СРСР №00968 від 11 червня 1943 р. За цим документом каторжники розміщувалися ізольовано від решти в'язнів в окремих табірних підрозділах, які додатково огорожувалися і перебували під посиленою охороною. У житлових зонах було запроваджено режим, близький до тюремного (ґрати на вікнах, бараки замикалися на ніч, було встановлено заборону залишати їх у неробочий час). Норма житлової площі визначалася 1,6 кв.м на людину (у таборах загального режиму – 2 кв.м). Однак і цієї норми далеко не завжди дотримувалися. Для каторжан був встановлений спецодяг спеціального зразка й кольору з нашитим на верхньому вбранні особистим номером в'язня.

Протягом першого року ув'язнення каторжники не мали права листуватися, отримувати посилки й бути премійованими за працю, їм заборонялося читати книги та газети. У наступні роки залежно від поведінки й виконання виробничих норм, начальник табору міг дозволити листуватися, читати літературу й періодику, отримувати посилки та преміальні гроші, але не більше визначеної суми²². Тільки в голодному 1946 р., коли смертність в'язнів набула катастрофічних розмірів, засудженим до каторжних робіт під час їх перебування на пересильних пунктах розпорядженням НКВС №23 від 22 лютого 1946 р. тимчасово, до особливих указівок, було дозволене отримання продуктів, речових посилок і передач, про що каторжники могли послати суворо контрольоване повідомлення своїм родичам. Особливий нагляд установлювався також і за отримуваними посилками та передачами²³.

Контингенти каторжних відділків використовувалися на фізично тяжких роботах, головню у галузях із високим ступенем ризику для життя (видобування свинцю, азбесту, уранової та кобальтової руди тощо), а також на

²⁰ История сталинского ГУЛАГа... – Т.2. – С.372.

²¹ Дугин А.Н. Указ. соч. – С.37.

²² История сталинского ГУЛАГа... – Т.2. – С.220–221.

²³ Там же. – Т.4. – С.67–68.

вугільних шахтах, кар'єрах, лісоповалі, видобутку золота та на будівництві. Старші, бригадири і майстри у бригади каторжан призначалися лише з вільнонайманих або в'язнів інших категорій. Встановлена тривалість робочого дня сягала 10 годин, на одну годину вище за загальнотабірну норму. Однак на практиці, залежно від виконання виробничої норми, робочий день часто продовжувався до 12 і більше годин, причому перехід на роботу та назад до робочого часу не входив. На роботу каторжників виводили під посиленням конвоем. Заліки робочих днів на них не поширювалися.

6 травня 1944 р., відповідно до вказівки НКВС №1/8243, для каторжників вводився дводенний відпочинок на місяць (з 1 липня 1950 р., згідно з розпорядженням МВС «Про тривалість робочого часу і порядок надання днів відпочинку для засуджених до заслання на каторжні роботи» – чотириденний відпочинок, а також у дні державних свят)²⁴. Проте у своїх спогадах колишні в'язні-каторжники зазначають, що вихідні дні їм не надавалися. Так, Н.Ф.Одолинська, яка з 1945 р. утримувалася на каторжному режимі у Норильлагу, згадувала, що для них не було вихідних навіть у післявоєнні роки. Навесні 1949 р. її перевели у жіночу каторжну зону особливого табору «Гірський», де існувала подібна практика. Перше згадування про вихідні дні для каторжників у спогадах Н.Ф.Одолинської припадає на початок 1950-х рр.²⁵ На каторжників не поширювалася дія наказу МВС СРСР №0418 від 1949 р., за яким запроваджувалися зменшені норми праці для в'язнів, що мали другу категорію праці («фізично неповноцінні»), хоча майже половина з них належала саме до цієї групи.

За відмову від роботи, порушення режиму утримання, невиконання норм виробки та розпоряджень табірної адміністрації для каторжників встановлювалися такі види покарання: збільшення робочого дня до двох годин додатково, переведення на тяжчу роботу, утримання в одиночному карцері терміном до 20 діб, арешт і притягнення до кримінальної відповідальності з розглядом справи Особливою нарадою НКВС СРСР²⁶. Найтяжчим видом покарання був одиночний карцер. Ці приміщення навіть узимку практично не опалювалися. Кинутих у карцер на роботи не виводили, постільну білизну їм не видавали, а норму харчування суттєво урізали – до 300 г хліба на добу. Крім того – кип'яток в обмеженій кількості та один раз на день рідка їжа. Далеко не кожен міг витримати ці тортури голодом і холодом, а потрапити в карцер можна було за найменшу провину, а то й просто за розпорядженням табірної адміністрації.

Умови праці та утримання каторжників були дуже важкими. Колишній ув'язнений особливого табору «Степовий» А.Є.Кропачкин так описує роботу на шахтах Байконуру: «Колись тут було відкрито родовище кам'яного вугілля з товщиною пласта 60–100 см на глибині 100 м від поверхні. Використовувати техніку за такої товщини пласта неможливо, а от обушок

²⁴ История сталинского ГУЛАГа... – Т.2. – С.589.

²⁵ *Одолинская Н.Ф.* Советские каторжники (воспоминания) // Московский архив об-ва «Мемориал». – Ф.2. – Оп.2. – Д.66. – Л.31, 91, 133–134.

²⁶ История сталинского ГУЛАГа... – Т.2. – С.221.

і санчата у вигляді дерев'яних ночов із лямкою були найбільш придатними... Забійник длубав кайлом, завантажував ночви вугіллям, і саночник навколішки волік їх до стволу виробки. Тільки тут можна було випростатися на повен зріст, висипати вугілля у цебер – і знову навколішки та плазом у забій»²⁷. І так по десять і більше годин, адже план слід було виконувати незважаючи ні на що. Як говорив начальник Дальстрою І.Ф.Нікішов: «Вистелю забій трупами, але план з наживу золота виконаю». Таким чином він виконував вказівку Л.П.Берії, який вимагав: «В'язнів не падає. Доки йдуть пароплави, робсилою завжди будеш забезпечений»²⁸.

Про те, як видобували золото на Колимі, описує у своїх мемуарах колишній каторжник Д.Є.Алін. «Прибувши на об'єкт, кожен хапав ломик, пірнав у шурф і там довбав мерзлий ґрунт, змішаний із камінням, тобто бив бурку не менше 50 см завглибшки. Вечері приходив підривник, вимірював глибину. Якщо 50 см не було, то він підривати відмовлявся. Значить, після роботи замість зони каторжанин потрапляв у шизо (штрафний ізолятор – *Авт.*). Він не опалювався, тому за температури мінус 50°C на дворі тут було не вище мінус 40°C. А вранці – знову в забій. Після такої ночівлі який із тебе робітник? І ти знову не забезпечив вибух, і знову в шизо»²⁹.

Про заготівлю деревини на Колимі свідчить колишня каторжанка О.Л.Владимирова, яка утримувалася у табірному відділку з дещо несподіваною назвою «Вакханка», що входив до складу особливого табору №5 «Береговий». Ділянки лісопозалу перебували на відстані від 5 до 10 км від табпункту. І взимку, у заметіль і мороз долати цю відстань пішки було дуже непросто. Робота жінок-каторжниць включала трелювання колод на собі, тобто по дві жінки впрягалися у санчата, перекладина через груди, і тягли колоди на відстань кілька кілометрів за один «рейс». Так, наприклад, слабосильна бригада п'ятигодинників, організована через велику людську виснаженість, возила деревину по одному рейсу в день на відстань 5 км. Для робітничих бригад норми були значно вищими. Бригади, що їх не виконували, залишалися в лісі до опівночі. Нерідко табірні «вакханки» помирили від розриву діафрагми. Такі смерті фіксувалися як виробничий травматизм внаслідок порушення техніки безпеки. Вони не псували табірних показників, адже проходили по іншій графі обліку³⁰.

У не менш тяжких умовах утримувалися каторжники в інвалідних таборах і відділках. Про це, зокрема, свідчать протоколи зборів комуністів уже згадуваного Тайшетлагу: «Велика смертність не йде на зниження. Погано з харчуванням, немає білизни, постільних речей, речпостачанням забезпеченість на 20%. Обмундирування та взуття немає. [...] Немає мисок, ложок та іншого посуду. Контингент не використовується за категорійністю. Багато в'язнів 4 групи. [...] Є спалахи висипного тифу. [...] Табір для утримання каторжан непридатний». Ще раз підкреслимо, що у таких умовах утримувалися

²⁷ Поживши в ГУЛАГе. – Москва, 2001. – С.384.

²⁸ Доднесь тяготее: В 2 т. – Т.2: Кольма. – Москва, 2004. – С.16.

²⁹ Алін Д.Е. Мало слов, а горя реченька...Невдуманные рассказы. – Томск, 1997. – С.187.

³⁰ История политических репрессий и сопротивления несвободе в СССР. – Москва, 2002. – С.190.

тяжкохворі та інваліди, направлені у Тайшетлаг на оздоровлення. Крім того, слід мати на увазі, що від роботи ці в'язні не звільнялися. Організацію праці інвалідів у Спаському табірному відділку описав О.І.Солженіцин у своєму відомому художньо-історичному дослідженні: «У Спаськ прислалали інвалідів – закінчених інвалідів, яких уже відмовилися використовувати у своїх таборах. Але, дивовижно! – переступивши цілющу зону Спаська, інваліди разом перетворювалися у повноцінних роботяг. [...] Одноногі всі використовувалися на сидячій роботі: бій каміння на щебінку, сортування тріски. Ані милиці, ані навіть однорукість у Спаську не були перешкодою для роботи». Природно, що результати такого «оздоровлення» були невтішними. Так, із липня по жовтень 1946 р. в Пониському ВТТ померло 154 особи, тобто, близько 3% від середньосписочного складу в'язнів.

Узагалі проблема медичного обслуговування ув'язнених – це окремий аспект гугаївської історії, в якій проявилися, з одного боку, самовідданість і співчутливість до в'язнів, а, з іншого, садизм та жорстокість медичного персоналу. Наведемо лише один приклад із цієї страшної історії. У вже згадуваних мемуарах Д.Є.Алін писав, як йому лікували обморожені пальці: «Коли я показав йому (табірному лікареві – Авт.) свої пальці, він оскаженів, схопив резиновий шланг і почав мене бити. Бив від усієї душі, примовляючи: “Що, сука, захотів під розстріл? Так я зараз це діло оформлю”. Потім схопив мою обморожену руку і сунув її у казанок із гарячою водою. Біль був нестерпний. Коли “лікар” вийняв мою руку з казанка, вона була – один суцільний кривавий пузир. Потім він копнув мене, і я опинився під порогом». Після цього Д.Є.Алін був кинутий до штрафного ізолятора за «скалічення членів»³¹. Унаслідок такого «лікування» він утратив півпальця, і це можна вважати вдалим результатом. Як проводили операції з ампутації кінцівок, він описує так: «Після огляду хворого, лікар давав розпорядження помічнику: “Відрізати залишки пальців на руці чи на нозі”. Помічник брав звичайні шевські кусачки, відкушував або обривав залишки кінцівок, що теліпалися, і, змастивши якоюсь жовтою рідиною, гукав у коридор: “Наступний!”. “Прооперований” самостійно добирався до своїх нар. Усе. Операція пройшла успішно. Якщо зможеш, то виживеш, а не зможеш – справа твоя»³².

Звичайним явищем у каторжних відділках, а втім, як і у всіх інших, було свавілля табірної адміністрації. Факти знущань над в'язнями визнавалися навіть на офіційному рівні. Деякі з них у доповідній записці (5 лютого 1952 р.) на ім'я секретаря ЦК ВКП(б) Г.М.Маленкова наводив міністр держбезпеки СРСР С.Д.Ігнат'єв. Зокрема, зазначалося, що 25 вересня 1951 р. в особливому таборі МВС «Степовий» солдат воєнізованої охорони Сивішкін застрелив в'язня Гончара, якому охоронець спочатку дозволив вийти за межі зони, а потім відкрив вогонь. 1 травня 1951 р. начальник інтендантської служби особливого табору МВС «Озерний» старший лейтенант Богданов, будучи п'яним, під час роботи в'язнів із завантаження вагонів нацькував на них службового собаку, а потім побив ув'язненого Меква.

³¹ Алін Д.Е. Указ. соч. – С.187–188.

³² Там же. – С.192.

6 листопада 1951 р. офіцери й солдати 6-го відділку табору «Річковий», супроводжуючи з роботи бригаду в'язнів, цькували їх собаками, а двом в'язням наказали відстати від колони й бігти геть, а потім відкрили вогонь з автоматів поверх голів. 24 жовтня 1951 р. начальник частини інтендантської служби того ж відділку лейтенант Русинов у присутності решти в'язнів побив ув'язненого Костришина за те, що він під час розвантаження вагонів поклав собі у кишеню кілька картоплин. 24 листопада 1951 р. група конвоїрів табору «Річковий» побила в'язня Лещева, який, будучи хворим, відстав від колони. 10 травня 1951 р. охорона 8-го відділку особливого табору МВС «Піщаний» без жодної причини нацькувала на в'язнів, які прямували до місця роботи, собаку, який покусав ув'язненого Калаушиса. По закінченні роботи в'язні, побоюючись повторення знущань, відмовилися шикуватися у колону, а коли їм оголосили, що цього більше не повториться й вони попрямували до житлової зони, конвой знову спустив 5 службових собак, які, накинувшись на в'язнів, покусали 6 осіб. Наступного дня конвоїри нацькували на ув'язненого Зауріна кількох собак, і незважаючи на те, що у потерпілого були сильно покусані обидві ноги, солдати наказали йому бігом доганяти колону³³. І подібних фактів можна навести чимало.

Постійним супутником каторжників був голод. Норма харчування для тих, хто виконував виробничу норму, становила: хліб – 800–900 г, крупа – 130 г, макарони – 10 г, м'ясо – 35 г, риба – 160 г, картопля – 400 г, цукор – 27 г³⁴. Тим, хто перевиконував встановлену норму, видавали додатково 100 г хліба, 20 г м'яса, 80 г крупи, 20 г риби. А для тих, хто не виконував норми виробки, раціон зменшувався. Так, в'язні, що виконали норму лише до 50%, отримували 450 г хліба, 50 г крупи, 60 г риби, 250 г картоплі й 200 г овочів³⁵. Щоб належно оцінити харчовий раціон в'язнів, слід пам'ятати, що ці норми призначалися для людей, які протягом десяти й більше годин займалися виснажливою фізичною працею у вкрай суворих кліматичних умовах. Навіть в офіційних документах визнавалося, що такі норми недостатні для підтримки працездатності. Так, у доповідній записці від 8–9 січня 1953 р. на ім'я міністра внутрішніх справ СРСР С.Н.Кружлова начальник ГУЛАГ І.І.Долгих указував, що «для особливих контингентів встановлено підвищену, проти загальних контингентів, тривалість робочого дня, що вимагає великої витрати енергії, а отже, і посилення харчування», натомість встановлена до видачі норма «е вкрай недостатньою»³⁶.

Крім того, якість їжі була дуже низькою. Колишній каторжник Ф.С.Бергер згадував: «В їдальні висіло меню “бульйон вівсяний із риб'ячими голівками” – це означало бурду з голів гнилої риби, засипану неочищеним вівсом. Біля столів за спинами тих, хто їв, постійно стояли люди в очікуванні об'їдків. [...] У нас, наприклад, за столом із деякими іншими був старий – колишній полковник царської армії, якого наші викрали з Парижа для

³³ История сталинского ГУЛАГа... – Т.4. – С.308–309.

³⁴ ГУЛАГ: Главное управление лагерей... – С.545.

³⁵ Там же. – С.550.

³⁶ История сталинского ГУЛАГа... – Т.3: Экономика ГУЛАГа. – С.313.

того, щоб дати 25 років. Люди рилися у помийних ямах, притому найбільш незахищена частина – представники інтелігенції, доктори наук, артисти»³⁷. Як наслідок – туберкульоз, дистрофія, пелагра. Так, із 1130 хворих, які перебували на 1 листопада 1946 р. у стаціонарі Пониського ВТТ, 405 страждали дистрофією, 155 – пелагрою, 200 – туберкульозом. На початку 1951 р. кожен третій в'язень цього табору перебував у лікарні.

Іншим постійним «супутником» в'язнів був холод. Більшість особливих таборів розташовувалися у віддалених районах Крайньої Півночі, де зима настає рано, триває до восьми місяців і супроводжується сильними морозами та хуртовинами. Так, у Норильську зима починається вже із середини жовтня, а сніг розтає тільки у червні. Із грудня по лютий триває полярна ніч, коли слабе денне світло лише 2–3 години на добу змінює темряву. Середньорічна температура тут мінус 10,5°C (у січні – мінус 30,6°C, у липні – плюс 10,5°C). Морози сягають 50°C³⁸. Тому ані тілогрійка, ані ватяні штани, що видавалися в'язням, не захищали їх від пронизливого морозу й вітру. До того ж одяг швидко зношувався. «Упродовж останніх восьми років потреба у речовому майні для постачання в'язнів Держплан задовольняв у дуже обмеженому розмірі, – зазначалося у пояснювальній записці МВС про речове забезпечення на 1949 р. – Виділені фонди на 1948 р. покривають потребу: по тканинах на виготовлення одягу, білизни, постільних речей – 32,5%, по взуттю різному – 44%, по взуттю валяному – 51,2%. У результаті склалося надзвичайно скрутне становище із забезпеченням контингенту речовим майном. [...] Переважна кількість наявного речмайна неодноразово ремонтувалася, реставрувалася»³⁹.

Нерідко одяг в'язнів перетворювався на лахміття, а замість взуття багато хто носив «чуні» (мотуз'яні лапті) з прив'язаними до них обрізками автопокришок. Колишній каторжник В.Ладейщиков, який відбував покарання на Колімі в особливому таборі «Береговий», згадував: «Уявіть українців, які звикли до доволі теплового клімату, і киньте їх на морози, що доходять до 60°C, у нещадні північні вітри, котрі видувають останні залишки тепла з ватної одежини. До того ж її у перший рік неможливо було просушити – вкрадуть! Спробуй знайди потім онучі або рукавиці. Та їх і шукати ніхто не буде. А в мокрих чунях чи онучах – неминуче обмороження, згниєш живцем. Холод дошкуляв і в камерах. Іван Голубев, проста російська душа, якимось уже в роки, коли на каторзі пом'якшився режим, зізнався: «Вперше нині обігрівся. А то, віриш, не міг ані кувалдою, ані баландою відігрітися, тремтів увесь»⁴⁰. Якщо взимку бідою для в'язнів були морози, то влітку, особливо у північних таборах – комарі та мошка. Один із в'язнів згадував: «Що це таке – колимські комарі, описати важко, це треба відчути. Навіть тварина не витримує їх натиску. Олені рятуються у воді, перестають їсти»⁴¹.

³⁷ Бергер Ф.Е. Как это было...// Жертвы войны и мира. – Одесса, 2000. – С.78.

³⁸ ГУЛАГ: Главное управление лагерей... – С.748.

³⁹ ГУЛАГ: его строители, обитатели и герои. – Франкфурт-на-Майне; Москва. – С.48.

⁴⁰ Ладейщиков В. Записки смертника // Доднесь тяготее. – Т.2: Колыма. – С.77.

⁴¹ Поживши в ГУЛАГе. – С.47.

Проте слід зазначити, що не в усіх табірних відділках каторжники годували. Так, той же В.Ладейщиков, який певний час працював в урановій шахті, писав: «Правда, що там добувався саме уран, не знали. Говорили просто – метал. Дивувалися лише, що в їдальні на шахті та збагачувальній фабриці (на обід у табір там не вносили) дуже добре годують, разом із вільнонайманими. Дають м'ясу тушонку та ковбасу (в бляшанках, американську) з макаронами, густо приправлену жиром»⁴². Згадуваний вище Ф.С.Бергер, який відбував покарання в особливому таборі «Степовий» у районі Караганди і був переведений на Східно-Крунрадський молібденовий рудник, зазначав, що їх «добре годували: в їдальні на столі лежав хліб, у ларьку все було, а в тумбочках масло. В бараках сухо, світло. Вночі все відчинено, нагляdslужба нас не чіпає»⁴³. Однак 3–4 роки праці на цих рудниках робили людину або інвалідом (силікоз – хвороба, що розвивається внаслідок потрапляння пилу молібденової руди у легені), або небіжчиком.

Високий рівень смертності каторжників підтверджується офіційною статистикою. Зокрема, по Норильлагу у 1945 р. він становив 14,9%, у 1946 р. – 7,8%, у 1947 р. – 5,6%⁴⁴ (у середньому по ГУЛАГ у зазначений період відповідно 5,95%, 2,2%, 3,59%)⁴⁵. Зауважимо, що йдеться про приблизні цифри, оскільки достовірність офіційної гулагівської статистики – тема окремого дослідження⁴⁶. Можна лише констатувати, що фальсифікація статистичних даних була звичайною справою на всіх рівнях гулагівської ієрархії. Наведемо лише один приклад. 5 квітня 1948 р. перший заступник міністра внутрішніх справ І.О.Серов підписав наказ №00357 «Про викриті факти фальсифікації в УВТТК УМВС по Челябінській області звітів про втечі в'язнів», де відзначалося, що протягом кількох років керівництво цього управління, «створюючи видимість доброї роботи з охорони в'язнів», навмисне подавало до ГУЛАГ занижені дані про втечі в'язнів, а очільники санітарного відділу УВТТК систематично занижувало дані про смертність, причому у політвідділі управління про це знали, але ніяких заходів не вживали. Із метою недопущення подібного міністрам внутрішніх справ республік, начальникам УМВС країв і областей наказувалося у місячний термін перевірити правильність складання в УВТТК–ВВТК звітів про втечу та смертність в'язнів, і при встановленні фактів фальсифікації винних покарати. Проте і цей наказ кардинально не змінив існуючого стану, тим більше, що керівництво ГУЛАГ саме періодично маніпулювало цифрами. Так, 18 серпня 1945 р. із табірної пункту Каеркан, що в Норильлагу, здійснила втечу група в кількості 31 особи⁴⁷. При їх затриманні, за офіційним телеграфним повідомленням у МВС заступника начальника Норильського ВТТ майора Копилова,

⁴² Ладейщиков В. Указ. соч. – С.84–85.

⁴³ Бергер Ф.Е. Указ. соч. – С.81.

⁴⁴ Бородкин Л.И., Эрц С. Структура и стимулирование принудительного труда в ГУЛАГе: Норильлаг, конец 30-х – начало 50-х гг. // Экономическая история: Ежегодник. 2003. – Москва, 2004. – С.186.

⁴⁵ ГУЛАГ: Главное управление лагерей... – С.441–442.

⁴⁶ Про методіку підрахунку відсотку смертності в'язнів див.: История сталинского ГУЛАГа... – Т.4. – С.597.

⁴⁷ Там же. – С.298.

29 каторжників було вбито й 2 затримано. Однак у наказі МВС із цього приводу, підписаному Л.П.Берією, інформація з Норильлагу набула дещо іншого вигляду: вказувалося, що всіх утікачів затримали.

У таких суворих умовах виробилася й специфічна стратегія виживання: «Загадувати на рік безглуздо. Та на місяць можна, хай на день. Уранці скажи собі: вистачить у мене сил дожити до обіду? Дожив – і ставиш нову мету: дожити до вечора. А там вечеря, ніч, відпочинок, сон. І так – від етапу до етапу, що не день»⁴⁸. Хто не зміг дожити, той опинявся на гулагівському цвинтарі. Як ховали померлих в'язнів описують багато з тих, хто пройшов табори: «Небіжчиків із зони вивозили на бику. Вранці їх вантажили голими на сани, складали акуратненько штабелем, ув'язували міцненько мотузкою, щоб «дубарі» дорогою не «розбіглися». Везли померлих за сопку на Колимський Катандик – кладовище, і скидали у шурф. Шурфи були глибокі, копали їх про запас, щоб вистачило на цілу зиму. В основному морішов у зимову холодну пору» (Д.Є.Алін)⁴⁹; «Дротом або мотузкою чіпляли мерців за ноги і волочили по дорозі. Кладовище було розташоване за табпунктом Середній Бутугічаг, неподалік від амоналового складу. Зручно – не треба далеко носити вибухівку. Сухі скелети, обтягнуті шкірою, ховали на «амоналівці» голими, у підготовленій вибухом загальній ямі. У нижній близьині та в ящиках з кілочком почали хоронити вже набагато пізніше» (В.Ладейщиков)⁵⁰.

Досвід діяльності каторжних відділків деяким керівникам держави видався корисним. Ще наприкінці війни висловлювалися думки про значне розширення правових меж застосування санкції у вигляді каторжних робіт. Зокрема, секретар ЦК КП(б)У М.С.Хрущов виступив із пропозицією ввести до майже всіх статей Кримінального кодексу, що передбачали як максимальну санкцію вищу міру покарання, засудження до каторжних робіт на термін 15–20 років. Мотивувалося це тим, що у судовій практиці трапляються випадки, коли позбавлення волі на 10 років є занадто м'яким покаранням, і суди, через відсутність більш суворої санкції, були змушені застосовувати розстріл, а це, на думку М.С.Хрущова, не що інше, як «розбазарювання» трудових ресурсів. Заступник народного комісара внутрішніх справ В.В.Чернишов 20 травня 1945 р. направив на ім'я наркома Л.П.Берії доповідну записку, в якій вказав, що «широке розповсюдження нової тяжкої санкції покарання у вигляді каторжних робіт до кінця переможної війни навряд чи доцільне. Тим більше, що фактичне застосування вищої міри покарання за останні роки було дуже незначним і у випадках конечної потреби».

Однак небажання МВС СРСР підтримати пропозицію М.С.Хрущова диктувалося аж ніяк не гуманністю цього відомства, а міркуваннями економічної доцільності. В.В.Чернишов наводив такі міркування: «Досвід засудження до каторжних робіт, який проводився до цього часу, показує, що велика кількість засуджених каторжників є непрацездатними (з 29 000 осіб

⁴⁸ Ладейщиков В. Указ. соч. – С.82.

⁴⁹ Алін Д.Е. Указ. соч. – С.193.

⁵⁰ Ладейщиков В. Указ. соч. – С.81.

майже 10 000 непрацевдатних) і не можуть бути залучені ні до яких робіт, а тим більше каторжних. З метою реальності покарання довелося б у законі «Про введення каторжних робіт» робити застереження про застосування цієї санкції тільки до фізично здорових людей, що ускладнило б на практиці роботу судів, а закон зробило б менш стійким». Крім того, В.В.Чернишов указував на той факт, що «досвід роботи з каторжниками у Воркутинському вугільному таборі показує, що засуджені до каторжних робіт на 15–20 років в умовах спеціального режиму для каторжників втрачають перспективу витримати до кінця терміну, 15–20 років. [...] Звідси моральна пригніченість і повна відсутність стимулу для праці, яка в результаті значно менш ефективна, ніж праця звичайних табірників, при цьому втрата працевдатності через 5–6 років майже обов'язкова. Виходячи з вищенаведеного, вважав би за доцільне пропозицію тов. Хрущова не приймати»⁵¹.

Відсутність перспектив звільнення, вкрай тяжкі умови утримання, рабська праця штовхали окремих в'язнів на втечу, навіть попри те, що шансів практично не було, адже табори дислокувалися в таких місцях, що бігти було просто нікуди, а сподіватися на допомогу вкрай малочисельного місцевого населення не доводилося. Відтак результат, як правило, був один – смерть. У «кращому» випадку – новий термін ув'язнення.

Поширеною практикою в гулагівських таборах було вбивство втікачів зі стандартним формулюванням: «При затриманні вчинив опір». П.Негретов, який із 1945 до 1955 рр. відбував термін ув'язнення у Воркуті, згадував: «У мій час на 6-й шахті, обплутаній уже колючкою, час від часу тікали з промислової зони, через яку проходила лінія залізниці. При здоровому глузді на таку втечу ніхто не йшов, тому що нікого з них живим назад не приводили. В одних підштанках лежали вони потім по дві – три доби на вахті, щоби всі розводи добре на них надивилися, мовляв, те саме і з вами буде, якщо надумаєте тікати»⁵².

Після вже згадуваної вище втечі з Норильлагу вийшов наказ НКВС №001186 від 10 жовтня 1945 р., за яким вимагалось каторжан, схильних до втечі, а також «бандитський елемент» та інших «злісних порушників режиму» зосередити в окремих табірних підрозділах і встановити за ними суворий нагляд. Конвоювання вказаних осіб здійснювати під посиленою охороною та з обов'язковим застосуванням наручників⁵³. Проте, незважаючи на вжиті заходи, каторжники не залишали спроб утекти. 27 лютого 1946 р. 8 в'язнів, які утримувалися в окремому табірному пункті Воркутлагу, озброївшись сокирами, напали на приміщення наглядової служби, що знаходилося посеред табірної зони. Нападники спробували заволодіти ключами, щоби відчинити ворота табірної зони. У результаті всі вони були затримані⁵⁴.

Для профілактики та запобігання втеч 8 березня 1946 р. НКВС СРСР видав наказ №00198 «Про завдання подальшого посилення охорони

⁵¹ ГУЛАГ: Главное управление лагерей... – С.133.

⁵² *Негретов П.* Все дороги ведут на Воркуту. – Бенсон, 1985. – С.6.

⁵³ ГУЛАГ: Главное управление лагерей... – С.133.

⁵⁴ История сталинского ГУЛАГа... – Т.6: Восстания, бунты и забастовки заключённых. – С.653–654

державних злочинців у таборах і колоніях НКВС», в якому вказувалося, що причинами втеч стали незадовільна організація охорони в'язнів, недбале і в ряді випадків злочинне ставлення бійців охорони до виконання своїх обов'язків. У наказі як першочергове було поставлене завдання забезпечити надійну ізоляцію «особливо небезпечних державних злочинців», приписувалося розглядати втечу в'язнів як надзвичайну подію, по кожній втечі у 5-денний термін проводити ретельне розслідування, а про групові та втечі особливо небезпечних злочинців протягом 24-х годин доповідати у Москву, у центральний апарат НКВС телеграфно⁵⁵.

У липні 1947 р. із Сиблагу групову озброєну втечу здійснила група каторжан у складі 25 осіб⁵⁶. МВС видало наказ №00815, який затверджував заходи з поліпшення стану охорони й режиму утримання каторжан. Зокрема, вимагалось всі табідрозділи, кожен барак і бригаду забезпечити агентурою; проводити щоденний обшук каторжан при виводі на роботу і поверненні в зону; охорону каторжних відділків укомплектовувати молодими, досвідченими, перевіреними кадрами; на бригаду з десяти каторжан виділяти не менше двох конвоїрів, які повинні були розташовуватися на 10-метровій відстані від конвойованих; заборонялося конвоювати групи каторжан у понад 100 осіб.

Усе це дозволило зменшити кількість утеч каторжан, однак запобігти їм повністю не вдалося. Так, у ніч на 26 липня 1948 р. з табпункту №3 особливого табору «Береговий» сталася групово озброєна втеча. 12 каторжників убили трьох співробітників охорони, захопили сім автоматів, ручний кулемет, револьвери, понад тисячу набоїв і спробували втекти. У ході переслідування 10 утікачів були вбиті. Втрати переслідувачів становили 3 особи⁵⁷.

Попри ці резонансні випадки втечі з каторжних відділків були доволі рідкісним явищем, що пов'язане з особливостями режиму утримання та створеною тут широкою агентурно-інформаторською мережею. Так, згідно зі спогадами колишнього в'язня Г.С.Климовича, під час повстання в особливому таборі «Гірський» у 1953 р. спеціальна комісія з числа в'язнів відкрила сейфи оперативного відділу 4-го табірної відділку з метою знайти списки «стукачів». Результати всіх шокували – кожен п'ятий в'язень був завербований адміністрацією⁵⁸.

18 травня 1954 р. розпорядженням МВС СРСР «Про порядок утримання засуджених до каторжних робіт у табірних підрозділах при ВТТ і УВТТК МВС–УМВС» каторжники прирівнювалися до решти в'язнів. Із цього часу для них було встановлено режим утримання, передбачений загальною інструкцією по виправно-трудовах таборах і колоніях МВС СРСР від 27 березня 1947 р. Тепер вони практично нічим не вирізнялися від контингенту, який утримувався на суворому режимі. На цьому історія каторги у СРСР завершилася.

⁵⁵ История сталинского ГУЛАГа... – Т.4. – С.268–271.

⁵⁶ Там же. – С.297.

⁵⁷ Бирюков А. Колымские истории: Очерки. – Новосибирск, 2004. – С.251, 299.

⁵⁸ Макарова А. Норильское восстание // Воля. – 1993. – №1. – С.88.

Отже, каторга у СРСР упродовж свого існування являла собою частину державної системи покарань. Каторжні роботи були найсуворішим покаранням із найбільш тяжкими умовами праці та утримання в'язнів. Каторжники становили найнижчу ланку піраміди ГУЛАГ, на яку тиснула вся міць сталінської пенітенціарної системи. Де-юре це була найбільш дискримінована верства радянського суспільства. Можливо, для в'язнів, які дійсно вчинили вкрай важкі злочини, з погляду не тільки тогочасної влади, а й суспільства загалом така кара була справедливою. Проте багато засуджених, як показує практика радянського судочинства тих часів, були звинувачені за сфабрикованими справами або ж отримали жорстокий вирок без достатніх на те підстав. А головне, і це де-факто визнала вища влада СРСР, зробивши відповідні зміни у радянському законодавстві, – каторга є антигуманним видом покарання, який у цивілізованому суспільстві не повинен мати місце.

Для української історичної науки особливий інтерес викликає фактологічний матеріал і дослідження саме українського аспекту означеної проблеми, зокрема питання про кількість і питому вагу українців серед загального контингенту засуджених до каторжних робіт (зауважимо, що тут ідеться як про етнічних українців, так і представників інших національностей – мешканців України на час вчинення дій, за які було винесено такі суворі вирокі). На жаль, автори статті не володіють подібною інформацією. Водночас у нас є підстави стверджувати, що, за попередніми оцінками, частка українців серед загального контингенту каторжників була чималою (від третини до половини всіх каторжан). Більш точні дані, які б розкривали український аспект та формували український погляд на означену проблему, можуть дати лише подальші ґрунтовні дослідження. Плідним у цьому напрямі, на нашу думку, може бути вивчення матеріалів відповідних судових справ.

For 11 years (1943–1954) there was a special measure of punishment in the Soviet Union – penal servitudes. It was introduced as the punishment of persons accused of especially serious crimes against the state (Nazi criminals and their accomplices). For the maintenance of this punishment measure prisoners there were created a special convict departments in the labour camps, later the prevailing majority of convicts contained in specially created especial camps of the Ministry of Internal Affairs of the USSR. Conditions of the maintenance and work of this category of prisoners, even in comparison with conditions of other GULAG's prisoners, were extremely severe and brutal that led to high disease and death rate of a contingent. Only in 1954 convicts in the legal status have been equal to other prisoners, and this kind of punishment has been withdrawn from the Soviet legislation. In this article for the first time is made an attempt to take up questions connected with penal servitude in the USSR in complex.

Р.Я.ГЕНЕГА*

РАДЯНСЬКИЙ КІНЕМАТОГРАФ У ЛЬВОВІ В ПЕРШЕ ПОВОЄННЕ ДЕСЯТИЛІТТЯ

У статті йдеться про структуру повоєнного львівського кінопрокату, стан кінотеатрів, їх спеціалізацію й спрямування. Проаналізовано процес поширення радянської ідеології через кінофільми, цінову й репертуарну політику.

Сентенція більшовицького лідера В.Ульянова (Леніна) про кіно як одне із найважливіших мистецтв світу стала наріжним каменем радянської політики у цій галузі. Досить швидко кінематограф, на розвиток якого коштів не шкодували, випередив за популярністю такий традиційний вид мистецтва, як театр. Однак кіноіндустрія в тоталітарних умовах поряд із розважальною функцією несла ще одну – політичну, і досить швидко вона стала важливим засобом радянзації. Відтак, Львів, як одне із найбільших міст Західної України, доволі швидко було залучено до республіканської мережі кінопрокату.

Попри значне зацікавлення розглядуваною тематикою, ця проблема не знайшла належного висвітлення у вітчизняній історіографії, тим більше в контексті географічних рамок одного міста. Чи не першою колективною працею, у котрій побіжно згадувалася тема кіно, став нарис «Історія Львова», що вийшов у світ 1956 р.¹ Його автори зосередили основну увагу на «суперечностях капіталізму та соціалізму», які добре простежувались у місті, в тому числі й на прикладі прокату. Праця подавала кількість кінотеатрів, динаміку зростання їх відвідуваності, але не розкривала загальне бачення проблеми. Того ж року вийшов збірник документів, присвячений 700-річчю Львова², в якому теж зачіпалася згадувана тема.

Сучасна українська історіографія також не приділяє належної уваги розвитку міської кіномережі. У тритомній монографії «Історія Львова» (2007 р.) побіжно згадується лише про кіно міжвоєнного періоду, однак зовсім відсутній його аналіз радянського часу³. Цю прогалину потрібно виправити, досліджуючи архівні фонди управління кінофікації, пресу, спогади, та на їх основі показати стан міського кінопрокату у перше повоєнне десятиріччя, проаналізувати цінову й кадрову політику, а також репертуар.

Кіномережа міста підпорядковувалась обласному управлінню кінофікації при виконкомі Львівської облради, яке відновило свою роботу в липні 1944 р. Від 30 травня 1953 р., згідно з постановою Ради Міністрів УРСР, воно було реорганізоване у відділ кінофікації управління культури виконкому Львівської обласної ради депутатів трудящих⁴. Наприкінці

* Генега Роман Ярославович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичного краєзнавства історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка.
E-mail: r_genega@yahoo.com

¹ Історія Львова: Короткий нарис. – Л., 1956.

² Радянський Львів 1939–1955: Док. і мат. – Л., 1956.

³ Історія Львова: У 3 т. – Т.3. – Л., 2007.

⁴ Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф.Р-1339. – Оп.1. – Арк.1.

1944 р. управління мало в своєму розпорядженні мережу з 17 колишніх польських кінотеатрів. Із початком 1945 р. всі вони, за винятком «Байки», були перейменовані. Зокрема, «Ампір» став «Спартак», «Адрія» – «17 вересня», «Балтик» – «Комсомольцем», «Ванда» – «Імені Шевченка», «Європа» – «Україною», «Глорія» – «Жовтнем», «Казино» – «Дніпром», «Коперник» – «Імені Коперника», «Рай» – «Імені Лесі Українки», «Міраж» – «Імені Івана Франка», «Муза» – «Зоя», «Пакс» – «Імені 27 липня 1944», «Парк» – «Парком №1», «Ріальто» – «Піонером», «Світ» – «Москвою», а «Химера» – «Києвом»⁵. Деякі згодом ще не раз змінюватимуть свою назву. Окрім перелічених, у місті діяли відомчі кінотеатри – шкірзаводу, трамвайного тресту, Львівської залізниці, різних навчальних закладів тощо.

Чотири з них – «Київ», «Жовтень», «Байка» та «Імені 27 липня 1944» – були тимчасово непридатними для демонстрації фільмів, адже останній використовувався як військовий шпиталь, а решта три зазнали серйозних руйнувань під час бойових дій. Однак, незважаючи на це, усі вони були внесені в загальний реєстр львівських кінотеатрів і мали прийняти перших глядачів у липні 1945 р.⁶ Приміщення інших також перебували у стані, далекому від ідеального. «Київ», «Імені Шевченка», «Імені Коперника», «Зірка» та «Парк №1» були недоукомплектовані апаратурою; у глядацьких залах бракувало крісел. З усіх львівських кінотеатрів тільки чотири були газифіковані («Імені Лесі Українки», «Москва», «Зоя» та «Комсомолец»), решта потребували палива, котрого не вистачало в умовах воєнної розрухи. Значно дошкуляли глядачам у 1944–1945 рр. і п'яні військовослужбовці з фронтних частин та шпиталів. Так, неодноразові бійки й дебоші, що їх влаштовували червоноармійці під час демонстрації нових фільмів, були навіть винесені на порядок денний позачергового засідання бюро міськкому КП(б)У 6 жовтня 1945 р. Ухвалене рішення зобов'язувало військового коменданта Львова та начальника міської міліції забезпечити порядок у кінотеатрах⁷.

Потерпала міська кіномережа і від звичайної злочинності, безгосподарності та дій властей. Зокрема, у 1944 р. військові реквізували частину апаратури, а у 1945 р було пограбовано кінотеатр «Дніпро» – зловмисники зламали сейф і викрали 18 тис. руб. Того ж таки року з трьох закладів конфісковано меблі: з «Парку» – 450 крісел для міського будинку пропаганди, із «Зірки» – 350 для ЦК КП(б)У, а «Імені 27 липня 1944» позбувся 300 крісел на користь Академії наук УРСР, унаслідок чого згадані кінотеатри до 1946 р. практично не функціонували⁸. Доволі часто в культурних закладах міста скасовували показ фільмів, а приміщення використовували як тимчасові збірні пункти для військкоматів чи профспілкових зборів. Так, тільки із січня по жовтень 1952 р. у Львівському палаці культури залізничників було анульовано 28 сеансів, чим завдано збитків на суму 56 тис. руб. Клуб місцевого шкірзаводу з 1 жовтня по 15 листопада використовувався як

⁵ Там само. – Спр.9. – Арк.1–17.

⁶ Там само. – Спр.13. – Арк.4.

⁷ Там само. – Спр.11. – Арк.36, 38–39.

⁸ Там само. – Спр.21. – Арк.8; Спр.25. – Арк.13.

збірний пункт військкомату, що призвело до зриву 70 кіносеансів і 27 тис. руб. фінансових втрат, а у Львівському клубі трамвайників було скасовано 20 сеансів (21 тис. руб. збитків)⁹.

Усі кінотеатри міста залежно від місця розташування та характеристик глядацької зали поділялися на три категорії. Від цього залежало надання кінопрокатом нових стрічок, що, своєю чергою, впливало на відвідуваність і виконання плану. Наприклад, такі центральні кінотеатри Львова, як «Україна», «Дніпро», «Імені Коперника», «Москва», «Парк» і «Київ» належали до першої категорії; «Імені Івана Франка», «Спартак», «Зоя», «Піонер» (згодом «Імені Щорса»), «Імені Богдана Хмельницького») та «Імені Короленка» – до другої. І, нарешті, до третьої було віднесено «Імені Шевченка», «Імені Чкалова», «Імені Коцюбинського» та «Зірку»¹⁰.

Окрім виконання плану, на львівські кінотеатри покладалися громадські обов'язки. Їх працівники були закріплені за районами області, де зобов'язувалися бувати з пересувними кіноустановками не менше п'ятнадцяти разів на місяць¹¹. Зважаючи на активну протидію українського підпілля кожен такий виїзд був доволі небезпечним¹². Нерідко кіномеханіки приурочували ці поїздки до певних масових святкувань. Наприклад, під час проведення у Ходорівському районі 11–15 березня 1951 р. Тижня радянської культури туди виїхало 150 артистів, агітаторів, лекторів обкому КП(б)У, викладачі вузів і, у тому числі, кінопрокат¹³. За відсутності зручних нагод безпечніше було привезти селян на перегляд кінострічок до Львова. Так, у серпні 1946 р. 80 глядачів із Новояричівського району були організовано доставлені до міста на перегляд «ідеологічно вивіреного» кінофільму «Клятва» – цю подію навіть знімали львівські оператори-кінохронікери¹⁴.

Деякі кінотеатри мали свою спеціалізацію. Так, «Імені Лесі Українки» демонстрував здебільшого хроніку й науково-популярні стрічки, «Імені Івана Франка» став кінотеатром повторного фільму, «Імені Коперника» – дитячим, а «Комсомолец» мав ідеологічне спрямування. Подібне розмежування закріпила постанова Львівської обласної ради депутатів трудящих №662 б від 27 листопада 1944 р. про відкриття протягом грудня 1944 р. кінотеатру хроніки та наукових фільмів, а також кінотеатру повторного фільму¹⁵. Невдовзі кінотеатр хроніки «Імені Лесі Українки» чи, як його ще називали, «Новини дня» розпочав свою роботу. Сеанси тут тривали не довше 40 хв., а протягом дня демонструвалося до п'яти кінострічок. Львів'яни могли ознайомитися з останніми подіями у країні й за кордоном. Ціна разового квитка становила 2 руб.¹⁶ Репертуар у перші повоєнні роки складався спонтанно,

⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.72. – Спр.10. – Арк.64–65.

¹⁰ Вільна Україна (Львів). – 1948. – №73. – 11 квітня.

¹¹ ДАЛО. – Ф.Р-1339. – Оп.1. – Спр.24. – Арк.60.

¹² Там само. – Спр.36. – Арк.1–3.

¹³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.72. – Спр.5. – Арк.4–5.

¹⁴ ДАЛО. – Ф.Р-1339. – Оп.1. – Спр.23. – Арк.10.

¹⁵ Там само. – Спр.2. – Арк.16; Спр.132. – Арк.15.

¹⁶ Інтерв'ю з Михалевичем Ярославом Євстаховичем, 1929 р.н., записане у Львові 17 лютого 2009 р. (з архіву автора); Історія Львова: Короткий нарис; Вільна Україна (Львів). – 1948. – №73. – 11 квітня.

фільми надходили із великим запізненням, нерідко протягом місяця не було жодних нових стрічок, зокрема, кіножурналу «Советский спорт», котрий користувався найбільшою популярністю серед глядачів, що неабияк непокоїло управління кінофікації. Адже, використовуючи популярну спортивну тематику, адміністрація відповідних закладів доволі часто об'єднувала хроніку про політичні та спортивні події. Так, у 1953 р. під час вечірнього сеансу поряд із репортажем про футбольні матчі СРСР – Індія й СРСР – Швеція львів'яни мали дивитися відзначення у Москві 36-ї річниці більшовицької революції¹⁷. Зважаючи, що на кінотеатр «Імені Лесі Українки» було покладено відповідальне завдання показу офіційних новин, контроль за його роботою, а також перелік фільмів затверджувався в управлінні культури та відділі агітації й пропаганди міськкому КП(б)У¹⁸.

Кінотеатр повторного фільму «Імені Івана Франка» розпочав свою діяльність у першому кварталі 1946 р.¹⁹ Тут львів'яни ще раз могли переглянути художні стрічки, які нещодавно демонструвались у кінозалах міста. Різниця між прем'єрою і повторним показом становила у середньому один місяць. Вибором фільмів займалася дирекція закладу, яка складала місячний план показу. Відповідну заявку відсиляли на копіювальну фабрику, котра доволі часто не встигала виконати замовлення в обумовлені терміни. Наприклад, друга серія фільму-вистави «Ліс» надійшла в кінотеатр із місячним запізненням, що викликало скарги глядачів у редакцію газети «Вільна Україна»²⁰.

Статус дитячого було закріплено за львівським кінотеатром «Імені Коперника». Згідно із задумами партійних керівників, він мав виховувати в галицької молоді любов до новонабутої Батьківщини та поєднувати це з її активною політичною діяльністю²¹. Заклад було віднесено до вищої категорії, у ньому, як і в центральному кінотеатрі «Україна», виступав джазовий оркестр. Однак, попри особливий статус, значною популярністю серед учнів він не користувався. Так, за вісім місяців 1953 р. план залучення дітей було виконано тільки на 58%, а за валовим доходом – на 64%²². Намагаючись поліпшити фінансові показники й підвищити відвідуваність обласний відділ культури ініціював створення при закладі педагогічної ради, до складу якої разом із директором кінотеатру входило 13 осіб, зокрема представники від комсомолу, міського і районних відділів освіти, керівники шкіл, палацу піонерів, члени батьківських комітетів тощо²³. Причини низької популярності кінотеатру насамперед полягали у значній заідеологізованості дитячих стрічок та відсутності, нових актуальних фільмів на молодіжну тематику. Зменшувала відвідуваність і наявність у Львові ще одного закладу подібного профілю – «Піонера».

¹⁷ Вільна Україна. – 1953. – №284. – 2 грудня.

¹⁸ ДАЛО. – Ф.Р-1339. – Оп.1. – Спр.23. – Арк.13; Спр.149. – Арк.34.

¹⁹ Там само. – Спр.24. – Арк.35.

²⁰ Там само. – Ф.Р-1338. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.201, 203.

²¹ Там само. – Спр.24. – Арк.30.

²² Там само. – Спр.128. – Арк.19.

²³ Там само. – Арк.5.

Із кінотеатром «Імені Коперника» за спеціалізацією перегукувався «Комсомолец», який також мав на меті виховувати в «ідеологічно правильному руслі» підростаюче покоління, але вже старшого шкільного віку. Для цього залучалися ресурси не лише відділу кінофікації, а й комсомолу. Починаючи з 1945 р., заклад було закріплено за Шевченківським районним комітетом ЛКСМУ, та на відміну від інших кінотеатрів міста він мав ідеологічно оформлений читальний зал. За допомогою плакатів, фотографій і портретів радянських та партійних діячів створювалася атмосфера «торжества комунізму» – бодай в окремо взятому приміщенні. Вибір літератури обмежувався офіційними журналами й газетами на кшталт «Сталинское племя», «Молодь України», «Вільна Україна» тощо. Не покладаючись повною мірою на фільми, у цьому кінотеатрі по декілька разів на місяць перед сеансами читалися тематичні лекції на суспільно-політичні теми, зокрема «Історичне минуле російського народу», «Комсомол і молодь у Вітчизняній війні» тощо²⁴. Надмірна політизація спричинила зворотний ефект. За 1946 р. заклад недобрав 27 тис. глядачів, а в 1947 р. його збитки становили майже 64 тис. руб.²⁵

Суто ідеологічну нішу серед львівських кінотеатрів зайняв лекторій, відкритий у березні 1948 р. з ініціативи обласного управління кінофікації. В ньому читалися лекції на загальнополітичні, історичні та науково-популярні теми, при цьому вони супроводжувалися демонстрацією фільмів²⁶.

Поряд зі стаціонарними закладами діяли також звукові кінопересувки, котрі обслуговували навколишні села, колективи підприємств, навчальних закладів, госпіталі, репатрійованих і вище партійне керівництво. Таких установок у Львові нараховувалося три, їх кількість залишалася незмінною з 1944 по 1955 рр.²⁷ Як згадував кіномеханік пересувки в 1948–1949 рр. Я.Михалевич, йому неодноразово доводилося демонструвати фільми для першого секретаря Львівського обкому КП(б)У І.Грушецького, його заступника М.Козирева та в обласному управлінні НКВС. У таких випадках разом із головним комуністом області на перегляді кінострічок були присутні члени його родини, а також вище військове і міліцейське керівництво, здебільшого до десяти осіб. Заздалегідь повідомлялося, який саме фільм хоче переглянути начальство. Смаки партійного керівництва при їх виборі збігалися з народними – це були в основному трофейні, кольорові, на широкоформатній плівці й не порізані цензурою кінострічки, котрі вигідно відрізнялися від чорно-білих радянських. Доволі часто після такого перегляду ці фільми не допускалися до широкого глядача. Потрібний примірник кіномеханік одержував у Львівській конторі кінопрокату. За ним приїжджала машина, яка забирала його разом з апаратурою та везла на вул. Гвардійську, де мешкав І.Грушецький. Окрім цього, Я.Михалевич демонстрував фільми в таборах військовополонених німців, а також у пересильній тюрмі Бригідки²⁸.

²⁴ ДАЛО. – Ф.Р-1338. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.35.

²⁵ Там само. – Спр.40. – Арк.1; Спр.42. – Арк.1.

²⁶ Вільна Україна. – 1948. – №47. – 6 березня.

²⁷ ДАЛО. – Ф.Р-1339. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.17 зв.

²⁸ Інтерв'ю з Михалевичем Ярославом Євстаховичем, 1929 р.н., записане у Львові 17 лютого 2009 р. (з архіву автора).

На початку 1950-х рр. у місті могло з'явитися стереоскопічне кіно²⁹. Плани відкрити відповідний заклад з'явилися ще у 1946 р., про що заявило управління кінофікації у своєму звіті³⁰. На жаль, вони залишилися на папері. Після цього сім років про стереокіно у Львові ніхто не згадував. Справа зрушила з місця восени 1953 р. після виходу наказу міністра культури СРСР П. Пономаренка, в якому йшлося про реконструкцію одного з кінотеатрів міста для показу стереофільмів³¹. У грудні того ж року наказ передрукував орган Львівського обкому КП(б)У – газета «Вільна Україна». Для потреб стереокіно навіть виділили один із міських кінотеатрів – «Імені Івана Франка», який передбачалося значно розширити й переобладнати³². Але й ці плани не було реалізовано. У матеріалах Львівського обласного управління кінофікації та управління культури за 1944–1955 рр. так і не вдалося знайти жодного документа, який би підтверджував існування стереоскопічного кінотеатру у місті. Навпаки, заклад, котрий мав стати базою експерименту, в 1953–1955 рр. продовжував виконувати свої звичні функції. Нічого про стереокіно не можуть пригадати й сучасники тих подій³³. Очевидно, на втілення проекту банально забракло коштів. Нагадаємо, що відповідні заклади функціонували лише в Москві та у столицях союзних республік.

Утім, відмовившись від ідеї створити в Львові стереокінотеатр, радянська влада продовжувала будівництво звичайних. У серпні 1949 р. в місті їх уже діяло 19 (не рахуючи 2 літніх), а у 1955 р. – 22. Якщо в перший повоєнний рік львівською кіномережею було охоплено 3,8 млн осіб, то у 1955 р. – 9,3 млн³⁴.

На окрему увагу заслугове персонал. У штатному розписі типового міського кінотеатру «Піонер» на 1945 р. нараховувалося 20 осіб, центрального «Україна» – 32 (разом з оркестром). До штатних розписів тодішніх кінотеатрів, за старою звичкою, ще входили такі екзотичні нині професії, як швейцар, пожежник, вартовий³⁵. У цілому в 1952 р. у 19 відповідних закладах Львова працювали 350 спеціалістів різного профілю. Більшість із них були вихідцями зі східних областей України, оскільки кваліфіковані спеціалісти-поляки виїхали на історичну Батьківщину. На жаль, місцевих українців серед кіномеханіків були одиниці. Тому уряд УРСР направляв до міста фахівців із Кіровоградської, Запорізької, Дніпропетровської, Кам'янець-Подільської й Одеської областей³⁶. Готували

²⁹ Технологія стереоскопічного кіно базувалася на використанні растрового екрану, винайденого бельгійським інженером Ноайоном у 1928 р. За допомогою спеціального обладнання глядачі мали змогу бачити лівим і правим оком різні зображення. Це відбувалося завдяки растру – тоненькій металевій сітці, яка розсіювала світловий потік по чергово для кожного ока, що створювало ефект об'ємності й просторовості зображення. У СРСР перший стереокінотеатр було відкрито в Москві 1941 р. (див.: Кинословарь: В 2 т. – Т.2. – Москва, 1970. – С.596–598; Юрєв Р. Книга фільмов: Статті й рецензії різних лет. – Москва, 1981. – С.79–80).

³⁰ ДАЛО. – Ф.Р.1339. – Оп.1. – Спр.24. – Арк.66.

³¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.5116. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.50–52.

³² Вільна Україна. – 1953. – №285. – 3 грудня.

³³ ДАЛО. – Ф.Р.1339. – Оп.1. – Спр.149. – Арк.27; Інтерв'ю з Михалевичем Ярославом Євстаховичем, 1929 р.н., записане у Львові 17 лютого 2009 р. (з архіву автора).

³⁴ Історія Львова: Короткий нарис. – С.272; Львів: Довідник. – Л., 1955. – С.231.

³⁵ ДАЛО. – Ф.Р.1339. – Оп.1. – Спр.20. – Арк.11–12.

³⁶ Там само. – Спр.110. – Арк.18; Спр.1. – Арк.83.

спеціалістів також на відповідних львівських курсах, але їх підготовка загалом була низькою.

Цінова політика в міських кінотеатрах, як і у всіх галузях радянського господарства, чітко контролювалася державою та змінювалася відповідно до політичної кон'юнктури. В перші повоєнні роки ціна квитка становила 5–7 руб. і була однаковою для всіх цих закладів. На денні сеанси до 17-ї год., крім недільних та святкових днів, надавалася знижка у розмірі 30%. Для порівняння: в той час кілограм масла на ринку коштував 150 руб., картоплі – 4 руб., хлібина – 50–100 руб.³⁷ Після нормалізації економічної ситуації й скасування карткової системи у квітні 1948 р. було ухвалено постанову Ради Міністрів СРСР про зниження цін і на квитки – тепер вони залежали від розряду кінотеатру. Для першого ціна коливалася від 6 до 3 руб., у другорозрядних – від 5 до 2 руб., третьорозрядних – від 4 руб. 50 коп. до 2 руб. Для дітей ціна квитка становила 2 руб.³⁸

На деякі фільми перекупники штучно створювали дефіцит квитків, перепродуючи їх по 20–25 руб.³⁹ Спекуляція охопила всі без винятку кінотеатри. Нею займалися в основному безпритульні діти й інваліди. Маючи зв'язки з касирами, які співпрацювали з ними за певний відсоток, останні могли дістати квитки на всі фільми і в усі кінотеатри⁴⁰. Доволі часто придбати квиток можна було тільки у спекулянтів.

Однак іноді на фільм можна було потрапити й без квитка. Як згадує Я. Михалевич, друзів можна було провести на сеанс безплатно, правда їм доводилося стояти. У крайніх випадках можна було забрати апаратуру разом із фільмами додому та демонструвати їх для родичів і мешканців свого будинку при зачинених дверях. Але за таку самодіяльність могли й покарати⁴¹.

Небувалою розмаху набули зловживання серед адміністрації кінотеатрів. Однією з найпоширеніших афер було розповсюдження фальшивих квитків, а виручку ділили між собою директор, бухгалтер і контролери. Зважаючи на несподівані перевірки кінотеатрів і вилучення фальшивок, шахраї придумали нову махінацію. Схема обману була досить простою. Після пропуску в зал квитки у глядачів вилучалися неушкодженими, і потім певна частина їх поверталася в касу як непродана. За один сеанс таких могло налічуватися до 160⁴².

Обласне управління кінофікації звичайно ж підозрювало у зловживанні працівників відповідних закладів. Час від часу в них під час сеансів вмикали світло, після чого спеціальна бригада проводила ревізію – перевірку наявності квитків у глядачів. Такі заходи в першу чергу викликали їх протести. Наприклад, у січні 1953 р. вони зірвали подібну перевірку в

³⁷ ДАЛО. – Ф.П-3. – Оп.1. – Спр.456. – Арк.132.

³⁸ Вільна Україна. – 1948. – №73. – 11 квітня.

³⁹ Там само. – 1946. – №50. – 7 березня.

⁴⁰ ДАЛО. – Ф.Р-1338. – Оп.1. – Спр.59. – Арк.56.

⁴¹ Інтерв'ю з Михалевичем Ярославом Євстаховичем, 1929 р.н., записане у Львові 17 лютого 2009 р. (з архіву автора); Історія Львова: Короткий нарис; Вільна Україна. – 1948. – №73. – 11 квітня.

⁴² ДАЛО. – Ф.Р-1338. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.23–25, 41.

кінотеатрі «Україна»⁴³. Однак посилення контролю за закладами кіномережі поступово звело нанівець зловживання у прокаті, за винятком дрібних правопорушень.

Для глядачів кінотеатрів перших повоєнних років часто поєднувалися дві мистецькі акції – концерт і перегляд фільму. Починаючи з 1945 р. та перші два квартали 1946 р. за півгодини перед кожним сеансом у фойє виступали артисти філармонії. Концерти кваліфікувалися як додаткові розваги кінотеатрів із затвердженням кошторису на суму 490 тис. руб. щорічно. З другого півріччя 1946 р., обласне управління кінофікації повернулося до передвоєнної практики запрошення джазових оркестрів. Планувалося, що вони виступатимуть лише у кінотеатрах першого розряду. На оплату одного джазового колективу, котрий за графіком виступав в «Україні» й «Імені Коперника», щоквартально виділялося 75 тис. руб.⁴⁴ У 1950-х рр. оплата зросла. Так, за станом на кінець 1951 р. вона в першому закладі становила 22 630 руб. (включно з оплатою у святкові дні та за амортизацію інструментів і костюмів). У 1952 р. перевитрата по зарплаті оркестру дорівнювала 5 тис. руб. Протягом місяця останній повинен був виступити не менше 16 разів. За одиницю норми брався концерт перед трьома сеансами на день⁴⁵. Окремі ансамблі працювали також у кінотеатрах «Москва», «Комсомолец», «Дніпро» й «Імені Богдана Хмельницького»⁴⁶.

Репертуар естрадних оркестрів Львівської обласної філармонії, зокрема на 1952 р., був такий: вальс «Бостон», «Падеспань», «Падекатр», «Падеграс», «Краків'як», «Венгерка», «Чардаш», а також різноманітні джазові варіації, фокстроти, танго⁴⁷. Відомим творчим колективом на той час був естрадно-концертний ансамбль під керівництвом А.Житницького, котрий обслуговував готель «Інтурист» і кінотеатр «Україна». І якщо у другому він виконував «прекрасну, життєрадісну музику радянських композиторів», то в ресторані – «музику та пісні продажних голлівудських композиторів на кшталт Едуарда Александера», як зауважувала тодішня критика⁴⁸. Хітом сезону була танцювальна композиція у стилі танго «Розамунда», яку грали всі ансамблі міста. Були претензії в критиків і до Бабенка – керівника «Кавказького оркестру». Солістом у ньому працював З.Брустін, який виконував радянські пісні тільки за плату, окрім того, піддавав їх своєрідному аранжуванню, що значно зменшувало «патріотичне наповнення»⁴⁹.

Намагаючись залучити до перегляду фільмів широкі верстви населення, обласне управління кінофікації значну увагу приділяло рекламі. У 1944–1946 рр. вона обмежувалася фасадними афішами, виконаними художниками кінотеатрів. Їх виготовляли шляхом проекції найцікавіших кадрів на папір, після чого наносився та розмальовувався силует. Назви

⁴³ Вільна Україна. – 1953. – №5. – 7 січня.

⁴⁴ ДАЛО. – Ф.Р-1339. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.42; Інтерв'ю з Михалевичем Ярославом Свєтаховичем, 1929 р.н., записане у Львові 17 лютого 2009 р. (з архіву автора).

⁴⁵ ДАЛО. – Ф.Р-1339. – Оп.1. – Спр.99. – Арк.61–65; Спр.122. – Арк.95.

⁴⁶ Там само. – Ф.Р-1338. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.39; Ф.Р-1339. – Оп.1. – Спр.158. – Арк.34.

⁴⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.72. – Спр.9. – Арк.373.

⁴⁸ Вільна Україна. – 1950. – №177. – 6 вересня.

⁴⁹ Там само.

фільмів на афішах писали російською мовою⁵⁰. Існувала спеціальна майстерня, котра обслуговувала всі відповідні заклади Львова у 1944–1954 рр. Зокрема, 1954 р. міськком КП(б)У разом із виконкомом міської ради депутатів трудящих прийняли рішення виселити художників, а їхнє приміщення передати торговельній організації. Відтак, вони змушені були працювати у кінозалах або у власних помешканнях⁵¹.

У 1946 р. в центрі міста на вул. Академічній було встановлено перший рекламний стенд «В кінотеатрах города Львова», де подавалася інформація про репертуар. Того ж року з'явилася реклама в газеті «Вільна Україна» й дещо пізніше – у «Львовской правде» та на міському радіо. В 1947 р. перелік відповідних послуг розширився. Окрім рекламного стенду на вул. Академічній аналогічні встановили на вулицях Леніна (тепер Личаківська) й 1 Травня; випускалися також спеціальні листівки⁵².

Щороку на пропаганду фільмів виділялися значні асигнування, які постійно зростали. Наприклад, за 1947 р. для реклами 12 львівських кінотеатрів було витрачено близько 300 000 руб., із них 133 439 руб. – на діяльність художньої майстерні, де гроші розподілялися наступним чином – 62 500 руб. на зарплату восьми художникам, решту їм же, але вже, згідно з договорами, за виконання різних додаткових робіт. Ще більші кошти – 163 715 руб. – виділялися на централізовану пропаганду. Вона охоплювала рекламу на радіо (24 000 руб.), у пресі (71 247 руб.), на світлових стендах (28 725 руб.), афішах (19 743 руб.) і трамваях (20 000 руб.)⁵³. А в 1952 р. Львівським управлінням кінофікації на рекламу вже було витрачено 392 200 руб., що на 26 500 руб. перевищувало встановлені ліміти. Перевитрата пояснювалася платою для додатково залучених художників. Слід зазначити, що весь спектр реклами був дозволений лише для радянських та фільмів країн «народної демократії»; для трофейних кінострічок – тільки фасадна реклама⁵⁴. Важливу роль у популяризації фільмів у 1944–1955 рр. відігравали спеціальні уповноважені, які добре знали репертуар кінотеатрів і рекламували його в установах та підприємствах міста. Через них також можна було придбати квитки⁵⁵.

На початку 1950-х рр. у Львові з'явилися й готові кіноафіші, виготовлені спеціально для України московським «Рекламфильмом». Дизайн у 1951 р. розробив художник А.Зеленський, а друкарня «Гудок» надрукувала їх 8 млн примірників. Після цього афіші були розіслані в кіномережу республіки. У службовій записці секретарю ЦК КП(б)У Л.Мельникову від 11 вересня 1951 р. завідувач відділу художньої літератури і мистецтва ЦК КП(б)У Н.Белогуров характеризував їх так: «В оформленні афіш було використано неадаптивний малюнок соняшників, прикрашених орнаментом, що відповідало швидше архаїчним смакам стародавніх чумаків, а не тогочасним

⁵⁰ Інтерв'ю з Михалевичем Ярославом Євстаховичем, 1929 р.н., записане у Львові 17 лютого 2009 р. (з архіву автора).

⁵¹ ДАЛО. – Ф.Р-1338. – Оп.1. – Спр.60. – Арк.47, 81.

⁵² Там само. – Ф.Р-1339. – Оп.1. – Спр.24. – Арк.42, 61; Спр.40. – Арк.11, 17.

⁵³ Там само. – Спр.42. – Арк.13.

⁵⁴ Там само. – Спр.122. – Арк.97; Ф.Р-1338. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.121.

⁵⁵ Там само. – Спр.40. – Арк.11.

поняттям про Україну». Наголошуючи на хибному уявленні московського «Рекламфільма» про УРСР, Н.Белогуров рекомендував: «По перше, негайно припинити розповсюдження таких афіш; по друге, повідомити відділ художньої літератури й мистецтва ЦК ВКП(б) про якість рекламної пропаганди Головкинопрокату СРСР»⁵⁶. Проте були фільми, котрі не потребували особливої реклами. Ідеться насамперед про трофейні кінострічки.

У перші повоєнні роки фонди львівського кінопрокату нараховували всього 206 копій художніх фільмів (без урахування науково-популярних), що становило 42% від норми. Незначна кількість їх спричинила повторні покази наявних стрічок по декілька разів на рік, що значно зменшувало відвідуваність кінотеатрів⁵⁷. Репертуар першого повоєнного десятиріччя більшою мірою складався з трофейних фільмів. Причому до них зараховувалися не тільки німецькі, а й усі віднайдені у захоплених студіях кінострічки. Тому до категорії «трофеїв» потрапила також продукція американських, англійських і французьких студій. Радянська кіноіндустрія в перші післявоєнні роки не могла сповна забезпечити попит на нові стрічки⁵⁸.

Над усіма реквізованими фільмами добре попрацювала цензура. Вони були позбавлені не лише «пікантних» сцен, але іноді й титрів; доволі часто змінювалися назви. Фільми демонстрували мовою оригіналу з біжучим рядком перекладу. Перед показом обов'язково був кіножурнал на історичну чи суспільно-політичну тематику⁵⁹. Наприклад, як згадував кіномеханік Я.Михалевич, у 1948 р. перед показом трофейних кінострічок в обласному управлінні МВС він демонстрував документальний фільм про венеричні захворювання⁶⁰. Єдиний позитив – тривалість таких додатків не перевищувала 20 хв. Подекуди механіки на свій розсуд скорочували демонстрацію журналу, що тягнуло за собою неприємності. Наприклад, працівник кінотеатру «Україна», котрий вирізав із «Новин дня» політично важливий сюжет про партизанський рух у республіці, поплатився місцем роботи⁶¹.

Одним із перших трофейних фільмів, який з'явився у львівському прокаті, був мюзикл «Дівчина моєї мрії» (1944 р.) режисера Георга Якобі з німецькою актрисою угорського походження Марікою Рекк у головній ролі. Його було знято під кінець війни на студії у Чехословаччині. Режисер усвідомлював, що Німеччина війну програла, тому цілеспрямовано уникав нацистської символіки. Фільм, де було багато пісень і танців, вийшов легким і ненав'язливим, як справжній мюзикл. У радянському прокаті кінострічка перебувала із кінця 1940-х до початку 1950-х рр. та демонструвалася з ремарками «Цей фільм взято як трофей» і «Діти до 16 років не допускаються». Незважаючи на цілком вільний сюжет, цензура вирізала

⁵⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.72. – Спр.6. – Арк.168–170.

⁵⁷ ДАЛО. – Ф.Р-1339. – Оп.1. – Спр.21. – Арк.5.

⁵⁸ Там само. – Ф.Р-1338. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.30; Інтерв'ю з Крикуном Миколою Григоровичем, 1932 р.н., записане у Львові 11 червня 2009 р. (з архіву автора).

⁵⁹ Інтерв'ю з Крикуном Миколою Григоровичем, 1932 р.н., записане у Львові 11 червня 2009 р. (з архіву автора).

⁶⁰ Інтерв'ю з Михалевичем Ярославом Євстаховичем, 1929 р.н., записане у Львові 17 лютого 2009 р. (з архіву автора).

⁶¹ ДАЛО. – Ф.Р-1339. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.12–13.

декілька музичних фрагментів, викинули також сцени, де головна героїня танцює канкан і купається⁶². У львівський прокат потрапив також фільм німецької кінокомпанії «UFA» – «Пригоди Мюнхгаузена» (1943 р.). Режисер Дж. фон Бакі використав неймовірні спецефекти й кольорову плівку, гідно конкуруючи з Голлівудом⁶³. У 1948–1949 рр. «Дівчина моєї мрії» та «Пригоди Мюнхгаузена» збирали аншлаги у кінотеатрах Львова й були найкасовішими фільмами того часу.

Лідерами серед американських кінострічок, котрі також демонструвалися під ремаркою «трофейні», слід відзначити «Тарзана» й «Трьох мушкетерів». Радянський прокат заволодів чотирма окремими фільмами про пригоди людини з джунглів, купленими німцями ще до війни⁶⁴. Незважаючи на те, що кожен із них мав окремий сюжет і назву, у СРСР їх не розрізняли, демонструючи як окремі серії єдиної кінострічки. Головну роль в усіх чотирьох фільмах зіграв багаторазовий олімпійський чемпіон із плавання Джоні Вайсмюллер (справжнє ім'я Петер Йоганн). Саме образ, створений останнім, а також придуманий ним характерний крик і донині асоціюються з Тарзаном⁶⁵.

Музична комедія А.Дуена «Три мушкетери» (1939 р.) також завоювала чимало прихильників у Львові. Головні ролі в фільмі виконали брати Рітц – учасники однойменного ансамблю. Музика з нього була популярною до кінця 1950-х рр. та довго трималася у репертуарі оркестрів. Привертає увагу той факт, що її до кінострічки написав радянський емігрант Самуїл Покрас – автор відомої пісні «Красная армия всех сильней».

У 1948–1950 рр. трофейні фільми займали 80% радянського кінопрокату. Така їх шалена популярність не сподобалася кремлівському керівництву; у пресі навіть з'явилася стаття «Дівчина не нашої мрії». У багатьох організаціях і навчальних закладах відразу після перегляду зарубіжної кінострічки партійні керівники влаштовували її обговорення у контексті протиставлення західної й соціалістичної культури з висновком про «занепад і загнивання буржуазного мистецтва, вульгарного та хворобливого»⁶⁶. Проте повністю нав'язати, зокрема молоді, «соціалістичний світогляд» не вдавалося. Наприклад, студентка 5-го курсу медінституту Ковтунович, котра походила зі Східної України, на протигагу закордонним фільмам назвала побажане в радянських «брехнею»⁶⁷.

Попри значне зацікавлення іноземним кінематографом, львів'яни знаходили раціональне зерно і в радянських стрічках. Адже до війни кіно у Галичині було розкішшю; тепер же воно стало доступним для всіх. М.Крикун пригадував, що у свідомості тогочасних людей кіно було освітнім засобом, за допомогою якого розширювали світогляд. Серед радянських

⁶² ДАЛО. – Ф.Р-119. – Оп.6. – Спр.17. – Арк.23; Ф.П-3. – Оп.3. – Спр.268. – Арк.71, 90.

⁶³ Kronika filmu. – Warszawa, 1995. – S.179.

⁶⁴ Ibid.

⁶⁵ Інтерв'ю з Крикуном Миколою Григоровичем, 1932 р.н., записане у Львові 11 червня 2009 р. (з архіву автора).

⁶⁶ ДАЛО. – Ф.Р-119. – Оп.6. – Спр.17. – Арк.23.

⁶⁷ Там само. – Ф.П-3. – Оп.3. – Спр.268. – Арк.71, 90.

фільмів у Львові в 1944–1955 рр. найбільшу популярність здобули «Веселі хлоп'ята», «Свинарка та пастух», «Два бійці», «Весна»⁶⁸, а також «Повість про справжню людину», «Падіння Берліна», «Суд честі», «Сталінградська битва», «Райдуга», «Подвиг розвідника», «Тарас Шевченко», «У степах України». Були серед радянських кінострічок також відверто провальні фільми. Зокрема, через відсутність глядачів недодавали коштів до плану такі кінострічки, як «Белінський» – 130 тис. руб., «Буря» – 37 тис. руб., «Чук і Гек» – 3 тис. руб.⁶⁹ Переважна більшість із них були відзняті на московських студіях ще до війни. Співвідношення на користь радянських фільмів змінилося лише на початку 1950-х рр. та становило 5 до 1.

І хоча радянська кіноіндустрія поступово набирала обертів, постачання нових художніх стрічок у Львівське відділення кінопрокату відбувалося незадовільно. Міністерство культури УРСР неодноразово звертало увагу союзного відомства на необхідність «зміцнення» керівництва республіканського кінопрокату. Однак ці питання вирішувалися незадовільно⁷⁰. За таких обставин значно почастишали випадки отримання Львівською конторою кінопрокату тільки однієї чи двох копій фільмів. Крім того, встановлювалися стислі терміни їх показу; через тиждень кінострічки мали бути відправлені в іншу область. Виходячи з цього, один фільм демонструвався одночасно у кількох кінотеатрах міста. Причому механіки, перебігаючи між ними з частинами стрічки, змогли залучити до перегляду якнайбільшу кількість глядачів⁷¹.

Із початку 1950-х рр. у львівському прокаті почалася ера індійського кіно, котра з перемінним успіхом протрималася до кінця 1980-х рр. Ці фільми відразу ж захопили глядачів своєю динамічністю, ексцентричністю, одночасним поєднанням двох стилів – бойовика й мелодрами. Перші кінострічки – «Ураган» і «Бродяга» – з'явилися в місті у 1954 р., викликавши неабиякий ажіотаж. Черги за квитками були довжелезними, а за три дні до початку демонстрації фільмів вони вже були розпродані. В день сеансу квиток можна було купити хіба що у перекупників⁷².

Питома ж вага українського радянського кіно в прокаті була незначною, незважаючи на присутність у республіці двох потужних кінофабрик – Київської й Одеської. Попри ідеологічні штампи, певний резонанс серед глядачів викликали два фільми – «Подвиг розвідника» і «Тарас Шевченко». Обидва вони були зняті на Київській кіностудії й стали справжніми символами епохи. До першої стрічки (1947 р.) режисер Борис Барнет запросив корифеїв українського і російського мистецтва – Амвросія Бучму і Павла Кадочникова. У 1948 р. чорно-білий фільм здобув Сталінську премію. П.Кадочников неодноразово приїжджав до Львова, де виступав у кінотеатрах із лекціями про зйомки стрічки.

⁶⁸ Інтерв'ю з Крикуном Миколою Григоровичем, 1932 р.н., записане у Львові 11 червня 2009 р. (з архіву автора).

⁶⁹ ДАЛО. – Ф.Р.1339. – Оп.1. – Спр.132. – Арк.19.

⁷⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.71. – Спр.180. – Арк.22.

⁷¹ ДАЛО. – Ф.Р.1338. – Оп.1. – Спр.58. – Арк.30–31.

⁷² Там само. – Спр.60. – Арк.220–223.

Кольоровий фільм «Тарас Шевченко» був відзнятий на Київській кіностудії й з'явився на екранах у 1951 р. Автором сценарію і режисером стрічки виступив Ігор Савченко, котрий запросив на головну роль Сергія Бондарчука. Ролі другого плану виконали Гнат Юра та Наталія Ужвій. Такий зірковий склад акторів суттєво зменшив ідеологічне навантаження на глядача, знівелювавши такі «ідейні» сцени, як зустріч Т.Шевченка з М.Чернишевським, виступ поета перед селянами із закликом до повстання тощо. Насправді ж жодної із цих подій не було. Москва фактично перебрала на себе відповідальність за фільм і прерогативу інтерпретувати українську історію⁷³.

Серед вітчизняних документальних кінострічок слід виокремити фільм «Возз'єднання радянської соціалістичної України» (1951 р.) режисера Р.Фоценка. Зазначену тему було вирішено шляхом широких політичних узагальнень. Вони дали можливість, з одного боку, висвітлити велич УРСР – складової частини Радянського Союзу, а, з іншого, показати її як суверенну державу українського народу⁷⁴. Авторами сценарію виступили відомі письменники та поети – А.Малишко, О.Левада й О.Півторацький, котрі побудували його у вигляді самостійних літературних нарисів, що дало можливість всебічно висвітлити багатогранність і неповторність України⁷⁵.

Апаратура для демонстрації кінострічок була трофейна (німецька) – широкоплівкові проектори К-25. Це три апарати, чутливість яких можна було виставляти на дистанцію 60 м⁷⁶. Їх використовували до 1953 р., поступово замінюючи радянськими типу КПС та СКП-26⁷⁷. Технологія проєкції фільмів у перше повоєнне десятиліття була вузькоекранною; перша радянська широкоекранна стрічка з'явилася тільки в 1956 р. («Ілля Муромець»)⁷⁸.

До 1946 р. радянська кіноіндустрія не знала кольорових фільмів. Експерименти у цій галузі проводилися, але далі двокольорового зображення (переважно оранжевого й голубого) справа не пішла. Після ознайомлення інженерів із німецькими трофейними технологіями фірми «Agfa» у 1946 р. з'явилася перша радянська кольорова кінострічка режисера О.Птушка «Кам'яна квітка». Починаючи з 1947 р., Шосткінський хімзавод освоїв випуск спеціальної плівки, у результаті чого кольорові фільми почали з'являтися частіше: «Мічурін» (1949 р.), «Тихий Дон» (1957–1958 рр.) та ін.⁷⁹

90% усієї кінопродукції, котра в 1944–1955 рр. демонструвалась у Львові, були російськомовними. Така ситуація стала вигідною державі, яка намагалася перетворити місто на центр «радянської культури». І це попри те, що, принаймні, половина львів'ян не володіла російською мовою. Єдине, на що спромоглася держава, – видавати протягом 1945 р. лібрето українською

⁷³ Скељчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. – К., 2008. – С.234–235.

⁷⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.72. – Спр.6. – Арк.34.

⁷⁵ Там само. – Арк.35, 111.

⁷⁶ Інтерв'ю з Михалевичем Ярославом Євстаховичем, 1929 р.н., записане у Львові 17 лютого 2009 р. (з архіву автора).

⁷⁷ ДАЛО. – Ф.Р-1339. – Оп.1. – Спр.111. – Арк.21.

⁷⁸ Кинословарь. – С.381.

⁷⁹ Там же. – С.846–847.

мовою для всіх стрічок, котрі постачалися до Львова. При цьому Управління кінофікації при уряді УРСР заборонило місту самостійно створювати й друкувати лібрето, а ухвалило очікувати їх із Києва⁸⁰. За час правління Й.Сталіна кількість вітчизняних фільмів та квота дубляжу українською мовою залишалися незмінно малими. Несміливі спроби збільшити її почалися хіба що за два роки після смерті диктатора. На початку травня 1955 р. заступник міністра культури УРСР І.Мазепа звернувся з доповідною запискою «Про стан кінообслуговування в УРСР» у відділ науки і культури ЦК КПУ. Він охарактеризував процес дублювання кінострічок українською мовою як незадовільний. Було встановлено, що питома вага таких копій у загальному фільмофонді УРСР дуже низька: із 35 тис. художніх стрічок, у тому числі 25 тис. радянських, лише 5 тис. їх продубльовано українською мовою; із них 4 тис. – на широкій і 1 тис. – на вузькій плівках⁸¹.

Здійснюючи русифікаторську політику, міністерство культури СРСР у 1955 р. встановило план дублювання українською мовою 21 фільму на рік, тоді, як виробнича потужність Київської й Одеської студій дозволяла організувати цей процес для 45 кінострічок. На них цілеспрямовано відправлялися вихідні матеріали для дублювання фільмів із великим запізненням. Це призводило до того, що їх українські копії виходили на екран із затримкою до трьох місяців після випуску основного варіанту кінострічки. Окрім того, великою вадою україномовного дубляжу було серйозне зниження якості вихідного матеріалу. Кольорові фільми з'являлися у прокаті в чорно-білому варіанті⁸². Відповідно, більшість глядачів переглядали їх у російському, чого і прагнула Москва.

Незважаючи на страх звинувачення в націоналізмі, колегія Міністерства культури УРСР неодноразово офіційно зверталася до керівництва союзного відомства із проханнями виправити ситуацію. Зокрема у листі від 17 лютого 1955 р. вона просила усунути вади в організації дублювання кінострічок українською мовою, затвердити план виробництва його на 1955 р. у кількості 45 назв художніх фільмів та надати для цього необхідні кошти.

Також з огляду на те, що в кіномережі УРСР існувала 2371 вузькоплівкова установка, колегія розглянула питання про забезпечення республіки відповідними стрічками для кінопересувок, які здебільшого обслуговували сільське населення. Постачання цих установок вузькоплівковими фільмами проходило незадовільно; до 50% нових кінострічок взагалі не переводилося на цю плівку, і фільми не могли бути показані широкому загалу. Явно хибувала справа з копіюванням тих кінострічок, котрі дублювались українською мовою. Протягом 1945–1954 рр. було продубльовано 152 художні фільми, а переведено на вузьку плівку – лише 17. Незадовільно забезпечувалася кіномережа УРСР відповідними стрічками з науково-популярної та документальної тематики. Не переводилися на цю плівку республіканські

⁸⁰ ДАЛО. – Ф.Р-1339. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.3.

⁸¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.71. – Спр.180. – Арк.21.

⁸² Там само. – Арк.21–26.

кіножурнали: «Радянська Україна», «Молодь України» і «Піонерія»⁸³. А в травні 1951 р. Міністерство кінематографії УРСР взагалі повідомило, що на Київській студії художніх фільмів план виробництва зменшено з 24 млн до 14 млн руб., що призвело до скорочення її штату на 100 осіб⁸⁴.

Як вихід із ситуації, колегія просила керівництво міністерства культури СРСР створити в Києві, на кінокопіювальній фабриці, цех масового друку вузькоплівкових фільмів та організувати переведення на вузьку плівку художніх, науково-популярних і документальних фільмів⁸⁵. У відповідь заступник міністра культури СРСР Кафтанов листом повідомив Мінкульт УРСР про неможливість збільшення плану виробництва дубляжів на 1955 р. у зв'язку з нібито відсутністю коштів, відмовлено також було і в проханні включити у нього 17 радянських фільмів випуску минулих років, і в організації у Києві цеху масового друку вузькоплівкових кінострічок. Не було вирішене також питання про керівництво конторами прокату в республіці, а також про тиражі копій нових фільмів⁸⁶.

Завдяки своїй архітектурі та природнокліматичним і ландшафтним особливостям Львів нерідко перетворювався на знімальний майданчик як художніх, так і документальних кінострічок. У 1949 р. студія «Мосфільм» провела в місті широкомасштабні зйомки другої серії стрічки «Сталінградська битва». Як пояснював режисер В.Петров, вибір на користь Львова був зроблений завдяки помірній зимі. Зйомки проходили на Замарстинові (Львів), Куликові та Грядях (Жовківський районі), інших місцевостях Львівської області, що викликало неабияке зацікавлення місцевого населення⁸⁷. Попри те, що фільм отримав Сталінську премію (у 1950 р.), у післясталінський період він потрапив під вогонь мистецтвознавчої критики. Основний сюжет полягав у тому, що битва була виграна завдяки геніальному плану Ставки верховного головнокомандування. Після смерті Й.Сталіна саме це викликало найбільше нарікань, а також – однобічне висвітлення перемоги, відображення її як результат стратегічної думки радянських воєначальників і, тим самим нівелювання подвигів простих солдатів⁸⁸.

Проаналізувавши доступні документи й літературу, можна зробити такі висновки:

1. На час звільнення Львова від німців у місті нараховувалося 17 кінотеатрів, пристосованих для показу фільмів ще за австро-угорських та польських часів. У 1944–1947 рр. чотири з них були непридатними для демонстрації стрічок через аварійний стан, відсутність крісел і апаратури. Підпорядковувалися всі ці заклади Львівському управлінню кінофікації, котре розділило їх на категорії й спеціалізації. Найвища категорія давала право пріоритетного показу нових фільмів, що впливало на ціну квитків і чималі касові збори. Кінотеатри другої та третьої категорій мали менш

⁸³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.71. – Спр.180. – Арк.22.

⁸⁴ Там само. – Оп.72. – Спр.6. – Арк.86.

⁸⁵ Там само. – Оп.71. – Спр.180. – Арк.22.

⁸⁶ Там само. – Арк.22–24.

⁸⁷ Львовская правда (Львов). – 1949. – №69. – 24 марта.

⁸⁸ Кинословарь. – С.478.

вигідне розташування, а також демонстрували стрічки, які вже показувалися в першій, що значно зменшувало кількість глядачів.

2. Три кінотеатри – «Імені Лесі Українки», «Імені Коперника» й «Комсомолець» – були виокремлені із загального числа з суто пропагандистськими завданнями. Серед інших їх вирізняли обов'язкові лекції на політичну тематику перед початком сеансів, скрупульозний підбір фільмів та хроніки, посилений контроль партійних органів. Надмірна політизація призводила до збитковості. У 1946–1955 рр. в Львові діяв і спеціалізований кінотеатр повторного фільму – «Імені Івана Франка», котрий фактично дублював функції відповідних закладів другого та третього розрядів.

3. Важливе місце у міському кінопрокаті займали пересувні кіноустановки, які не лише доповнювали стаціонарні кінотеатри, а й активно пропагували кінематограф у сільській місцевості, часто не без ризику для життя кіномеханіків із боку українського підпілля.

4. Похід у кіно для пересічного мешканця Львова в 1944–1955 рр. був справжньою подією і сміливо міг конкурувати з театром чи філармонією, тим більше, що перед кожним сеансом виступав джазовий оркестр. Фінансова ж політика радянської влади щодо кіноіндустрії була доволі ліберальною. Ціни коливалися від 3 до 5 руб. за квиток залежно від розряду закладу та часу сеансу. При середній зарплаті 1500 руб. фільми стали доступними для всіх верств населення. Притаманні кінотеатрам дефіцит квитків і спекуляція ними були характерними рисами всієї радянської системи.

5. Зважаючи на те, що доходи від кіноіндустрії були основними наповнювачами місцевого бюджету, заохоченню глядачів та рекламі надавалося першочергове значення. Спочатку використовували звичайні афіші й листівки, пізніше – рекламу на трамваях, у пресі та на радіо, згодом утримували цілий штат уповноважених, котрі популяризували фільми і розповсюджували квитки на них в організаціях та на підприємствах Львова. Такі заходи мали успіх. Якщо у перший повоєнний рік міською кіномережею було охоплено 3,8 млн осіб, то в 1955 р. – уже 9,3 млн.

6. Перші фільми, котрі з'явилися у Львові в 1944–1945 рр., в основному були довоєнного радянського виробництва, чорно-білі й вузькоекранні, тому особливого інтересу у місцевих глядачів не викликали. Але навіть старих стрічок не вистачало, що разом із частими перебоями в електропостачанні призводило до простоїв кінотеатрів. Поява у прокаті знятих на кольоровій плівці трофейних фільмів докорінно змінила ситуацію. Вони настільки відрізнялися від радянських кінострічок своїм рівнем, аполітичністю, карколомністю сюжетів, що перших сім повоєнних років у місті пройшли під знаком трофейного кіно. У 1954 р. у Львові з'явилися індійські фільми. Феномен цих стрічок незбагнений, зважаючи на простоту сюжету та перенасиченість музикою, але вони майже сорок років тримали у полоні глядачів міста, конкуруючи за популярністю з французьким та американським кінематографом.

7. Радянська політика в галузі кіно, з одного боку, сприяла культурним прагненням львів'ян, з іншого, була активним чинником русифікації.

Більшість фільмів демонструвалися саме російською мовою, частка україномовних була незначною і значно гіршої якості. Після дубляжу українською у кінострічці зникав колір; часто російськомовний аналог фільму з'являвся у прокаті на два місяці раніше ніж україномовний. Спроби Міністерства культури УРСР збільшити квоти дубляжу кінострічок українською результату не дали, що, зважаючи на зростаючу кількість україномовних глядачів, було серйозною втратою для національної ідентифікації мешканців Львова.

The article covers the structure, transformation and development tendencies of post-war cinemas in L'viv. The author analyses the spreading of Soviet ideology through cinema; he also studies prices and repertoire of post-war Soviet cinema.

Н.П.БАРАНОВСЬКА*

ВПЛИВ ЧОРНОБИЛЬСЬКОЇ КАТАСТРОФИ НА ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ У СУСПІЛЬСТВІ (до 25-річчя трагічних подій)

Уперше в українській історіографії узагальнено й проаналізовано деякі процеси змін у суспільному житті, породжені епохальною подією ХХ ст. – аварією на 4-му енергоблоці Чорнобильської атомної електростанції, яка переросла у техногенну катастрофу та суспільно-політичну трагедію українського народу. Розглянуто зміни в адміністративно-територіальній організації, способі життя, ментальності та культурних проявах постраждалого населення.

Українське суспільство, яке за часи своєї історії пережило чимало екстремальних ситуацій, 26 квітня 1986 р. зазнало ще й серйозного радіоактивного удару, який у подальшому спровокував значні трансформації у державному та суспільному житті. Вплив на довкілля, екологічні проблеми, які породив вибух на 4-му енергоблоці Чорнобильської атомної електростанції, призвели до змін територіальної організації та великого переселення, змін у способі життя, ментальності та культурних проявах значної маси населення, спрямованості його суспільної активності.

Серед широкого спектра наслідків зруйнування 4-го енергоблока ЧАЕС першим і таким, що зумовив решту, був величезний викид в атмосферу радіоактивних елементів. Їх кількість – дискусійне питання й донині. Із самого початку вчені намагалися шляхом розрахунків визначити цю величину, так само, як і оцінити вітровий підйом радіоактивного пилу у зоні станції. Крім того, заходами Держкомгеології України спільно з Інститутом ядерних досліджень НАНУ було встановлено, що екстремальне забруднення геологічного середовища та погіршення еколого-геологічних умов нашої країни відбулося саме у зонах західного і південного «слідів»¹.

У 1986 р. із десяти- й 30-кілометрових зон навколо ЧАЕС було евакуйовано близько 116 тис. осіб. Загалом до 1 січня 1987 р. зі 188 населених пунктів вивезено по УРСР – 91,4 тис. чол., БРСР – 23,6 тис., Брянській області РРФСР – 174 чол.² Однак у зв'язку зі зміною критеріїв безпечного проживання населення на радіоактивно забрудненій території з часом була суттєво змінена кількість районів і населення, віднесених до категорії постраждалих.

Узагальнена характеристика екологічного забруднення, викликаного Чорнобильською катастрофою, з'явилася лише у 1990 р.³ Протягом

* Барановська Наталя Петрівна – доктор історичних наук, колишній співробітник відділу вивітньої історії та політики Інституту історії України НАНУ.

¹ Яковлев Е.А. Эколого-геологические аспекты аварии на ЧАЭС для Украины // Чернобыль-94: IV Международная научно-техническая конференция «Итоги 8 лет работы по ликвидации последствий аварии на ЧАЭС»: Сб. докл. – Т.1. – Чернобыль, 1996. – С.44–45.

² Чернобыль. Пять трудных лет // Сборник материалов о работах по ликвидации последствий аварии на Чернобыльской АЭС в 1986–1990 гг. – Москва, 1992. – С.4, 79.

³ Чернобыль: радиоактивное загрязнение природных сред. – Ленинград, 1990.

1991–1995 рр., відповідно до вимог чинного законодавства, було визначено межі зон радіоактивного забруднення. До них віднесли 2293 населених пункти 74 районів 12 областей України, які зазнали найбільшого забруднення: Вінницької, Волинської, Житомирської, Івано-Франківської, Київської, Рівненської, Сумської, Тернопільської, Хмельницької, Черкаської, Чернівецької, Чернігівської. Критерії віднесення, що були покладені в основу прийняття рішення, не враховували доаварійний рівень дози додаткового техногенного опромінення та щільність забруднення довкілля продуктами розпаду радіонуклідів, які було викинуто у навколишнє середовище під час випробовування ядерної зброї протягом 1945–1980 рр.

Масштабність забруднення та його територіальне поширення обумовили таку територіальну трансформацію, як виникнення зони відчуження – високозабрудненої території, що утворилася навколо зруйнованого енергоблока та самої станції, і яка протягом тривалого періоду зазнає підвищеного радіаційного впливу, створюючи значні проблеми для держави, оскільки є великим (2598 кв.км) та постійним джерелом надходження радіонуклідів у суміжні із зоною регіони⁴. У результаті система районування, яка склалася на виконання закону Української РСР «Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи» (27 лютого 1991 р.), до якого неодноразово вносилися зміни і доповнення, визначилися чотири зони залежно від рівня забрудненості. Зона відчуження – найбрудніша з них, евакуацію населення звідси проведено ще 1986 р.⁵ До неї входять 76 населених пунктів Київської (Чорнобильський і Поліський райони) й Житомирської (Народицький та Овруцький райони) областей, у тому числі міста Чорнобиль, Прип'ять і залізнична станція Янів. Найбільше населених пунктів (58) опинилися в зоні відчуження зі складу Чорнобильського, а також 12 сіл – Поліського району⁶.

При формуванні переліку населених пунктів, що були віднесені до 2-ї зони, яка в редакції закону від 4 квітня 1997 р. визначена як зона безумовного (обов'язкового) відселення, враховувалися рішення уряду СРСР про відселення, що були ухвалені в 1989–1990 рр., а також результати дозиметричної паспортизації 1991 р.

Перелік населених пунктів, віднесених до 3-ї зони (гарантованого добровільного відселення), формувався на основі результатів дозиметричної паспортизації 1991 р. (крім міст Коростень та Овруч, які були віднесені за 90% показником щільності забруднення). При формуванні переліку населених пунктів, що були віднесені до 4-ї зони (посиленого радіоекологічного контролю)⁷, у 1991 р. враховували 90% показник щільності забруднення ізотопами цезію.

⁴ Закон України від 14 березня 2006 р. №3522-IV «Про загальнодержавну програму подолання наслідків Чорнобильської катастрофи на 2006–2010 роки».

⁵ Соціальний, медичний та протирадіаційний захист постраждалих в Україні внаслідок Чорнобильської катастрофи // Збірник законодавчих актів та нормативних документів (1991–2000 рр.). – К., 2001. – С.298.

⁶ Там само. – С.312–313.

⁷ Там само. – С.398.

Відповідно до розробленої у 1991 р. Концепції проживання населення на територіях України з підвищеними рівнями радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи, було змінено критерії для визначення рівнів радіоактивного забруднення. Із 1 липня 1992 р. в основу цієї роботи покладено дозовий критерій, оскільки на виконання закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» в редакції від 19 грудня 1991 р., Національна комісія радіаційного захисту населення України 13 липня 1992 р. визнала недоцільним використання 90% показника, замінивши його середнім значенням щільності забруднення території радіонуклідами (лист НКРЗУ №05/7 від 10 серпня 1992 р.). З урахуванням цих змін до РЗТ було віднесено 73 райони і 8 міст обласного підпорядкування 12 областей. Відповідно до цього у 1991 р., порівняно з 1987 р., кількість визнаних радіоактивно забрудненими областей зросла в 6 разів, районів – у 12,7 рази, населених пунктів – у 16,7 рази⁸.

У подальшому було затверджено концепцію Національної програми ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи і соціального захисту громадян на 1994–1995 рр. та період до 2000 р. (постанова Верховної Ради України від 2 вересня 1993 р. №3421-ХН), до якої були закладені можливі зміни районування територій і населених пунктів через природні процеси зменшення рівнів забруднення.

Щоб реалізувати завдання контролю територій та можливих змін у визначенні меж зон у подальшому, протягом 1996–2001 рр. радіологічний стан там продовжував досліджуватися. За даними МНС України, методами авіаційної зйомки було вивчено понад 278 тис. кв.км, наземне обстеження було проведено майже на 80 тис. кв.км території, віднесеної до зон радіоактивного забруднення, і тієї, що межує з нею. А обласні підрозділи Міністерства охорони здоров'я України з 1991 р. щороку виконували дозиметричну паспортизацію населених пунктів на території зон радіоактивного забруднення. Вона охоплювала 2139 населених пунктів у 12 областях України, а її дані публікувалися у збірках загальнодозиметричної паспортизації населених пунктів. За твердженням фахівців, матеріали дозиметричної паспортизації свідчили про те, що з кожним роком усе менше людей отримують додаткове опромінення внаслідок Чорнобильської катастрофи >1 мЗв/рік⁹.

Юридична визначеність належності територій до певних категорій за рівнем забруднення стала неабиякою правовою проблемою для України кінця 1990-х рр. За даними дозиметричної паспортизації, близько 1000 населених пунктів на території Київської, Житомирської, Рівненської та ін. областей із майже 2200, де у 2000 р. здійснювалася дозиметрична паспортизація, могли б змінити свій статус забруднених територій, оскільки проведення досліджень дало можливість оцінити динаміку поліпшення

⁸ 18-та річниця Чорнобильської катастрофи. Погляд у майбутнє // Матеріали парламентських слухань у Верховній Раді України 21 квітня 2004 року. – К., 2004. – С.72.

⁹ Там само. – С.37, 39. Зіверт (Зв) – одиниця вимірювання еквівалентної дози іонізуючого випромінювання у системі СИ; 1 зіверт = 100 бер; 1 мілізіверт (мЗв) = 10^{-3} Зв.

радіаційного стану територій і стало основою для здійснення акцентованих протирадіаційних та реабілітаційних заходів, зокрема в агропромисловому виробництві¹⁰. Проте рішення про можливий перегляд статусу населеного пункту, згідно з чинним законодавством, мала приймати місцева адміністрація, а вона не завжди була зацікавлена у зміні статусу, що особливо стосувалося четвертої зони забруднення. Тому чинне законодавство фактично закріпило той стан, який склався після 1986 р. Згідно з ним, катастрофа «тривала» всі минулі роки, так, ніби ніяких змін у рівнях забруднення територій немає.

Як аргумент проти зміни категорії висувалося, зокрема, погіршення стану здоров'я населення. Але у цього явища, як твердять фахівці, є багато причин, у тому числі погіршення економічного та соціального становища. Вони вважають, що переконливим прикладом не першорядності радіаційного фактора у самопочутті громадян є життєвий стан так званих «само-селів», які, повернувшись до рідних домівок із дискомфортних для них місць переселення, відчуваються краще, ніж ті, хто погано приживається на нових для них місцях. Особливо це стосується людей похилого віку.

Дискусійність і незавершеність процесів визначення юридичного статусу окремих територій та груп населення потребує додаткового вивчення цих проблем фахівцями-радіологами та справедливого закріплення їх на законодавчому рівні. На думку багатьох із них, настав час, відповідно до Державної програми реабілітації радіоактивно забруднених територій, переглянути статус територій, які зазнали радіоактивного забруднення після Чорнобиля. Мешканці понад 1400 «чорнобильських» населених пунктів нині одержують дози <0,5 мЗв, що не вважається перевищенням норми. Однак ідея перегляду зонування забруднених територій викликає спротив.

У цілому станом на 2003 р. на забруднених територіях проживало майже 2,3 млн осіб, у тому числі у зоні посиленого радіоекологічного контролю – понад 1,6 млн осіб. Території, віднесені до зон радіоактивного забруднення, розміщувалися у 74 районах Вінницької, Волинської, Житомирської, Івано-Франківської, Київської, Рівненської, Сумської, Тернопільської, Хмельницької, Черкаської, Чернівецької та Чернігівської областей. Привертаючи увагу до екологічної проблеми в Україні, перший заступник голови комітету Верховної Ради з питань екологічної політики, природокористування та ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи І.О.Заєць у 2004 р. зазначав, що 5% території України радіоактивно забруднено¹¹. А тому зберігалася напруга з гарантуванням прийнятної якості життя людей із постраждалих регіонів.

За офіційними даними, і нині, через роки, що минули після аварії, ситуація в державі не стала менш складною. Про це свідчить закон України від 14 березня 2006 р. №3522-IV «Про загальнодержавну програму подолання наслідків Чорнобильської катастрофи на 2006–2010 рр.», де зазначено, що внаслідок викиду радіоактивних матеріалів у нашій країні забруднено понад 53,5 тис. кв.км території (майже 9%)¹².

¹⁰ Вісник Чорнобиля. – 1999. – №99/100; 2000. – № 41.

¹¹ 18-та річниця Чорнобильської катастрофи. Погляд у майбутнє. – С.181.

¹² Див. закон України №3522-IV від 14 березня 2006 р. «Про загальнодержавну програму подолання наслідків Чорнобильської катастрофи на 2006–2010 роки».

Наслідком радіоактивного забруднення території стали трансформації не лише в адміністративній організації, а й у системі населених пунктів. Важливим аспектом діяльності держави в її намаганнях поліпшити якість життя та створити нормальне життєзабезпечення постраждалого населення виступали зусилля, спрямовані на його евакуацію у перші дні після аварії і подальше переселення, що спричинило кардинальні зміни у способі життя та соціальному самопочутті людей.

Мешканці 30-кілометрової зони навколо ЧАЕС змушені були покинути свої домівки. Переселені в інші регіони, вони не завжди адаптувалися до нової дійсності. Вплив економічної кризи, відкрите чи приховане безробіття, низькі медичні й освітні стандарти, вимушене споживання забруднених продуктів харчування, вироблених у приватних господарствах, стан здоров'я дітей та дорослих, їх соціальне самопочуття та самовизначення – далеко неповний перелік проблем, породжених трагічними подіями двадцятип'ятирічної давності.

Оскільки повного й абсолютно достовірного знання про ситуацію, що виникла на промисловому майданчику ЧАЕС і прилеглих територіях на початковому етапі не було, евакуація населення із забруднених територій розтяглася у часі. Так, у наступні після аварії дні у зв'язку з уточненням радіаційної обстановки виникла необхідність вивезення населення в межах 10-кілометрової зони, в яку потрапили села Семиходи, Копачі та Шепеличі. 2–3 травня звідси було евакуйовано 10 тис. осіб. У наступні дні (зокрема 4 травня) межі території, рівень забрудненості якої вимагав вивезення населення, було розширено до 30 км. 4–7 травня змушені були полишити свої домівки мешканці вже 59 населених пунктів України та Білорусії. Але на цьому процес евакуації не завершився. У міру нагромадження інформації про масштаби катастрофи та її вплив на стан довкілля, усвідомлення небезпеки для населення прилеглих до ЧАЕС територій продовжувався процес його вивезення на так звані чисті території. Так, протягом 14 травня – 16 серпня 1986 р. додатково було евакуйовано мешканців ще з 15 населених пунктів, у тому числі з 8 – Київської та 7 – Житомирської областей. У цілому ж до кінця літа з 81 населеного пункту України було вивезено 90 784 особи. Ураховуючи, що це була здебільшого сільська людина переважно старшого віку, традиційно прив'язана до свого господарства й оселі, державою було багато зроблено, щоби забезпечити цим людям на нових місцях їх проживання нормальні умови. Так, 10 червня 1986 р. республіканська влада ухвалила постанову №206, визначивши завдання Держагропрому, облівконкомпам, будівельним міністерствам і відомствам терміново звести 250 будинків для евакуйованого із сіл 30-кілометрової зони населення.

Слід відзначити, що забезпечення переселення людей із забруднених територій практично повністю вирішувалося зусиллями влади УРСР. У ході дослідження виявлено лише один документ, прийнятий у Москві, що стосувався проблеми. Це – розпорядження уряду СРСР від 24 травня 1989 р. «Про переселення мешканців двох населених пунктів Поліського району Київської області та 12 населених пунктів Народицького району

Житомирської області, що зазнали радіоактивного забруднення в результаті аварії на Чорнобильській АЕС». Рішення про забезпечення житлом громадян, які підлягали додатковому переселенню з територій, що зазнали радіоактивного забруднення, ухвалювалися у Києві¹³.

Забезпечення житлом населення, евакуйованого з районів, забруднених радіацією, стало найбільш масштабною та довгостроковою частиною загальної будівельної програми, розробленої у зв'язку з аварією на ЧАЕС. Для вирішення цієї проблеми використовували наявний житловий фонд у містах і селах України, будували нові населені пункти та вулиці в уже існуючих для жителів сіл 30-кілометрової зони; споруджували окремі житлові будинки, вулиці, селища для розміщення людей із забруднених територій поза 30-кілометровою зоною. У цілому для сільського населення було побудовано 11 тис. будинків садибного типу та 402 об'єкти соціально-культурного призначення¹⁴. Реалізація чорнобильської будівельної програми здійснювалася згідно з постановою уряду УРСР від 30 грудня 1989 р. №333, якою передбачалося побудувати 2318 житлових будинків садибного типу та 18 багатоповерхових будинків на 1052 квартири, 17 дитячих закладів, 11 шкіл і задіяти 210 км газових мереж. У встановлені терміни вдалося практично повністю ввести в дію заплановані потужності та переселити із забруднених територій 3,2 тис. постраждалого населення.

Будівництво нових осель для переселенців проводилося у Житомирській області та у 10 районах Київської (Баришівському, Бородянському, Васильківському, Вишгородському, Володарському, Іванківському, Макарівському, Переяслав-Хмельницькому, Фастівському та Яготинському). У Бородянському районі, наприклад, було організоване зведення 1225 садибних будинків на 5 майданчиках. Оскільки будівництво селищ розпочиналося в екстрених умовах, на ріллі, що була оперативно виведена із сільськогосподарського обігу, нормативний обсяг інженерно-пошукових робіт провести не було можливості, що, своєю чергою, стало причиною появи порушень в окремих будівлях, про що неодноразово сповіщали засоби масової інформації. Не були, на жаль, своєчасно виконані й радіаційні дослідження місць будівництва та спеціальні обстеження будівельних майданчиків. І тому, наприклад, селище Небрат-Берестянка, як пізніше з'ясувалося, виявилось розміщеним на ділянці з підвищеним рівнем радіаційного забруднення¹⁵.

Про масштабність чорнобильської будівельної програми свідчить той факт, що протягом 1986–1996 рр. в Україні було збудовано 27 899 садибних житлових будинків і квартир загальною площею 2065,425 тис. кв.м, у тому

¹³ Про забезпечення житлом громадян, які підлягають додатковому переселенню з територій, що зазнали радіоактивного забруднення в результаті аварії на Чорнобильській АЕС. Постанова Ради Міністрів УРСР і Української республіканської Ради професійних спілок №115 від 21 травня 1990 р. (зі змінами, внесеними згідно з постановою Ради Міністрів УРСР №149 (149-90-п) від 30 червня 1990 р., Постановою Кабінету Міністрів України №85 (85-92-п) від 27 лютого 1992 р.). (Постанова втратила чинність на підставі постанови Кабінету Міністрів України №706 (706-92-п) від 16 грудня 1992 р.).

¹⁴ О.В.Горіцький, В.Я.Пінчук, В.П.Сабалдир, Г.К.Злобін, І.П.Лось, В.О.Величко, О.М.Лівінський, Г.В.Желудков. Чорнобиль: післяаварійна програма будівництва. – К., 1998. – С.21–23.

¹⁵ Там само. – С.188, 191.

числі за часи державної незалежності, тобто у 1991–1996 рр. – 16 945 одиниць загальною площею 1276,735 тис. кв.м. Поряд із будівництвом житла для переселенців зводилися й об'єкти соціально-культурної та сфери побутового обслуговування. Так, із 10,545 тис. місць у дошкільних дитячих закладах, уведених за післяаварійний період, 7,200 приходяться на 1991–1996 рр. Побудовано також значну кількість шкіл (32,940 тис. учнівських місць із 39,790), амбулаторно-поліклінічних закладів (8,474 тис. відвідувань за зміну з 8,664). Лікарні для переселенців (загалом на 3259 ліжок) почали будувати вже тільки в роки незалежності України. За цією програмою прокладалися також електромережі, автошляхи, газо- й водопроводи, каналізаційні та мережі теплопостачання. Так, газопостачанням було забезпечено 32 295 квартир¹⁶.

Проте ці зусилля, не завжди послідовні та ефективні, не дозволили до кінця вирішити проблему забезпечення житлом людей, які за законом цього потребують. Станом на 1 січня 1999 р. на обліку для забезпечення житлом у зв'язку з переселенням із радіоактивно забруднених територій до загальнообласних реєстрів було внесено 15 783 сім'ї та 8595 сімей інвалідів унаслідок Чорнобильської катастрофи. Складність вирішення цієї проблеми зумовлювалася недостатнім фінансуванням будівництва житла. Хоча у 1999 р. із зони безумовного (обов'язкового) відселення було переселено 253 сім'ї, у тому числі 190 сімей із цієї зони Житомирської області та 63 сім'ї з Київської, на ці цілі облдержадміністраціями було перераховано лише 33,05 млн грн, або 65% від обсягу, передбаченого державним бюджетом на 1999 р. І хоча у 1999 р. було надано на 425 квартир більше, ніж у 1998 р., переселення та забезпечення житлом інвалідів унаслідок Чорнобильської катастрофи залишалося питаннями, що дуже хвилювали постраждалих¹⁷. З іншого боку, існувала проблема, коли вже побудоване житло важко заселялося переселенцями. Процес цей інколи розтягувався на роки. Так, перші сміливці, які виїхали із забрудненого села Голубівичі Народицького району Житомирської області, з'явилися на Кіровоградщині у Компаніївському районі, де було збудоване селище з такою ж назвою – лише у 1990 р. За ними поступово перебралися й інші. За десять неповних років поліщуки обжилися на новому місці, стали степовиками. Люди вдячні, що їх переселили гуртом, а не розкидали по всіх усядах¹⁸.

Проте, на жаль, із багатьох причин, така ідеальна ситуація була радше винятковою, ніж типовою. Через недостатнє фінансування та розпорощення коштів по багатьох будовах Житомирська облдержадміністрація, наприклад, практично призупинила будівництво житла для переселення громадян. Із 113 запланованих будинків садибного типу у 1999 р. в дію було введено лише 72. Надзвичайно низькими темпами здійснювалося будівництво Брусилівської та Луганської районних лікарень і низки інших об'єктів у селищах компактного переселення¹⁹.

¹⁶ Там само. – С.24.

¹⁷ Вісник Чорнобиля. – 2000. – №6.

¹⁸ Там само. – 2000. – №36.

¹⁹ Там само. – 2000. – №6.

У Луганській області також намагалися вирішувати житлові проблеми чорнобильців. Якщо у 1995 р. 62 сім'ї ліквідаторів отримали квартири, то на жовтень 2000 р. – вже 98. І це при тому, що з чорнобильського фонду для цього не надійшло жодної копійки – будували за рахунок взаємозаліків. Та незважаючи на всі зусилля, на квартобліку ще залишалося 489 сімей. Напружена ситуація була і в Полтавській області, де на квартирній черзі на кінець 1999 р. перебувало понад 900 родин переселенців і майже 200 сімей інвалідів²⁰.

Із часу прийняття урядових рішень про евакуацію та переселення громадян із радіоактивно забруднених територій на початок нового тисячоліття було евакуйовано й переселено близько 52,2 тис. сімей, або 162,8 тис. осіб, із них у 1986–1990 рр. – 90 784 осіб, а з 1990 по 2002 рр. було відселено та самостійно переселилися 72 864 особи. Крім того, держава сприяла забезпеченню житлом евакуйованих мешканців України, які у 1986 р. виїхали за межі республіки. На виконання статті 34 закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» про забезпечення житлом осіб, котрі були евакуйовані в 1986 р. за межі УРСР і виявили бажання повернутися, за час дії цієї статті було надано житло 602 постраждалим сім'ям Житомирської, Київської, Рівненської та Чернігівської областей.

І на початок нового тисячоліття продовжувалися зміни в системі розселення постраждалого населення. Станом на 2001 р. було евакуйовано й переселено в 204 населені пункти понад 163 тис. осіб, у тому числі у 163 населені пункти – селища компактного переселення.

За кошти, передбачені державним бюджетом України на 2001 р., було введено в дію 11,1 тис. кв.м житла, 5 шкіл на 1038 учнівських місць, 5 лікарень на 133 ліжка, 5 амбулаторно-поліклінічних закладів на 540 відвідувань за зміну, центр соціально-психологічної реабілітації у Коростені та центр радіаційного захисту населення у Вінниці, введено виробничі потужності Інституту сорбції і проблем ендоекології у Києві.

Для вирішення в повному обсязі житлового питання постраждалого населення необхідно було близько 1,7 млрд грн. Водночас протягом останніх років фактично виділявся ледве 1% від реальної потреби. Щоб вирішити в таких умовах проблему забезпечення житлом, у МНС України було детально проаналізовано списки осіб, які перебували на обліку, з метою встановлення кількості таких, що гостро потребували забезпечення житлом. Було виявлено, що станом на 1 червня 2002 р. 300 сімей мали дітей-інвалідів унаслідок Чорнобильської катастрофи, 978 сімей інвалідів-чорнобильців, які мешкали у гуртожитках або непристосованих житлових приміщеннях, у 1603 сім'ях були постраждалі, в яких виявлено тяжкі захворювання і які проживали на житловій площі менше 5 кв.м на 1 члена сім'ї, 749 сімей фактично вже виїхали із зони радіоактивного забруднення і не мали житла, та 64 сім'ї евакуйованих у 1986 р., які з різних причин не отримали його. Тобто, зміни місця проживання для багатьох людей – бажана (або не дуже)

²⁰ Вісник Чорнобиля. – 1999. – №40, 99/100.

перспектива й через чверть століття після катастрофи, яка, до того ж, викликала трансформації способу життя як постраждалих, так і значної частини населення України. Мається на увазі необхідність посиленого контролю продуктів харчування, води, проблеми зі здоров'ям.

Так, у Києві практично відразу після аварії був налагоджений радіаційний моніторинг продуктів харчування²¹, оскільки на той час на ринки міста населення щоденно доставляло 4–5 тис. партій різного виду продукції, що, згідно з існуючим положенням, повинні були проходити радіологічний контроль, особливо м'ясо, молоко, яйця, мед, овочі, фрукти, ягоди та ін. в упаковці й без неї. Дозиметричним контролем у Києві та питаннями дезактивації займалися, поряд із працівниками СЕС МОЗ УРСР, і колективи інститутів академії наук. Так, співробітники Інституту фізики АН УРСР брали участь у контролі забрудненості території Києва та області й продукції молочних і м'ясних підприємств столиці республіки й міста Житомира. 12 травня 1986 р. було створено тимчасові групи для забезпечення контролю радіаційної обстановки й для постійного контролю радіоактивності молока та молочних продуктів на молокозаводах Києва. Тимчасову групу для здійснення методичної допомоги у проведенні радіологічних досліджень різних м'ясних продуктів на Київському м'ясокомбінаті було створено 2 червня.

Контроль за якістю продуктів харчування та, у зв'язку з цим, сільсько-господарського виробництва став важливим заходом щодо гарантування нормального життя населення. Цій проблемі приділялася серйозна увага. У республіці було розроблено систему радіаційного контролю продукції, мережа якої функціонує в областях України й досі. Сім міністерств і відомств мали 982 лабораторії та 4 пости. Для належного функціонування мережі радіаційного контролю регулярно оновлювався парк приладів. Починаючи з 1992 р. було розроблено та виготовлено на вітчизняних підприємствах і направлено в регіональні структури понад 2,1 тис. одиниць приладів різного призначення – дозиметри, радіометри, спектрометри, у тому числі для прижиттєвого визначення забруднення тварин, прилади для визначення вмісту радіонуклідів в організмі людини тощо. Усі ринки Києва, обласних, районних центрів були забезпечені радіовимірювальними приладами виробництва спеціалізованого білоцерківського підприємства. Продукція перевірялася декілька разів. Про необхідність зусиль у цьому напрямку свідчить факт, що в результаті поширення радіоактивного забруднення у післяаварійні роки лише на території Українського Полісся за рахунок споживання продуктів харчування місцевого виробництва населення отримувало від 80 до 95% загальної дози, а в деяких населених пунктах цей рівень досягав 98%. Додаткова доза формувалася за рахунок споживання в основному молока і м'яса, яке вироблялося у приватному секторі і займало в раціоні 70–90%.

На початок нового тисячоліття в Україні діяли допустимі рівні вмісту радіонуклідів цезію-137 і стронцію-90 у продуктах харчування, затверджені

²¹ Чорнобиль 1986–1987 рр. Документи і спогади. Роль НАН України у подоланні наслідків катастрофи. – К., 2004.

МОЗ у 1997 р. На молоко і молочні продукти, наприклад, допустимий рівень вмісту цезію-137 становить 100 Бк/л, на м'ясо і м'ясні продукти – 200 Бк/кг²². У деяких поліських районах України рівні радіоактивного забруднення продуктів харчування (молока, м'яса) з підсобних господарств нерідко у 2–5 разів перевищували допустимі норми. Населені пункти, де в ході контролю виявлялися перевищення допустимих рівнів, розміщувалися у Рівненській, Житомирській, Волинській та Київській областях. У 2000 р. було проаналізовано на вміст радіонуклідів понад 1 млн проб продуктів харчування, у 2001 р. – близько 900 тис. Протягом 2003 р. на вміст радіонуклідів було проаналізовано більше 850 тис. проб, з яких майже 2% перевищували граничні рівні, визначені Державними гігієнічними нормативами ДР-97 (допустимі рівні)²³.

Зміни у способі життя населення, зокрема заліснених територій, полягали ще й у тому, що наукові дослідження засвідчили нагромадження радіонуклідів у деревині, ягодах, лікарських рослинах, кормах, м'ясі диких тварин, грибах. Споживання дарів лісу призводило до додаткового опромінення людей (дози сягали 5–6 мЗв/рік, а у окремих осіб 10–15 мЗв/рік).

Забруднення сільськогосподарських угідь належить до найбільш важких еколого-економічних наслідків аварії на ЧАЕС. У результаті викидів зі зруйнованого 4-го енергоблока станції забрудненими станом на 1996 р. вважалися понад 5 млн га, насамперед в Українському Поліссі²⁴. Трансформації у сільськогосподарському виробництві полягали у необхідності проведення системи реабілітаційних агротехнічних заходів (залуження луків і пасовищ, вапнування кислих ґрунтів, згодовування комбикормів із радіопротекторними властивостями тощо), завдяки чому вдавалося досягти необхідного допустимого рівня забруднення сільськогосподарської продукції. Якщо у 1997 р. перевищення допустимих рівнів мали місце у 638 населених пунктах, то в 2000 р. молоко з підвищеними рівнями вмісту цезію-137 було отримано у 487 населених пунктах. Зниження показників забрудненості вироблюваних продуктів харчування було досягнуто завдяки реабілітаційній роботі, проведеній на 2 млн 140 тис га найбільш забруднених сільськогосподарських угідь.

Проте з роками на тлі перманентної економічної кризи такі конче потрібні роботи згорталися: протягом 2001 р. в Україні вдалося здійснити необхідні контрзаходи на площі 11 тис. га, проведено залуження та перезалуження луків і пасовищ на 4,4 тис. га, вапнування кислих ґрунтів – на 3,8 тис. га.

Великою проблемою для населення, що вплинула на якість життя, стало радіоактивне забруднення водних об'єктів, питної води. Щоб вирішити

²² Бекерель (Бк) – одиниця виміру радіоактивності речовини у системі СІ. Один бекерель дорівнює радіоактивності матеріалу, в якому щосекунди відбувається один акт розпаду.

²³ Національна доповідь про стан техногенної та природної безпеки в Україні у 2003 році. – С.385 [Електронний ресурс] <http://mns.gov.ua/chornobyl/budprog/>

²⁴ Пристер Б.С. Сельскохозяйственные аспекты последствий аварии на ЧАЭС // Чернобыль-96: Итоги 10 лет работ по ликвидации последствий аварии на ЧАЭС: V Международная научно-техническая конференция: Сб. тезисов. – Зелёный Мыс, 1996. – С.11.

проблему забезпечення Києва якісною водою, відразу після аварії урядова комісія СРСР, обізнана про розробки Інституту електрозварювання АН УРСР щодо автоматичного зварювання труб великого діаметру, доручила колективу, використовуючи нагромаджений досвід, забезпечити технічний супровід робіт із прокладання нового водогону від Десни до Києва. Бригада фахівців інституту провела зварювання труб за допомогою комплексу «Стик»²⁵. Було також підготовлено близько 60 свердловин для постачання населення міста чистою питною водою, частина з яких працює й досі.

На середину 1990-х рр. Дніпро став головним шляхом виносу радіонуклідів із 30-кілометрової зони відчуження та вторинним джерелом надходжень радіонуклідів цезію й стронцію по водних харчових ланцюгах в організм людини²⁶. Вивчення цього питання протягом 1986–1991 рр. дало підстави для твердження, що величина дози внутрішнього опромінення цезієм у Київській області на порядок вище такої величини в південніших районах, тоді, як величина по похідних стронцію не відрізнялася для різних районів більше, ніж у 2–3 рази. При цьому відзначалося, що концентрація радіонуклідів цезію в питній воді до 1991 р. зменшилась у більшості районів у середньому на порядок, а стронцію залишалася приблизно на одному рівні. Протягом усіх років процентний внесок стронцію визначав 45–95% внутрішнього опромінення населення досліджуваних областей (Київська, Полтавська, Запорізька, Миколаївська) через питну воду та прісноводну (дніпровську) рибу. Що стосується колективної дози за рахунок цезію та стронцію, що надходили з рибою і водою в організм мешканців басейну Дніпра, то її величина визначала 0,6 додаткових смертей на 1 млн жителів. Фахівці зазначали, що ця доза є надзвичайно малою і її можна не брати до уваги²⁷. У 1997 р. була розроблена Національна програма екологічного оздоровлення басейну Дніпра та поліпшення якості питної води²⁸.

Серед чинників, які найсуттєвіше вплинули на трансформації якості життя в Україні – стан здоров'я різних категорій населення. На перше місце фахівці ставлять опромінення щитоподібної залози населення багатьох регіонів України в результаті викидів радіоактивних часток у момент аварії та на початковому етапі мінімізації її наслідків. Значну проблему породило опромінення осіб, які працювали на проммайданчику ЧАЕС та у 30-кілометровій зоні. Населення, котре вже багато років мешкає на забруднених територіях, також зазнає негативного впливу наслідків аварії. Та найбільш болісно вдарила ця ситуація по найвразливішій категорії – дітях.

Медична статистика і реальна ситуація у країні свідчать про досить негативні процеси. Важливим джерелом інформації є опубліковані офіційні матеріали парламентських слухань, зокрема 2004 р., і національна доповідь про

²⁵ Чорнобиль 1986 – 1987 рр. Документи і спогади. Роль НАН України у подоланні наслідків катастрофи. – С.435; Чорнобиль 1986–1987 рр. Участь установ НАН України у подоланні наслідків катастрофи. – С.196.

²⁶ Карачев И.И., Ткаченко Н.В., Бережная Т.И., Костянецкий М.И. Оценка вклада хозяйственного водопользования в формирование дозовых нагрузок на население бассейна р. Днепр // Чернобыль-94: IV Международная научно-техническая конференция... – С.207.

²⁷ Там же. – С.211, 215, 217.

²⁸ Див.: Постанова Верховної Ради України №123/97-ВР від 27 лютого 1997 р.

стан техногенної та природної безпеки в Україні у 2003 р., де йдеться про те, що в Україні налічується 15 801 сім'я, котра отримує пільги внаслідок втрати годувальника, смерть якого пов'язана з Чорнобильською катастрофою. Із 1716 узятих на облік у 1987 р. кількість постраждалих у наступні роки зростає в рази. Найбільше їх (3 364 475 осіб) було зареєстровано у 1999 р. На початок 2003 р. їх чисельність становила 2 930 184 особи. Через вимирання вона у майбутньому поступово зменшуватиметься. Так, за 2003 р. загальна чисельність постраждалих зменшилася на 5,4%, або на 158 124 особи, з них постраждалих 2-ї категорії – на 5562 особи, 3-ї категорії – на 2178; 4-ї категорії – 8060; потерпілих дітей на 146 116 осіб, або на 16,2%. Однак останніми роками в Україні спостерігається тенденція до зростання кількості осіб, віднесених до 1-ї категорії, тобто інвалідів, захворювання яких пов'язані з Чорнобильською катастрофою. Якщо у 1991 р. їх було близько 2 тис. осіб, то станом на 1 січня 2003 р. – 99 тис. 177 осіб. Тільки за 2003 р. кількість постраждалих 1-ї категорії збільшилася на 3811 осіб, або на 3,8%. Це в основному за рахунок Київської області – 804; міста Києва – 654; Рівненської – 622; Черкаської – 402; Вінницької – 249; Чернігівської – 211; Житомирської – 152; Волинської – 141 особа областей. Оскільки ця категорія найбільш законодавчо захищена, суттєво зростають бюджетні видатки на забезпечення їх пільг, що, своєю чергою, впливає на значне збільшення заборгованості по соціальних виплатах²⁹. За офіційними даними, захворюваність дорослого постраждалого населення не має тенденції до зниження, хоча зазначається, що показники за деякими провідними класами хвороб (нервової та сечостатевої систем, органів травлення) стабілізуються; не мають тенденції до зменшення показники захворюваності систем кровообігу, дихання, травми та отруєння.

У зв'язку з аварією населення забруднених зон зазнає, окрім радіаційного, впливу інших негативних чинників, серед яких можна виділити пролонговане психоемоційне напруження (стрес), порушення нормального режиму харчування, обмеження, пов'язані з радіаційною обстановкою тощо. Отримані фахівцями дані вказують на відсутність (на їх думку, хоча такі твердження здаються дивними в розрізі наведеної статистики) ефектів, появу яких однозначно зв'язують із впливом іонізуючого випромінювання. Водночас за результатами щорічної диспансеризації вже в перше післяаварійне десятиліття число осіб, яких було визнано здоровими серед дорослого населення забруднених радіонуклідами територій, зменшилось удвічі, а 87% осіб працездатного віку оцінили стан свого здоров'я як незадовільний.

Частка дорослого населення, визнаного хворим за результатами медичних оглядів, невпинно зростає і становить серед учасників ліквідації аварії на ЧАЕС 94,2%, серед евакуйованого населення – 89,8%, серед тих, хто проживає на радіоактивно забрудненій території – 84,7%. Найбільшу кількість ліквідаторів, визнаних хворими, зафіксовано у місті Києві (99,85%), Сумській (96,53%) і Донецькій (95,95%) областях³⁰.

²⁹ Національна доповідь про стан техногенної та природної безпеки в Україні у 2003 р. – К., 2004. – С.372; 18-та річниця Чорнобильської катастрофи... – С.18.

³⁰ 18-та річниця Чорнобильської катастрофи... – С.58.

Зміни у стані здоров'я та способі життя певної частини населення України значно вплинули на сприйняття реальності людьми, яких зачепила Чорнобильська катастрофа та її наслідки. Великою проблемою для багатьох із них стала необхідність доводити свою належність до ліквідаторів чи постраждалих.

На початковому етапі мінімізації наслідків аварії про визначення статусу ліквідатора чи постраждалого населення взагалі не йшлося. Протягом 1986–1987 рр. направленим на роботи у зони впливу аварії людям навіть посвідчення про відрядження не завжди видавалися. За ними лише зберігалася середня оплата праці. Часто працівники, направлені з підприємств чи установ, навіть не задумувалися над необхідністю документального підтвердження свого перебування там, через що пізніше мали великі проблеми.

До 31 березня 1990 р., коли було ухвалено постанову уряду СРСР та ВЦРПС №325 «Про заходи з поліпшення медичного обслуговування та соціального забезпечення осіб, які брали участь у роботах із ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС», було введено посвідчення та нагрудний знак. Однак практично не існувало законодавчого поля з питань встановлення статусу учасників і постраждалих при мінімізації наслідків аварії³¹. Наданням цього статусу самодіяльно займалися адміністрації підприємств та установ, а також чорнобильські громадські правозахисні організації, які почали виникати з кінця 1988 р.

Із 1990 р. планувалася організація додаткового медичного обстеження та постійне диспансерне спостереження за станом здоров'я осіб, які брали участь у роботах із мінімізації наслідків аварії на ЧАЕС. Передбачалась організація їх єдиного державного обліку. Були також встановлені пільги (у тому числі тимчасово направленим та відрядженим), включаючи військово-службовців і військовозобов'язаних запасу, залучених на спеціальні збори, зайнятих на роботах у межах 30-кілометрової зони.

У законі УРСР від 28 лютого 1991 р. №176-ХІІ «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» передбачалися статті «Відповідальність службових осіб за визначення статусу громадян, які постраждали від Чорнобильської катастрофи» та «Про затвердження порядку видачі посвідчень особам, які постраждали...», на підставі яких одержані в попередній час посвідчення втратили чинність. У подальшому цей закон зазнавав неодноразових змін. У ньому визначалися категорії постраждалих громадян. Зокрема, у четвертому розділі зазначено пільги та компенсації для осіб і постраждалих дітей, віднесених до чотирьох категорій.

У роки незалежності, в умовах економічної кризи, коли одержання державної допомоги подеколи було чи не єдиним засобом до існування, набуло поширення активне намагання чималої кількості людей добути статус «чорнобильця». Так, за 1994–1999 рр. кількість постраждалого від Чорнобильської катастрофи населення зросла на 288 814 осіб. Причому

³¹ [Електронний ресурс] http://www.chornobyl.in.ua/chronology_1990_ru.htm

за роками цей приріст відбувався таким чином (порівняно з попереднім): у 1995 р. – на 1 тис., 1996 р. – на 60 тис., 1997 р. – на 27 311, 1998 р. – на 137 164 і в 1999 р. – на 63 339 осіб. При цьому навіть фахівцям не було зрозуміло, за якою закономірністю зростала ця кількість³².

На 1 січня 2000 р. кількість тих, хто належав до категорії постраждалих, становила 3 361 870 осіб. Серед них до 1-ї категорії – 86 775, 2-ї – 307 982, 3-ї – 549 649 осіб. Категорія А налічувала 1 150 273 людини, Г – 2862. Кількість дітей становила 1 264 329 осіб. Спостерігалася прогресуюча тенденція зростання кількості інвалідів, які пов'язували свій стан здоров'я з Чорнобильською катастрофою. Так, у 1991 р. статус інваліда мали близько 2 тис. осіб, а на початку 2000 р. – 86,8 тис.

Із часом однією з болючих проблем стало незаконне присвоєння окремими громадянами статусу постраждалого, ліквідатора або інваліда Чорнобиля. Коли ця проблема трансформації свідомості вже набула широкого резонансу, було ухвалено постанову Кабінету Міністрів України №135 від 4 лютого 1997 р. «Про перевірку правильності видачі посвідчень “Учасник ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС”», виконання якої покладалося на Міністерство України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи, яке 19 березня 1997 р. затвердило Положення про Тимчасову комісію з перевірки правильності видачі посвідчень. До роботи в ній залучалися фахівці МНС, Мінохорони здоров'я, Мінпраці, Міноборони, Мін'юсту, Держгідромету України, федерації профспілок, громадського об'єднання «Союз Чорнобиль України» – усього 15 осіб. Її робота мала базуватися на принципах взаємної поваги, довіри, рівноправності та відповідальності учасників за прийняті рішення та їх виконання. Для забезпечення виконання завдань, покладених на комісію, вона одержала право залучати фахівців центральних органів виконавчої влади, науково-дослідних установ, вищих навчальних закладів, а також безкоштовно одержувати інформацію з питань, віднесених до її компетенції, від різних установ і організацій³³. Проте реалізація цього наміру виявилася справою складною. До відповідної постанови уряду неодноразово вносилися зміни й уточнення, зокрема, Міністерство з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи виступило з пропозицією про продовження до 1 січня 2000 р. терміну дії посвідчень «Учасник ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС» і «Постраждалий від Чорнобильської катастрофи» (категорії 1, 2, 3 серії А) без відмітки про перереєстрацію для осіб, які станом на 1 травня 1999 р. не отримали відповідної довідки у Державному галузевому архіві Міністерства оборони.

Станом на 1 січня 2000 р. із перевірених 397 819 справ учасників мінімізації наслідків аварії на ЧАЕС 371 441 посвідчення було перереєстроване,

³² Вісник Чорнобиля. – 2000. – №5, 15.

³³ Див.: Наказ МНС №66 від 19.03.97 «Про затвердження Положення про Тимчасову комісію з перевірки правильності видачі посвідчень “Учасник ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС”». Зареєстровано в Міністерстві юстиції України 14 квітня 1997 р. за №122/1925.

а 14 974 визнані виданими безпідставно та вилучені. Ще 494 справи перебували на розгляді у Комісії зі спірних питань визначення статусу осіб, що брали участь у ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС. Проте в її роботі було чимало моментів, які давали підставу чорнобильцям нарікати на необ'єктивність, оскільки мало хто зі справжніх учасників мінімізації наслідків аварії свого часу думав про папери – накази, відрядження, виписки з табелів та ін. У зв'язку з цим лунали гострі зауваження. Так, на парламентських слуханнях президент Фонду «Жінки Чорнобиля» Р.С.Малевич зазначала: «У нас узагалі ліквідували аварію самі начальники, бо в них 85–90% втрати працездатності», ставлячи тим самим під сумнів істинність документів, на підставі яких багато хто одержав статус «чорнобильця».

Конфліктні ситуації вирішувались у судовому порядку. Так, протягом 1999 р. МНС України брало участь у розгляді 947 справ. Проте у судах через велику завантаженість та брак часу детально розібратися у суті не було можливості. За словами фахівців, свого часу суди «нагрішили зі встановлення факту участі у ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС і прийняли необґрунтовані рішення стосовно тих 10 тис. людей (а це майже 60% осіб), котрі безпідставно одержали статус ліквідаторів. Тепер ці люди незаконно користуються пільгами, але оскільки є неоскаржене рішення суду, то мусимо його виконувати, незважаючи на те, що там є волаючі факти порушення законності, очевидні навіть для нефакхівців»³⁴.

Були у цій акції як приклади людяності й чіткого дотримання законів, так і зловживання та бюрократична бездушність. До перших можна віднести той факт, що 1346 мешканців Харківської області з 19 879 осіб, котрі мали довести законність одержання чорнобильського посвідчення, через низку причин не підтвердили свого статусу. Проте обласна комісія, працюючи індивідуально з кожною людиною, дала дозвіл ряду громадян на продовження термінів перевірки. Обласне управління продовжувало збирання паспортних даних на кожну людину. Тут створювалася база даних осіб, які, згідно з постановою Кабміну, проходили перевірку правильності видачі посвідчень. Тривало створення баз даних потерпілих і постраждалих дітей. Інша ситуація склалась у місті Димитрові Донецької області, де дійшло до того, що у серпні 1999 р. людина на знак протесту проти несправедливості і чиновницького свавілля підірвала себе у приміщенні прокуратури³⁵.

Події, пов'язані з ЧАЕС, із часом породили сплеск суспільної активності. Державна дезінформація навколо катастрофи надзвичайно збурила громадськість, особливо постраждалих регіонів. В Україні розпочався екологічний громадський рух, біля витоків якого стояли фахові біологи і медики – представники київської інтелігенції, які, як найбільш активна та свідома частина громадянства, намагалися донести правду, проводячи мітинги чи жалобні ходи з нагоди чергових річниць трагічних подій. Так, 19 квітня 1988 р. ініціативна група (8 осіб) звернулася до Київської міськради та у корпункт газети «Правда» з письмовою заявою на дозвіл провести 24 квітня

³⁴ Вісник Чорнобиля. – 2000. – №30.

³⁵ Там само. – 1999. – №79/80; 2000. – №77/78.

мітинг громадськості у парку Дружби народів. Вплинула Чорнобильська катастрофа і на зміст роботи Українського культурологічного клубу – громадського об'єднання, що виникло одночасно з проголошеними КПРС перебудовчими процесами. В інформації партійного та радянського керівництва Києва до ЦК КПУ з цього питання, зокрема, вказувалось: «Лідери так званого Українського культурологічного клубу мають намір 26 квітня о 17.30 на площі Жовтневої революції (нині майдан Незалежності – *Н.Б.*) провести збіговисько»³⁶. Влада робила все, щоб звести нанівець цю ініціативу.

Проявом змін у свідомості став також об'єднавчий рух мешканців Прип'яті, які залишилися без своїх домівок, працівників ЧАЕС, що брали участь у мінімізації наслідків аварії, населення постраждалих регіонів. У результаті трансформацій свідомості людей, зростання їх суспільної активності утворилося багато різноманітних громадських організацій та благодійних фондів місцевого, загальноукраїнського, загальнодержавного (СРСР) та міжнародного рівнів. Із часом відбулася кристалізація цього руху і залишилися найбільш дієві та перспективні. Однією з таких організацій стало всесоюзне добровільне товариство «Союз “Чорнобиль”», яке пізніше, з розпадом СРСР, трансформувалось у загальноукраїнське і міжнародне товариство. Чорнобильські міжнародні й українські організації протягом наступних десятиліть багато у чому впливали на формування державної політики стосовно ліквідаторів та постраждалого населення і його соціальної підтримки.

Протягом післяаварійного часу набув розвитку і рух зелених. Невдоволення екологічним станом довкілля, ігноруванням політиками вимог про посилення контролю за будівництвом і експлуатацією промислових підприємств та атомних електростанцій, небажання влади повно і відверто окреслити наслідки Чорнобильської катастрофи – все це сприяло консолідації громадськості. Вже 28 жовтня 1989 р. пройшов I з'їзд Української екологічної асоціації «Зелений світ», на якому було заявлено, що вона об'єднала людей, котрі люблять свою землю і діють в ім'я гідного існування нинішнього та майбутнього поколінь. Асоціація «Зелений світ» починалася як самодіяльна неурядова організація на засадах цілковитої добровільності і громадської ініціативи, широкого співробітництва із зеленими у СРСР та за його межами. Активна позиція членів організації щодо вимог об'єктивної інформації про наслідки Чорнобильської катастрофи та їх просвітницько-політична робота викликали інтерес, симпатії і підтримку у світі. Інформацію про себе, свою позицію, зокрема стосовно нагальної необхідності закриття ЧАЕС, вони доносили до світу різними шляхами, у тому числі і через друковані ЗМІ³⁷.

Одним із проявів піднесення суспільної активності в Україні у зв'язку з Чорнобильською трагедією стала масова участь населення регіонів, які, як

³⁶ Див.: Інформація партійно-державних органів Києва для ЦК Компартії України про громадсько-політичну обстановку напередодні річниця аварії // Чорнобильська трагедія: Док. і мат. – К., 1996. – С.526–527.

³⁷ Див., наприклад, підбірку матеріалів у радянсько-індійському жіночому журналі «Наш діалог» (1991 р., №1).

здавалося тоді, оминула ця біда, у благодійницькій діяльності. На українському телебаченні з 1990 р. почали проводитися телемарафони «Дзвони Чорнобиля», на рахунок яких з усієї країни спрямовувалися значні кошти, що мали направлятися постраждалим. Телепередача користувалася значною популярністю, що підтверджують результати вивчення громадської думки у 1991 р. За даними телефонного опитування, понад 60% тих, хто дивився телебачення 16 березня, дивилися саме «Дзвони Чорнобиля». Майже 40% глядачів добре знали цю програму. Стільки ж людей вважали її такою, що стосується кожного³⁸. Ця програма сприяла трансформаціям у певній частині українського суспільства відчуттів і розуміння власної національної ідентичності. У цілому «Чорнобиль» як суспільно-політичне явище сприяло усвідомленню значною частиною населення необхідності державної незалежності України, її виходу з-під впливу радянської державної системи та керівних структур московського центру.

Чорнобильська катастрофа за надзвичайно короткий час створила унікальну, особливу спільноту людей, і стала показовим тестом на якість демократії та формування національної ідентичності населення. У результаті найбільшої в історії людства техногенної катастрофи з постраждалими сталося те, що в перспективі загрожує всьому людству, особливо у світлі подій 2011 р. на японській АЕС Фукусима-1.

Як сама Чорнобильська катастрофа, так і породжені нею посткатастрофні процеси викликали крутий злам звичного способу життя, ціннісних орієнтацій і повсякденної поведінки людей. Дослідження показують, що йде поглиблення незадоволення людей практично всіма сторонами життя та праці, зростання недовіри до органів влади та зневіра в їх здатності ефективно долати негативні наслідки радіоактивного забруднення, пов'язане з цим загострення соціальної напруги. Деструктивні трансформації рельєфно проявилися і у психологічних змінах, різкому ослабленні репродуктивних установок, загальній ослабленості і піддатливості хворобам. Те ж спостерігається і в соціально-побутовій сфері (відчуження від природи, зміни гігієни житла, додаткові зусилля з придбання екологічно чистої продукції та ін.), у праці (необхідність зміни місця роботи, режиму праці, одержання грошових компенсацій – так званих «гробових» та ін.), в організації відпочинку (медичний контроль, необхідність проведення відпочинку в екологічно чистих районах, відрив дітей від батьків тощо)³⁹. Природно, подібні ситуації і настрої справляють серйозний вплив на самосприйняття людей та їх розуміння ролі держави. Особливе місце серед тих, на чії долі Чорнобиль справив кардинальний вплив, займають ліквідатори. І це при тому, що, як заявив у 1991 р. директор московського Інституту біофізики Л.Ільїн, кількість залучених людей (600–800 тис.) значно перевищувала необхідний максимум⁴⁰.

³⁸ Чорнобильська трагедія: Док. і мат. – С.629.

³⁹ *Бабосов Е.М.* Катастрофы: социологический анализ. – Москва, 1995. – С.350.

⁴⁰ Див.: *Зам А.* Последствия Чернобыля пока не осознаны ни в национальном, ни в глобальном контексте // *Belarus-Monitor: Специальный выпуск «Чернобыль: человеческое измерение»* (апрель 1996 г.). – Изд. Ин-та независимых исследований Национального центра стратегических инициатив «Восток – Запад». – С.33.

Загалом в Україні від аварії на ЧАЕС постраждало майже 7% населення, 3,5 млн громадян одержали додаткове опромінення. Серед них – 1,3 млн дітей. Медичне обстеження показує, що серед цих людей близько 80% хворі, у тому числі серед ліквідаторів – 85%. Понад 82 тис. стали інвалідами⁴¹. Оскільки поряд із дійсно постраждалими й тими, хто потребує допомоги суспільства та держави, є ті, хто зловживає слабкістю державної влади в Україні, виникає питання, а наскільки ці цифри відповідають дійсності. Саме неувага держави до болючих складових чорнобильської проблеми викликає великі питання у суспільстві. Порівнюючи ситуацію в Україні з постраждалими регіонами суміжних країн, спостерігаємо бажання людей бачити вплив держави та її лідерів на вирішення багатьох питань. Так, із роками в українському соціумі з'явилася думка, що саме жорсткий контроль держави в Білорусії врятували громадян тієї держави від масових зловживань на чорнобильському ґрунті⁴².

Найважливішими і найнеприємнішими наслідками змін ментальності населення постраждалих регіонів стало посилення утриманських настроїв, оцінка держави за рівнем її щедрості. При цьому часто закладалась ідентичність понять «держава», «країна», «народ», коли для одних постало завдання виживання у складних умовах, а для інших виникла можливість зловживання недосконалістю законодавства. Вирішення проблем соціального захисту постраждалого населення само по собі складне завдання, воно різко ускладнилося загальною кризовою ситуацією. Її поширення вплинуло на динаміку занепокоєння важливими факторами життєзабезпечення населення радіоактивно забруднених та інших постраждалих регіонів.

Ментальних змін зазнало не тільки постраждале населення. У переселенців на нових місцях виникали проблеми й у зв'язку з тим, що їх інтереси вступали у суперечність з інтересами інших груп населення та місцевими елітами. Мало того, що ці проблеми мали внутрішню, особистісну, складову, та ще й ставлення місцевої спільноти до ліквідаторів і переселенців не сприяло їх успішній адаптації на новому місці. Місцеве населення (звичайно, не завжди) зустрічало переселенців відчужено, а часто й озлоблено, уважаючи їх винними у своїх матеріальних труднощах, заздрячи одержаним ними пільгам та, особливо, житлу. Чорнобильський психологічний стрес призвів до збільшення споживання алкоголю.

Як уже зазначалося, рівень усвідомлення національної ідентичності суспільства для постраждалих його членів напряду залежить від психічного та психологічного здоров'я, яке характеризувалося паралельними процесами «витіснення» відчуття небезпеки та наростанням почуття тривожності. Люди звикали не думати про можливу небезпеку⁴³. Відповідаючи на питання: «Як ви вважаєте, чи позначаються на стані вашого здоров'я наслідки Чорнобильської катастрофи?» – у 1994 р. головним екологічним фактором

⁴¹ Поярков В.О., Бебешко В.Г., Десмет Г., Лось И.П., Холоша В.И., Пристер Б.С., Рубо Д., Шестопалов В.М., Ковальчук В.М., Гурачевский В.Л., Шевчук В.Е. Основные приоритеты минимизации последствий аварии на ЧАЭС на период 2001–2010 годы. – С.5.

⁴² Паніна Н. Українське суспільство 1992–2006: соціологічний моніторинг. – К., 2006. – С.14.

⁴³ Бабосов Е.М. Катастрофы... – С.384.

погіршення здоров'я цю подію визнали 40,7% опитаних, а 9,6% вважали, що на стан їх здоров'я більшою мірою впливають інші екологічні фактори. У 2006 р. ці показники становили, відповідно, 17,2 та 16,8%⁴⁴.

Аналіз масової свідомості постраждалого від Чорнобильської катастрофи населення дозволив українським соціологам зробити висновок про переважно песимістичні установки щодо життєвої ситуації, яка склалася, та переміщення у віддалений план якостей, які покликані в умовах кризи і нестабільності у суспільстві слугувати активній самоорганізації та самодіяльності людей. Орієнтація масової свідомості, пов'язана з реалізацією демократичних цінностей, відсунута у постраждалого населення на другий план. Пріоритет віддано проблемам матеріального характеру⁴⁵. Особливо складні процеси відбуваються в підлітковому середовищі. Неблагополучне соціально-психологічне тло не сприяє формуванню соціально-активної, духовно розвиненої людини. У соціально-апатичному й тривожному середовищі підлітки у більшості випадків не виробляють у собі інтересу до оточуючого світу, розвиваються з принижуючим людиною відчуттям себе як жертви, якій на роду написано одержувати допомогу. Є.М.Бабосов у своїй книзі 1995 р. передбачив, що екстрапольовані у майбутнє страхи за здоров'я «дітей Чорнобиля» можуть сформувати через 10–15 років своєрідну «секту відторгнутих», особливо у шлюбній сфері. До неї ввійдуть не тільки ті, хто у дитячому віці одержав значне опромінення, а й ті, хто певний час мешкав на постраждалих територіях⁴⁶.

Ще один прояв трансформацій ментальності – зміни змісту культурного життя суспільства під впливом Чорнобильської катастрофи. Дослідники говорять про трансформації для значної частини населення країни всієї пострадянської культури у «культуру чорнобильську». Традиційний уклад життя, шкала цінностей, культурні орієнтири та світогляд усіх соціальних груп зазнали суттєвих змін. Крім того, колективний досвід чорнобильців – це реальна ознака субкультурної групи. У них уже склався власний фольклор. Сюжети з різних місць перегукуються, доповнюючи один одного, створюючи єдиний страшний епос. Тобто, частина українців набули специфічних навичок виживання та своєрідний духовний досвід, пов'язаний із чорнобильським фактором в індивідуальній і колективній пам'яті.

Що стосується оцінок майбутнього, то в Україні найбільш високі позитивні очікування пов'язуються зі світовою спільнотою, а особисте майбутнє оцінюється найгірше. У зв'язку з цим зазначається, що очікування, пов'язані зі світовою спільнотою, є своєрідною втечею від невпевненості у своєму майбутньому і майбутньому свого регіону. В Україні представникам молодших вікових груп надії на регіональний розвиток здаються безперспективними. При цьому домінують оптимістичні очікування, пов'язані зі світовим рівнем.

Звичайно, подія такого масштабу, як вибух 4-го енергоблока Чорнобильської атомної електростанції, що переросла у глобальну техногенну катастрофу

⁴⁴ Паніна Н. Українське суспільство 1992–2006... – С.64.

⁴⁵ Ручка А.О., Костенко Н.В., Чечель Л.М. Масова свідомість населення уражених регіонів у постчорнобильській ситуації // Чорнобиль і соціум. – Вип.1. – С.43–44.

⁴⁶ Бабосов Е.М. Катастрофи... – С.355.

XX ст., не могла не справити радикального впливу на українське суспільство та не спровокувати значних трансформацій усіх його складових. У результаті великого переселення людей – евакуйованих на початку та переселених пізніше – з'явилися нові поселення, були розбудовані існуючі, змінився адміністративно-територіальний устрій: з'явилися території, що визначаються, залежно від рівня впливу радіоактивного забруднення, як зони відчуження, безумовного (обов'язкового) відселення, гарантованого добровільного відселення та посиленого радіоекологічного контролю. Зазнала значних змін людська спільнота: як сама катастрофа, так і породжені нею посткатастрофні процеси викликали крутий злам звичного способу життя, ціннісних орієнтацій і повсякденної поведінки людей. За короткий час утворилася унікальна, особлива спільність людей зі своїм світосприйняттям і ментальністю. Ставши показовим тестом на якість демократії, катастрофа вплинула на формування національної ідентичності населення та прояви його суспільної активності. Однак, ураховуючи незавершеність процесів вирішення чорнобильських проблем, можна передбачити продовження суспільно-політичних трансформацій в Україні.

For the first time in Ukrainian historiography some changes in social life are summed up and analyzed, which are caused by epochal incident of XX, the accident on the 4th Unit of Chornobyl' Nuclear Power Plant, with becoming the technological disaster and social-political tragedy of Ukrainian society. The changes of victim people in administrative-territorial organization, lifestyle, mentality and cultural expressions were viewed.

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІОГРАФІЯ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

В.М.РИЧКА*

КИЄВО-РУСЬКА СПАДЩИНА В РОСІЙСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІІ ХІХ ст.

Попри свої «антикварні шати», киево-руське минуле в історієписанні ХІХ ст. дедалі більше привертало увагу тодішніх інтелектуалів, які шукали у ньому витоки національних традицій і коріння ідентичностей. У статті йдеться про те, як відбувалося пригадування та привласнення цієї спадщини у національних (російській та українській) історіографіях.

Після монголо-татарського нашествя 1230–1240-х рр., встановлення чужинцями на східнослов'янських землях нових політичних структур та системи володарювання, пам'ять про Русь розбилася, мов та стара надмогильна плита, позбавивши спогади про неї внутрішнього зв'язку та сутнісного змісту. Прокволом у глибинах суспільної свідомості новонароджуваних української та російської інтелектуальних еліт ті давні уламки почали набувати знакової сутності, чи радше будівельного матеріалу для створення певних ідеологічних конструкцій, що мали слугувати опорою для їхніх уявлень про теперішнє призначення своїх народів.

Першими приступили до цієї роботи книжники-історіографи Московського царства, які склали ці уламки у доволі струнку схему походження та історичного розвитку Московії. На початку 1560-х рр. з ініціативи та під керівництвом митрополита Макарія тамтешні книжники уклали одну із найбільш відомих тогочасних літературно-історичних пам'яток – «Степенну книгу» («Книга степенна царского родословия, иже в Русей земле в благочестии просиявших богоутвержденных скипетродержателей...»). Цей монументальний звід, розвиваючи історико-генеалогічну схему «Сказання про князів владимирських», містив послідовний виклад московської/російської історії, розподіленої на 17 «степеней», перші шість з яких містили біографії князів Русі – «предків» Івана Грозного. Києво-руська минувшина поставала, таким чином, як фундамент генеалогії великих князів московських.

Ідея безперервної династичної і церковно-політичної тяглості історичного розвитку Московії утверджувалася й розвивалася в багатьох інших творах московської книжності. Як зауважував О.Є.Пресняков:

* Ричка Володимир Михайлович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник сектору досліджень з історії Київської Русі Інституту історії України НАНУ.
E-mail: wlr@i.com.ua

«Життєвим завданням цих книжників було теоретично осмислити й історично виправдати ріст Московської держави та висвітлити ті широкі домагання, з якими вона вступила в добу Івана III. [...] Прагнення московських збирачів землі руської до створення об'єднаної національної держави «всєя Русі» у теорії книжників виправдовувалося їхніми династичними, вотчинними правами на всю спадщину роду Рюриковичів. І московський великий князь представився прямим спадкоємцем київського, пред'являючи на Київську Русь свої історичні права»¹.

Таким було ідейно-політичне підґрунття, на котрому зросла традиційна схема російської національної історії, з якою вона вступила у ХІХ ст. На залежність російської модерної історіографії від московської історичної публіцистики середини ХVІ ст. одним із перших серед російських дослідників проникливо вказав П.М.Мілюков:

«Коли у минулому столітті російська історіографія почала поступово освоювати свої джерела, джерела ці зустріли дослідника готовим поглядом, що склався за віки. Не дивно, що ця нитка, котру пропонували самі джерела, вела дослідника торованим шляхом, і складала для нього історичні факти в ті ж ряди, в які ці факти свого часу вклялися в уявленнях сучасників. Таким чином, досліднику здавалося, ніби він робить відкриття, осмислює історію, а по суті він ішов на поводу наших філософів ХV і ХVІ століть»².

Іншою була перспектива становлення національної схеми української історії:

«Із власних київських джерел київські інтелектуали не зуміли вивести того, що вивели звідти ж московські книжники: навіть такі освічені особи, як Захарія Копистенський та Афанасій Кальнофойський мусили вдаватися до московського «Сказання про князів владимирських», уточнюючи генеалогію князів Стефана та Іллі Четвертинських – меценатів, яким вони присвячували свої книжки. Справа полягала у різниці історичних обставин Києва й Москви: генеалогії, укладені київськими вченими, стосувалися залишків руського вищого класу, тоді, як московитські генеалогії склалися як основа претензій могутньої й життєдіяльної династії. Ця династія здобула остаточну владу над Києвом у 1686 р., хоча й обіцяла в 1667 р. покинути його «через два роки», а її гарнізони стояли там ще від 1654 р. Від 1670-х рр. у лави ідеологів цієї династії вливалися київські професори, такі, як Інокентій Гізель, і практиці встановлення безпосередніх зв'язків між Києвом св. Володимира та Києвом Могилянської академії невдовзі прийшов край. Відтоді весь арсенал теорій про славне київське минуле почали вживати на користь нових правителів Києва»³.

Із тих часів в українському історієписанні й закоренились уявлення про ієрархічність стосунків між двома православними народами.

¹ Пресняков А.Е. Дополнения // *Его же*. Княжое право в древней Руси: Лекции по русской истории: Киевская Русь. – Москва, 1993. – С.471–472.

² Мілюков П. Главные течения русской исторической мысли. – Санкт-Петербург, 1913. – С.177.

³ Шевченко І. Багатоликий світ Петра Могилы // *Його ж*. Україна між Сходом і Заходом: Нариси з історії культури до початку ХVІІІ ст. / Пер. з англ. – Л., 2001. – С.195.

Повноцінна модель-схема національної української історії була вироблена лише М.С.Грушевським та обнародована ним 1904 р. після публікації чергових томів фундаментальної «Історії України-Руси». Його програмна стаття «Звичайна схема “руської” історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства»⁴ стала справжнім маніфестом в обороні писаною історією національної пам'яті українців.

«Проект Грушевського передбачав не просто написання сучасного типу історії, а специфічно національної історії українців. Її створення мало не просто заповнити наукову прогалину – відсутність систематичного викладу їхнього минулого, але й стати свого роду важливою культурною та політичною заявою, зробленою від імені українців. Самим М.С.Грушевським і людьми його покоління подібна маніфестація розглядалася як суттєвий фактор, що дозволяв точно окреслити національну фізіономію українського народу, а згодом і висувати від його імені вимоги виразнішого політичного виокремлення»⁵. Завдяки проекту М.С.Грушевського історія українців була міцно оперта на Київську Русь та Галицько-Волинську державу як її продовження.

Однак у ХІХ ст. пригадування і привласнення києво-руської історичної спадщини в культурній пам'яті України було доволі спорадичним і непослідовним. У тогочасному історієписанні «українська» (або «малоросійська») минувшина нероздільно пов'язувалася з історією козацтва. Вивчення Русі відбувалося у руслі «загальноросійської» («общерусской») історичної схеми, на основі династичного принципу, виробленого московськими книжниками-історіографами та прийнятого офіційною російською історіографією.

На початку ХІХ ст. києво-руське історичне минуле було монополічним надбанням великоросійського нарративу. Ця, сказати б, монополізація відбулася завдяки інтелектуальним зусиллям М.М.Карамзіна, який задекларував безперервність російської історії, початки якої сягають епохи Київської Русі, та, що найголовніше, зумів переконати у цьому широку читацьку аудиторію. У головній його праці – «Історія держави Російської», опублікованій 1816–1829 рр., – значна увага приділялася висвітленню саме історії Русі. Виділивши її в окремий період він, тим самим, прагнув продемонструвати, що сучасна авторові Росія має глибоке історичне коріння, свою передісторію, котра не поступається минулому будь-якої європейської держави чи навіть перевищує її⁶. У візії М.М.Карамзіна

⁴ Грушевський М. Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Статті по славяноведенію. – Санкт-Петербург, 1904. – С.298–303.

⁵ Толочко О.П. Києво-руська спадщина в історичній думці України початку ХІХ ст. // Верстюк В.Ф., Горобець В.М., Толочко О.П. Україна і Росія в історичній ретроспективі: Українські проекти в Російській імперії. – К., 2004 – С.251.

⁶ Ще у 1802 р. М.М.Карамзін писав (цит. мовою оригіналу):

«Мы не имеем нужды прибегать к басням и выдумкам, подобно грекам и римлянам, чтобы возвысить наше происхождение: слава была колыбелью народа русского, а победа – вестницей бытия его. Римская империя узнала, что есть славяне, ибо они пришли и разбили её легионы. Историки византийские говорят о наших предках как о чудесных людях, которым ничто не могло противиться и которые отличались от других северных народов не только своею храбростию, а и каким-то рыцарским добродушием. Герои наши в девятом веке играли и забавлялись ужасом тогдашней новой столицы мира: им надлежало только явиться под стенами Константинополя, чтобы взять дань с царей греческих. В первом-надесятъ веке русские, всегда превосходные храбростию, не уступали другим европейским народам и в просвещении, имея по религии тесную связь с Царем-градом, который делился с нами плодами учёности»

(див.: Карамзин Н. О любви к Отечеству и народной гордости // Его же. Сочинения в 2 т. – Т.2.: Критика. Публицистика. Главы из «Истории государства Российского». – Ленинград, 1984. – С.226).

Русь-Росія протягом усієї своєї історії зберігала характер єдиної держави, яка постанала внаслідок об'єднання Новгородського та Київського князівств. У другій половині XII ст., за Андрія Боголюбського, який віддав Київ у володіння своєму братові Глібу, «це місто назавжди втратило право називатися столицею вітчизни», а сам Боголюбський «став істинним великим князем Росії»⁷. Плин історії переміщується з київського Півдня до Володимира на Клязьмі, а потому й до Москви. Відтак, сучасна М.М.Карамзіну Росія виставляється легітимним співтовариством спадкоємців Київської Русі. Такий наратив американська дослідниця Е.Томпсон визначає як «текстуальна імперія», пряме «текстуальне вираження агресивного націоналізму»⁸.

У 1837–1840 рр. з'явилася «Російська історія» М.В.Устрялова, яка відразу стала офіційним підручником, витримавши ряд перевидань. Ця книга, як влучно зауважив Ф.-Б.Шенк,

«позначила в російській історіографії поворот від “руської” до “російської” історії. Устрялов інтегрував в історичний наратив аспект “народності” та підвів “історичний фундамент” під уваровську тріаду “православ'я – самодержавство – народність”. Його “Російська історія” мала зв'язати історію російської держави з історією російського народу. При цьому слово “народність” в Устрялова так само мало, як і в Уварова чи Карамзіна, позначає співтовариство різних народів імперії, розуміння “народності” стало, вочевидь, інструментом програми культурно-політичного російщення»⁹.

У 1830-х рр. питання про розмежування історичних первнів двох Русей – північної і південної – порушив О.М.Бодянський, праці якого¹⁰ поклали початок довготривалій дискусії в історіографії XIX ст., відомій із легкої руки Ю.І.Венеліна, як «суперечка між південцями та півничанами з приводу їхнього росизму»¹¹. Виводячи початки Русі з Надчорноморщини, О.М.Бодянський добачав різницю між південною та північною її гілками:

⁷ Карамзин Н.М. История государства Российского в 12 т. – Т.2/3. – Москва, 1991. – С.192.

⁸ Томпсон Е. Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм. – К., 2006. – С.100.

⁹ Шенк Ф.-Б. Александр Невский в русской культурной памяти: Святой, правитель, национальный герой (1263–2000). – Москва, 2007. – С.198.

¹⁰ Бодянский О.М. О мнениях касательно происхождения Руси // Северный архив. – 1835. – Т.51. – №37. – С.61–86; №38. – С.117–141; №39. – С.173–199; *Его же*. О народной поэзии славянских племён. Рассуждение на степень магистра философского факультета первого отделения, кандидата Московского университета Иосифа Бодянского. – Москва, 1837.

¹¹ Венелин Ю. О споре между южанами и северянами насчёт их росизма // Чтения в Обществе истории и древностей российских. – Москва, 1847. – №4. Поціновуючи цю статтю, російський історик літератури й етнографії О.М.Пишин зауважував (цит. мовою оригіналу):

«Спор (который теперь хотят свалить на одно новейшее украинофильство) не подлежал сомнению. „Две народности” действительно ещё не слились настолько, чтобы между ними не проявлялось разноречий и столкновений [...] Причина нетерпимости лежала в обычном предубеждении к другому племени или оттенку племени, а также в историческом предании. [...] Статья Венелина показывает, что существовал вопрос о „россизме” южан и северян, т.е. о том, кто – южане или северяне – были „россы” по преимуществу, кому из них принадлежит древняя русская история и заслуга основания русского государства и национальности – вопрос, который, наконец, прямо был поставлен в пятидесятых годах в полемике Погодина и Максимовича».

(див.: Пытин А.Н. История русской этнографии. – Санкт-Петербург, 1891. – Т.3: Этнография малорусская. – С.302–303).

«З усіх слов'янських племен північні й південні руси – найбільш несхожі між собою попри однаковість їх спільного найменування [...]. Але наскільки різняться північ і південь, настільки різняться їх мешканці – тут географічне ім'я якнайкраще узгоджується з етнографією. Такий розлад у властивостях цих русів та їхньої поезії зумовлений походженням, місцевістю і краями, що їх вони займають, різницями їх історичного та побутового життя [...]»¹².

До розв'язання дилеми першості «двох російських народностей», визначальної їх ролі у формуванні Давньоруської (Російської) держави та її національного типу у 1850-х рр. активно долучився М.П.Погодін. У 1856 р. він опублікував свої «Записки про давню російську мову»¹³. Ця стаття адресувалася І.І.Срезневському, у працях¹⁴ якого стверджувалося, що старокиївські літературні пам'ятки не мають ознак сучасної української мови, відтак її початки слід відносити до XIV ст. Українці не мають своїх народних пісень про київського князя Володимира, тоді, як билінна традиція заховала пам'ять про нього «у краях великоросійських». На основі цих спостережень М.П.Погодін дійшов висновку, що в XI–XIII ст. Середня Наддніпрянщина була заселена «великоросами», які перейшли звідси на північ після татарського спустошення, а «малороси» з'явилися у цих краях пізніше, примандрувавши з Прикарпаття. «Після татар, – доводив російський історик, – київські великоросіяни відсунулися на північ, та ще й до татар вони безперешкодно переходили на північ разом із князями»¹⁵.

М.О.Максимович присвятив критиці погодінської теорії спеціальну працю з красномовною назвою «Про удаване запустіння України в нашестя Батиеве та заселення її новоприйшлим народом» (1857 р.), де заявляв, що галицько-волинські князі були «малоросами», а полоцькі – «білоросами»¹⁶. У своїх «Філологічних листах» до М.П.Погодіна, опублікованих 1856 р. у журналі «Русская беседа», М.О.Максимович, підкреслюючи «малоросійський характер» культури Русі, водночас заперечував мовну різницю між Північною та Південною Руссю в дотатарські часи:

«Ти розриваєш найближче родство російських нарід, за яким малоросійське та великоросійське нарідчя, або, говорячи повніше й точніше, південноросійська й північноросійська мови – рідні сестри, дочки однієї російської мови. [...] Якби мені довелося обирати з двох зол найбільш легке, то я радше згоден визнати

¹² Бодянский О.М. О народной поэзии славянских племён... – С.122–139. У своїх лекціях («Слов'янська археологія», «Слов'янське народоописання»), прочитаних у Московському університеті у середині XIX ст., О.М.Бодянский винайшов старожитній народ укрів: «Народ были украине или вкране, жившие по р.Укре на восток от Одрь» (див.: Бодянский О. Славянская археология // Відділ рукописів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України. – Ф. 99. № 33. – Арк. 81).

¹³ Див.: Погодин М.П. Записка о древнем языке русском // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук. – Москва, 1856. – Т.5. – Вып.2; Москвитянин. – 1856. – №2.

¹⁴ Срезневский И.И. Мысли об истории русского языка. – Москва, 1849–1850. Пор.: Лавровский П. О языке северных русских летописей. – Москва, 1852.

¹⁵ Погодин М. Исследования, замечания и лекции о русской истории. – Москва, 1856. – Т. VII. – С. 425–426.

¹⁶ Максимович М.А. О мнимом запусении Украины в нашествие Батиево и населении её новопришлым народом // Его же. Полное собрание сочинений. – К., 1876. – Т.1. – С.138–139.

відсутність різниць між Північною та Південною Руссю в дотатарський час, аніж розривати їх найближче родство до такої міри, як ти це робиш у своїй системі»¹⁷.

Як бачимо, М.О.Максимович обстоював ідею «спільних витоків» історії двох народів – російського та українського, і рівність їхніх прав на киево-руську спадщину. Будучи «великоросійським малоросіянином»¹⁸, він твердо стояв на позиціях єдності української та російської минушини. Погоджуюся із думкою О.П.Толочка про те, що М.О.Максимович принципово не визнавав окремішності української історії¹⁹.

Дискусія, що зав'язалася між Погодіним та Максимовичем, мала своє продовження. Відзначаючи подібність «малоросійської говірки» із сербською, П.Лавровський підтримав гіпотезу М.П.Погодіна, яка, на його думку, пояснює «родство малоросійської говірки з русинською карпатською та у загальних рисах із сербським наріччям, що могло легко розвинути у сусідніх із сербськими поселеннями Карпатах»²⁰. Натомість А.А.Котляревський доводив, що «південноруське плем'я, прями нащадки котрого збереглися у сучасних нам малорусах або українцях, від найдавніших часів становило безпосередніх мешканців Дніпровського та Бузького басейнів»²¹.

Подібні думки, як і все українофільство загалом, піддавалися гострій критиці з боку російської публіцистики. Наприклад, професор Університету св. Володимира С.С.Ґогоцький у своїй статті «Ще декілька слів про українофілів», уміщеній у червневій книжці видаваного М.Н.Катковим «Русского вестника» за 1875 р., розмірковував про «дивні тенденції деяких українолюбців – витіснити нашу російську мову, замінивши її південноросійським просторіччям». У наступному випуску журналу він писав:

«Українолюбці не тільки уявляють собі Україну чимось самостійним та окремим від спільної і єдиної російської землі, але й думають, що наш російський південний захід повинен підкоритися вимогам і планам якихось там непроханих представників України... У своїх українофільських поривах вони захопилися ілюзією, нібито їхні українські марення можна поширити й на весь наш російський південний захід. Проте наш південний захід – не Україна. Від найдавніших часів російської історії цей російський край носить уже назву Русі, російського. Ще в ті часи, коли давня Русь простиралася на південь, можливо, не далі річки Рось та Переяслава, коли південніше цих меж були степи та нишпорили кочовики, на південному заході вже далеко та міцно була намічена історична смуга російської землі та російського

¹⁷ Максимович М.А. Филологические письма к М.П.Погодину. Письмо второе (13 июля) // Там же. – К., 1880. – Т.3: Языкознание. История словесности. – С.189–190.

¹⁸ Так назвав його М.П.Погодін в одному з листів (травень 1866 р.) (див.: Письма М.П.Погодина к М.А.Максимовичу с пояснениями С.И.Пономарева // Сборник Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук. – Санкт-Петербург, 1882. – Т.XXXI, №2. – С.88).

¹⁹ Толочко О.П. Киево-руська спадщина в історичній думці України початку XIX ст. – С.335.

²⁰ Лавровський П. Обзор замечательных особенностей наречия малорусского с великорусским и другими славянскими наречиями // Журнал министерства народного просвещения. – 1859. – Июнь. – С.225–266.

²¹ Котляревський А.А. Были ли малороссы исконными обитателями Полянской земли, или пришли из-за Карпат в XIV веке? // Основа. – 1862 [окрема відбитка]. – С.11.

ладу життя. Через те там утвердилася назва Русі та російська самосвідомість майже одночасно з започаткуванням російської історії в Києві й Русі північно-східної – на берегах Клязьми та Оки... Україна – це ім'я зовсім не одночасне з походженням первинних частин давньої Русі, а значно більш пізні, і до того ж це назва лише смуги території південніше Києва»²².

М.Н.Катков, відзначаючи «різку особливість у малоросійському та білоруському говорах», задавався питанням:

«Чи заселені ці місця якимись народностями, що випадково приєдналися до російської та ввійшли до складу її держави? Ні, тут споконвіку жив російський народ, тут почалася російська держава, тут почалася російська віра, і тут же почалася російська мова. Тут уперше народилася історична самосвідомість російського народу, тут з'явилися перші пам'ятки його духовного життя, його освіти, його літератури. Південне й північне, західне та східне народонаселення Росії від самого початку усвідомлювало себе як один народ, та й в історії немає жодної ознаки, щоби між ними був якийсь народний розбрат, племінний антагонізм».

Убачаючи в українській мові «підступну польську інтригу» М.Н.Катков стверджував, що «малоросійської мови ніколи не було, і незважаючи на всі зусилля українофілів досі не існує»²³.

Уявлення про українську мову як «продукт польських впливів» і про «переміщення» києво-руської культури на Північ постали, як показав М.С.Грушевський, під впливом перебільшення масштабів та інтенсивності татарського спустошення в ХІІІ ст.:

«Почалися сі перебільшення давно, ще з ХІІІ віку, не без певної тенденції оправдати перенесення митрополії з Києва до Володимира, а потім до Москви. Київ стратив свою вартість для ієрархії з упадком влади, престижу й економічних засобів київського князя і його боярства, і митрополити слідкували за сими засобами, перетягаючи за собою і культурне середовище, а з ним витворюючи і нові перспективи в історіографічній концепції, в освітленню церковної і політичної традиції. А для оправдання сього дезертирства творилася легенда про повне спустошення старого, київського осередку, повний упадок і руїну його святощів, неможливі умови життя під татарською зверхністю і т.д. На сім потім вирости нові історіографічні концепції, які лягли основою нової історичної схеми, прийнятою історичною російською наукою»²⁴.

Монопольне присвоєння російським нарративом києво-руської історичної спадщини у «малоросійському» історіографічному дискурсі підважив П.О.Куліш, який спробував розповісти історію українського народу його ж власними споминами в піснях та думках. В укладеному ним 1843 р.

²² Гогоцький С. Прибавление к статье «Ещё несколько слов об украинофилах» // Русский вестник. – 1875. – Т.118. – №7 (июль). – С.414.

²³ Катков М.Н. 1863 год. Собрание статей по польскому вопросу, помещавшихся в «Московских ведомостях», «Русском вестнике» и «Современной мысли». – Москва, 1887. – Вып.1. – С.275, 278.

²⁴ Грушевський М. «Малоросійські пісні» Максимовича і століття української наукової праці // Україна. – 1927. – Кн.6. – С.8–9.

творі «Україна. Од початку Вкраїни аж до батька Хмельницького» розповідь ведеться у формі народних дум і думою ж названо кожен із дванадцяти розділів²⁵. Для систематичного викладу матеріалу П.О.Куліш удався до розбивки поетичних текстів на вставки, зроблені на підставі «Історії русів». Починається оповідання в першій думі з того часу, коли після «Батієвого розорення» людність почала повертатися до своїх сплюндрованих осель. Перед тим, у передмові, міститься прозова згадка про запровадження християнства за Володимира, а потім уже віршами у формі думи розповідається про князівські усобиці та зруйнування України Батієм.

Це була його перша, нехай і наївна, спроба подолати відмежування Русі від наступної литовсько-польської доби. У 1846 р. П.О.Куліш підготував для дітей популярну «Повість про український народ», опубліковану спочатку у журналі для юнацтва «Звєздочка», а потому й окремим виданням²⁶. Автор трактував історію України як героїчну поему, що було характерно для просвітителя-інтелектуала, цілі якого ще «не академічні, а соціально-політичні: вони мають очистити й надихнути народ. Щоб досягти їх, потрібні моральні приклади з етнічної минувшини, що живо воскрешатимуть славетне минуле спільноти»²⁷.

Сучасники відзначали художню майстерність, з якою була написана ця книга, однак рішуче не погоджувалися з висловленою експліцитно автором думкою про самотність українського народу. Так, Ю.Ф.Самарін, дорікаючи П.О.Кулішеві, який недвозначно натякав, що «Україна могла б зробитися самостійною, якби не зрада дворянства й не владарювання Москви, що вбила її народність», доводив, ніби історична роль українського народу «в межах Росії, а не поза нею, у складі держави московської, для створення та звеличення якої так довго й наполегливо трудилося великоросійське плем'я, для чого принесено їм так багато кривавих жертв та страждань, що їх не звідали українці [...] ця держава врятувала і їх самостійність»²⁸. Хоч ця праця П.О.Куліша не становила політичної загрози для російського самодержавного режиму, вона все ж таки пізніше була використана для звинувачень автора у «злочинному сепаратизмі».

Ще у 1840-х рр. П.О.Куліш приступив до створення повного курсу історії України як історії народу, що прагнув до федеративного, автономного устрою. У 1861 р. перший розділ своєї праці він видав на шпальтах «Основи»²⁹. Кулішева «Історія України» була вельми популярною. Вона неодноразово публікувалась у різноманітних західноукраїнських виданнях³⁰, тим самим

²⁵ Див.: *Куліш П.* Україна. Од початку Вкраїни аж до батька Хмельницького. – К., 1843. – С.97.

²⁶ Повесть об украинском народе. Написал для детей старшего возраста Кулиш. – Санкт-Петербург, 1846.

²⁷ *Сміт Е.Д.* Національна ідентичність / Пер з англ. – К., 1994. – С.74.

²⁸ Из дневника, ведённого Ю.Ф.Самариным в Киеве, в 1850 году // Русский архив. – 1877. – Кн.2 (тетр.6). – С.231–232.

²⁹ *Куліш П.* Історія України од найдавніших часів // Основа. – 1861. – Кн.9. – С.78–107. Повністю цей твір було опубліковано в Галичині на початку ХХ ст.: *Куліш П.* Історія України од найдавніших часів // *Його ж.* Твори. – Л., 1910. – Т.6.

³⁰ Див.: Вечорниці: Літературне письмо для забави і науки (Львів). – 1863. – №7/11; Руска читанка для висшої гімназії / Уложив А.Барвінський. – Ч.ІІІ (Писана словесність). – Л., 1871. – С.245–259.

сприяючи утвердженню думки про те, що обидва береги Дніпра залюднені «народом українським». У своєму передньому слові П.О.Куліш, зокрема, зауважував:

«Піднявшись історію України написати, мушу я догодити землякам, котрі Україну свою кохають і шанують. Що ж, як не ту вони в мене старовину побачать, котру звикли собі по книжках воображати? *Звикли в нас на історію України крізь наше козацтво споглядати і круг козацтва все рідне дійописання обертати* (тут і далі курсив мій – В.Р.). Тим часом саме козацтво було тільки буйним цвітом, а іноді й колючим будяком серед нашого дикого степу... Не крізь козачину треба нам на давнину дивитися, а з давнини на ближчі до нас віки, а в них і на козацтво споглядати. Давню історію України татарщина нам перебила. Після татарщини нові порядки по Україні постали, і тільки пам'ять про князів та їх усобиці зосталася»³¹.

Початки історичного життя «на Україні» П.О.Куліш пов'язував із першими писемними звістками про слов'ян, головню подніпровських полян:

«Як же степова подніпрянська обшир вбилась у хліборобство, тоді вже, мабуть, один люд на сій обширі загніздився, і вже кочовники не подужали його з розкішної ролі, оба-поли Дніпра, зігнати. Звемо ми народ сей – звідкіля б він не взявся – українським, бо давно вже він живе на узграниччі двох великих народів, не мішаючись ні з одним, ні з другим, ані свого обличчя, ані свого духу не одмінюючи. Назвався сей нарід Русь, з того часу, як почали над ним захожі з Балтицького побережжя князьки-русь панувати. Як же ще ніякого князювання на Подніпрянщині не заводилось, звали наших предків сусіде полянами, що вони в полях кохалися»³².

Скласти уявлення про Кулішеву візію історії Русі допомагає повніша його праця «Долі Київського великого князівства та удільних князівств Києво-Дніпровської Русі до татарського погрому», збережена у копії кінця ХІХ ст.³³ Хронологічною точкою відліку для автора було ІХ ст., коли войовничі руси вийшли на історичну арену. Цікавою є запропонована ним теорія походження Русі:

«Київська земля була сідалищем племені полян або росі – інакше русі, – що відзначалося найбільшою енергією та підприємливістю. Колискою цього племені були береги Азовського моря, з якими дніпровська Русь підтримувала зв'язки й надалі. Ставши міцно в Києві, заповзяті добичники об'єднали під своєю владою споріднені племена сіверян, дреговичів, кривичів, а потім утвердилися у центрі ільменських слов'ян, дніпровська русь проникла на Оку та Верхню Волгу».

³¹ Куліш П. Історія України од найдавніших часів. – С.81.

³² Там само. – С.82.

³³ Куліш П. Судьбы Киевского великого княжества и удельных княжеств Киево-Днепровской Руси до татарского погрома // Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. – Ф.І. – №28454. – 75 арк. Опубл. з купюрами: Живописная Россия, Отечество наше в его земельном, историческом, экономическом и бытовом значении. – Санкт-Петербург; Москва, 1897. – Т.5: Малороссия, Подолия и Волынь. – Ч.1. – С.193–220.

Становлення Русі-України й Русі-Росії відбулося, на його думку, унаслідок

«тих усобиць та великих лих, котрих руський Південь зазнавав від азійських вихідців. Північно-Східна, доти незначна частина руських володінь, почала набирати велику силу та значення. Цю окраїну, у центрі якої була невідома навіть на ім'я Москва, заселяли новгородські переселенці, що утвердилися серед туземного племені меря. Перемішання новгородських слов'ян із фінами дало народ, не схожий характером ані на смоленських кривичів, ані на чернігівських сіверян, ані на киево-дніпровських полян. Не поступаючись жодному слов'янському племені в любові до обласної незалежності, він цю любов поєднав з незвичною відданістю своїм князям».

Після розорення Києва військами Андрія Боголюбського, на думку П.О.Куліша, стався «великий поворот в історичному житті російського народу. Осердя і моральної, і речової сили перемістилося з Півдня на Північний Схід»³⁴.

«Південні області російської землі називалися Малоросією ще у часи варязькі; ім'я Україна дане деяким із них поляками, подібно до того, як москвитяни називали українцями межі своєї держави біля литовського й татарського рубежів. Але у другій половині XVII ст. почали в нас розуміти землі, на яких селились відпалі від Польщі малоросійські козаки. Оскільки поширення мови та звичаю є найбільш виразною пам'яткою минулого, то ім'я Малоросії в історичному сенсі повинно поширитися на сю територію, де малоруський елемент не підлягав ані її політичному, ані адміністративному поділу. [...] Татарський погром був таким нищівним ударом для Малоросії, що надовго перервалися племінні перекази, і в історії південноруського народу наступили вікові сутінки, не освітлені жодними докладними відомостями»³⁵.

Київська Русь для П.О.Куліша – період розквіту малоросіянства. Оцю Кулішеву, мовлячи словами Є.Ф.Маланюка, «здивленість у візію княжої державності»³⁶, демонструє і його неопублікований за життя роман «Владимирия», у передмові до якого автор стверджував: «Ми – давня Русь – коріння та основа Русі нової, що її справедливо називають Великою». Як доводить дослідник історичної прози П.О.Куліша Є.К.Нахлік, письменник був переконаний у тому, що «немеркнуча історична пам'ять про Київську Русь наснажить сучасні покоління українців до переможної боротьби за своє існування»³⁷.

Історичну амнезію українського народу П.О.Куліш пояснював польським та московським пануванням. Про останнє він, зокрема, у 1882 р. писав:

«Наші восточні сусіде, самою перевагою влади, сили, достатку, позбавили нас, у свою чергу, національного верховіття, і всліддили той елемент національної житні, котрий у людей наукових вважається найперший. Не роблячи нам ніякого насильства,

³⁴ Кулиш П. Судьбы Киевского великого княжества... – Арк.52–53, 61.

³⁵ Кулиш П. Киеводнепровская Русь после татарского погрома // Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. – Ф.І. – №28453. – Арк.2–3.

³⁶ Маланюк Є. В Кулішеву річницю (†1897) // Його ж. Книга спостережень. – Торонто, 1962. – С.224.

³⁷ Нахлік Є. Роман «Владимирия» в контексті історіософських шукань П.Куліша // Київська старовина. – 1998. – №3. – С.88.

вони вичеркнули нас із книги живих націй, а давню нашу національну давнину присвоїли собі, яко річ, про котру, за нашим мовчанням, ніхто інший не озивався»³⁸.

На початку 1860-х рр. думку про відмінність плину історичного розвитку Південно-Західної та Північно-Східної Русі гранично чітко сформулював М.І.Костомаров:

«Одні й ті ж загальні начала на півдні встановлювалися, утверджувалися, видозмінювалися по-іншому, ніж на півночі. До половини ХІІ ст. північ, а особливо північний схід, нам мало відомі. [...] Єдине, що ми знаємо про північний схід, це те, що там було слов'янське народонаселення посеред фінів, і то зі значною перевагою над останніми; що край цей мав ті ж загальні зачатки, як і решта земель російського світу; проте не знаємо ані подробиць, ані способу застосування загальних начал щодо конкретних умов. На півдні, між тим, увесь народ південноруський на початку ХІ ст. відчутно відрізнявся єдністю; попри князівські перепони, він безнастанно нагадував про свою єдність подіями власної історії; він засвоює ім'я Русі: в нього єдині загальні спонування, одні головні обставини рухають ним; його частини тяжіють одна до одної, – тоді, як землі решти відгалужень слов'янського племені, наприклад, кривичі, відокремлюються своєрідними частинами у загальній сув'язі»³⁹.

У XV–XVI ст., коли завершувалися процеси формування Московської держави,

«руське ім'я зробилося і для півночі, і для сходу тим самим, чим віддавна було, як винятковий набуток південно-західного народу. Відтак останній залишився мовби без назви, його місцеве ім'я, котре інший народ використовував суто як загальне, зробилося для того іншого тим, чим досі було для першого. У південноруського народу було нібито вкрадене його ім'я»⁴⁰.

М.І. Костомаров обґрунтовував спадкоємність форм, основних течій і напрямів, які пов'язували життя українського соціуму XVI–XVII ст. з Руссю. Одним із таких явищ української історії, витоки якого сягають давньоруської доби, було, на думку історика, козацтво:

«Староруські елементи, розвинуті до відомої міри ще у ХІІ ст. [...], виступають блискучим метеором у формі козацтва. [...] Козацтво у XVI і XVII та удільність ХІІ й ХІІІ ст. набагато більше схожі між собою, ніж можна уявити: якщо риси схожості зовні слабкіші порівняно з рисами зовнішньої несхожості, зате набагато більш істотна внутрішня схожість. Козацтво також різномірного типу, як і давні князівські дружини, також у ньому є домішок тюркського елементу, також у ньому панує особиста воля, те ж прагнення до цієї мети, що само себе паралізує та знищує, – та ж невизначеність, та ж непостійність, те ж зведення та скидання ватажків, ті ж сварки через них»⁴¹.

³⁸ Куліш П. Зазивний лист до української інтелігенції // *Його ж.* Твори. – Л., 1910. – Т.6. – С.571.

³⁹ Костомаров Н.И. Две русские народности // *Его же.* Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. – Санкт-Петербург, 1903. – Кн.1. – Т.І. – С.39–40.

⁴⁰ Там же. – С.37.

⁴¹ Там же. – С.44.

В іншій своїй праці – «Думки про федеративне начало у Давній Русі», – уперше опублікованій 1861 р. у журналі «Основа», історик стверджував, що розвиток державного ладу на Русі відбувався двома шляхами:

«З одного боку, до складання всієї руської землі у загальнодержавне тіло, а, з іншого, – до утворення в ньому політичних спільнот, які, зберігаючи кожна свою самобутність, не втрачали б між собою зв'язку та єдності, що виражались в їх сукупності. Це начало федерації не становить в історії нашій чогось винятково властивого слов'янському племені. [...] Руська земля була надто великою для швидкого утворення з себе єдиного державного тіла; племена, котрі заселяли її, були занадто різновидними, щоби стрімко злитися в один народ; саме слов'янське плем'я, яке мало найбільше підстав зробитися пануючим, першим серед інших, було розділене на другорядні племена, що мали передумови довгого окремого існування»⁴².

На думку М.І.Костомарова, у період удільно-вічового ладу окремі народності, що входили до складу давньоруської держави, почали виявляти своє самостійне життя. Із кількох дрібних народностей склалися шість великих утворень: південноруське, сіверське, великоруське, білоруське, псковське та новгородське. Ці народності були поєднані між собою федеративним зв'язком. Так Русь федералізувалася, і федерація, стверджував історик, була політичною формою, якої вона почала набувати.

Ця публікація відразу ж привернула увагу наукової громадськості, викликавши жваву полеміку. К.М.Бестужев-Рюмін в опублікованій 1872 р. фундаментальній монографії «Російська історія» ставив під сумнів спробу М.І.Костомарова підвести під поділ Русі на землі етнографічну основу:

«Питання про етнографічні особливості різних місцевостей досі ще недостатньо роз'яснене: необхідні більш точні спостереження, потрібні місцеві словники; але й тепер уже безперечно, що ці місцеві особливості не утворюють не лише особливих народностей, але навіть особливих племен, що різниця між великоросійським та малоросійським наріччями менша, аніж між hoch deutsch та riat deutsch, між langue d'oc і langue d'oïl й т.ін. Ці народності з'єднувалися між собою федеративним зв'язком. Але у чому полягала дана федерація? По-перше, в єдності походження та мови; по-друге, в єдиному князівському роді; по-третє, у християнській вірі та єдиній церкві. Проте, де ж єдині зв'язуючі інституції? Наука називає федерацією такий устрій, за якого складові, користуючись значною самостійністю, поступаються частиною своєї самодержавності на користь єдиної центральної влади, представлені якоюсь постійною інституцією або конгресом чи президентом із сеймом. У Давній Русі не було таких інституцій – влада великого князя ґрунтувалася на звичай»⁴³.

Між тим, попри скептицизм представників історико-юридичної школи, федеративна теорія М.І.Костомарова здобула чимало прихильників не

⁴² Костомаров Н. Мысли о федеративном начале в Древней Руси // Основа. – 1861. – Кн.1 (январь). – С.121.

⁴³ Бестужев-Рюмин К.Н. Русская история. – Москва, 2007. – С.157–158.

тільки у наукових колах, але й серед широкої громадськості. Причиною цього було, як указував М.С.Грушевський, «що в тих часах у староруськім устрою й відносинах залюбки шукали тих явищ і моментів, які інтересували суспільність у сучасності, і супроти актуальності федеративної теорії в тодішній суспільності, особливо українській, федеративне об'яснення староруського устрою було дуже привабливим і знаходило багато прихильників»⁴⁴. Історична теорія М.І.Костомарова про федеративні засади в організації Київської Русі постала зі сповідуваної ним ідеї української народності на федеративному ґрунті, романтичних поривань до утворення слов'янської федеративної республіки з центром у Києві.

Погляди М.І.Костомарова про організацію давньоруської державності на засадах федеративного устрою поділяв В.Б.Антонович⁴⁵. Однак, зосереджуючи увагу головно на історії народу, вчений відсував на другий план роль держави. Він добачав у ній одну із вищих форм організації політичного життя спільноти. Як і М.І.Костомаров, В.Б.Антонович розвивав теорію про спадкоємність давньоруської дружини й козацтва, доводячи безперервність, тяглість української історії. Саме він запровадив в історіографічний обіг термін «Русь-Україна». Згадуючи своє перебування у Києві влітку 1885 р., О.Г.Барвінський зауважував у спогадах, що саме під час обговорення з В.Б.Антоновичем питання про видання «Руської історичної бібліотеки» в Тернополі, аби «усталити вислів щодо нашого народу й краю у супротивности до Московщини», за порадою останнього «прийнято прикметник *українсько-руський* у супротивности до *великоруського*, а іменник *Україна-Русь* у супротивности до *Московщини*»⁴⁶.

У своїй відомій статті «Київ, його доля та значення з XIV по XVI ст. (1362–1569)», яка відкривала перше число новозаснованого журналу «Киевская старина», В.Б.Антонович спростував поширену думку «нібито після Батиевого нашестя Київ було перетворено на руїни, київська область геть спорожніла і перестала брати будь-яку участь у політичному та культурному житті Росії». Він також піддав критиці теорію М.П.Погодіна про «переміщення великоросів на північ із Київщини і залюднення останньої вихідцями з Карпат», а також польських авторів (М.Ґрабовський, К.Шайноха), які обстоювали ідею «гаданого запусіння краю, колонізували його польськими вихідцями, забуваючи при цьому пояснити, чому ці вихідці, що нібито прийшли з берегів Вісли, представляють у XVI ст. суцільну масу з характером руської, а не польської історії». В.Б.Антонович доводив:

«Київ зі своєю областю не представляв повної пустки, що очікувала на іноземних колоністів, але, навпаки, брав діяльну участь в

⁴⁴ Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К., 1993. – Т.3. – С.538. Сам М.С.Грушевський також був прихильником трансформації Російської імперії у конституційну федерацію (див.: Грушевський М. Конституційне питання і українство в Росії // Літературно-науковий вісник. – Т.30. – Л., 1905. – С.245–258). Ширше про федералістський проект М.С.Грушевського та спроби його реалізувати у політичній практиці початку XX ст. див.: Корольов Г.О. Федералізм у конституційному проекті М.Грушевського на початку XX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2007. – Вип. XIV. – С.173–179.

⁴⁵ Антонович В.Б. Лекции по русской истории // Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. – Ф.І. – Спр.№8101. – Арк.144–145, 242; *Его же*. История Руси до монголов: Курс лекций // Там само. – Спр.№1159. – Арк.48–49.

⁴⁶ Барвінський О. Спомини з мого життя. – К., 2004. – С.368.

історичному житті західної половини Росії, здебільшого керуючи розвитком цього життя, у всякому разі займаючи в його перебігу доволі почесне місце»⁴⁷.

М.П.Драгоманов, докоряючи українським історикам за неясність, говорячи словами Д.І.Дорошенка, «національного штандпункту, за пристосування до пануючих офіціальних російських поглядів»⁴⁸, обстоював ідею цивілізаційної тяглості давньої Русі й сучасної їй України: «За своїми рисами Київська Русь Володимира, Нестора, автора “Слова про Ігорів похід” була також південно-західна Русь, котра у злегка зміненому вигляді жила й досі живе під ім'ям Малоросії»⁴⁹. На початку 1870-х рр. він разом з В.Б.Антоновичем задумав підготувати корпус історичних пісень і верифікувати їх за допомогою літописів та інших першоджерел, у такий спосіб осягнувши історію «громадянського життя на Україні». У 1874 р. з'явився перший із черги упорядкований ними том «Історичних пісень малоруського народу». Убачаючи у народних піснях «*поетичну історію громадських явищ у Південній Русі*» від IX до середини XIX ст., укладачі при цьому проголошували, що приймають «за вихідний пункт політичної історії південноруського народу утворення військових дружин, котрі, маючи потім на своєму чолі князів із роду Рюриковичів, порядкували долями Південної Русі до татарського нашестя та після зміни правлячої династії на Гедиміновичів»⁵⁰. Спадкоємцем цього дружинного, князівсько-болярського елементу, на думку авторів, було козацтво.

Героїзація козацтва стала визначальною рисою тодішньої української історіографії. Ця тема популяризувалась у багатьох виданнях, оспівувалась у поетичних творах та художній літературі. Натомість киево-руське минуле залишалось на маргінесах літературної творчості українських письменників. У цьому скромному доробку знаходимо лише ряд переспівів «Слова про Ігорів похід»⁵¹ та кілька високохудожніх оригінальних літературних замальовок. Зокрема, перу І.Я.Франка належить трагедія «Олег Святославич Овруцький», дума «Святослав Хоробрий» та оповідання, написане за мотивами «Слова про Ігорів похід» – «Сон князя Святослава». У 1877 р. К.М.Устиянович завершив трилогію під назвою «Володимир Великий». Для українського галицького театру, яким відало засноване у 1861 р. товариство національно свідомої інтелігенції в Галичині «Руська бесіда», він написав також трагедію «Ярополк І»⁵².

⁴⁷ Антонович В. Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие (1362–1569) // Киевская старина. – 1882. – Т.1 (январь). – С.48.

⁴⁸ Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії. – К., 1996. – С.139.

⁴⁹ Драгоманов М. Малоросия в её словесности // *Его же*. Выбранные («...Мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні»). – К., 1991. – С.6.

⁵⁰ Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл.Антоновича и М.Драгоманова. – К., 1871. – Т.1. – С.V.

⁵¹ Пристрасна увага до цієї доволі сумнівного походження пам'ятки була зумовлена тим, що до її аналізу було, за словами М.С.Грушевського, «приложено нові ідеї народності, пересажені на східнослов'янський ґрунт і особливо живо прийняті серед українців» (див.: *Грушевський М.* Історія української літератури: В 6 т., 9 кн. – К., 1993. – Т.2. – С.165).

⁵² Зберігається у відділі рукописів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України (ф.79, спр. №47).

Літературно добре змайстрована невелика популярна книжечка пера І.С.Левицького (Нечуя) про перших київських князів. Свою оповідь про княжі часи в історії України автор починає із заяви про те, що в IX ст. «український народ оселився на тих землях, де він і тепер живе». Він досить коректно та стримано переповідає історію Русі до «Батиевої навали», а завершуючи свою працю, наголошує на спадкоємних правах сучасного йому народу на києво-руську спадщину: «Хоч удільні князі жили дуже давно, але народ по селах і досі співає про них пісні, хоч і сам не знає, що про них співає. В колядках і щедрівках і до сего часу удержалася пам'ять про таку давню старовину»⁵³. Видана у Львові в 1878–1881 рр.⁵⁴, вона користувалася незмінною популярністю серед галицьких українців.

Києво-руська традиція стала предметом посиленої уваги гуртка галицьких романтиків, відомого як «Руська трійця». У давньоруському минулому й народній мові вони вбачали один із символів «народності», а у своїх наукових працях та літературних творах із гордістю висловлюються про державну могутність та славу княжої Русі⁵⁵. На думку М.М.Кордуби, галицьке відродження 1840-х рр. «нав'язувалося до князівських, а не козацьких» часів тому, що у другій половині XIX ст. «пишне боярство та князі більше підходили до псевдоаристократичної ідеології тодішніх священничих родин, серед яких це відродження відбувалося, ніж “козацька голота”, а також тому, що про козаків тоді в Галичині крім того, що це був своєвільний елемент, котрий не признавав ніякої влади і все бунтувався, нічого не знали»⁵⁶.

Вагомим чинником, що обумовлював піднесення інтересу галицької історичної думки до києво-руського минулого, було русофільство (москвофільство)⁵⁷. Для представників цієї суспільно-політичної течії княжа доба була мірилом вартості ідеальної державності та організації спільноти. Однак уже у другій половині XIX ст. русофільство було подолане конкуруючим та більш потужним напрямком – народовством. Так, один із керівників народовців О.С.Терлецький у своїй публіцистичній статті 1874 р. (опублікована у галицькій «Правді») дошкульно критикував русофілів саме за те, що вони

«рилися у тій князівській та боярській славі, у тих споминах найпоганішої доби історичного життя, над якими повинно плакати кожде живе руське серце, про які найлучше було б, якби їх мож забути на віки. Як би мож забути! Так ні, не дали нам наші старовіри забути про них, – своїми непевними руками вони розкрили перед нашими очима той плюгавий образ кривавого князівського панування, та й ще показували на него народів як на образ

⁵³ *Левицький І.* Перші київські князі Олег, Ігор, Святослав і святий Володимир і його потомки. – К., 1876. – С.5–6.

⁵⁴ *Левицький І.* Історія Русі в 4 вип. – Л., 1878–1881.

⁵⁵ *Стеблій Ф.* Традиції давньоукраїнської державності як чинник легітимізації національно-політичних аспірацій галицьких українців в епоху національного відродження (перша половина XIX ст.) // IV Міжнародний конгрес українців. Одеса, 26–29 серпня 1999 р.: Доповіді та повідомлення. Історія: Ч.I: Від давніх часів до кінця XIX ст. – Одеса; К.; Л., 1999. – С.285.

⁵⁶ *Кордуба М.* В обороні історичної правди // Літературно-науковий вісник. – 1931. – Кн.5. – С.432.

⁵⁷ Ширше про цей суспільно-світоглядний феномен див.: *Wendland A.V.* Die Russophilen in Galizien (Ukrainische Konservative zwischen Österreich und Russland 1848–1915). – Wien, 2001. – 644 s.

найбільшої слави і щастя народнього, як на найкращий темат до згадування славної бувальщини! Отакими ідеалами кормили себе ті люди, що взялися за велику працю піднесення народу! Не серед самого народу, не під сільською стріхою, не з теперішнього і не для теперішнього життя вони збирали той матеріал, який мав служити за підвалину для нового народнього життя. Десь із-під передісторичних могил, із предавнезної старосвітської минувшини вони позбирали кілька спорохнілих трупів, кілька зогнених трісочок із давнього розваленого народнього будинку, і тими трупами, тими зогненими трісочками, тими мертвими і студеними як камінь споминами хотіли воскресити нарід⁵⁸.

Українське історієписання XIX ст. не знайшло у давньоруському минулому твердої точки опори для створення базованої на ньому системи національно-культурної ідентифікації, прийнятої всіма прошарками населення. Героїзація козаччини була визначальним чинником розвитку вітчизняної історіографії XIX ст., через що наукові дослідження мінімізували інтерпретативні зміни у викладах національної історії та її відмежування від «звичайної схеми “руської” історії».

⁵⁸ Терлецький О. Москвофіли й народовці в 70-х рр. // Літературно-наукова бібліотека. – Л., 1902. – Ч.37. – С.14–15.

Regardless of “antique stuff”, the Kyiv Rus’ past in historiography of XIX attracted ever more attention of that time intellectuals, who searched for the sources of national traditions and identity roots in it. Generally, the article describes the processes of reminiscence and appropriation of this heritage in national (Russian and Ukrainian) historiographies.

ІСТОРІОСОФСЬКИЙ ЗМІСТ ШЕВЧЕНКОВИХ «ГАЙДАМАКІВ» (до 170-річчя виходу поеми)

У статті з позицій сучасної історичної науки простежуються ті аспекти поеми Тараса Шевченка «Гайдамаки», які дотичні до проблеми його історіософії. Відповідно з'ясовується міра історіософської глибини цього твору, розширюється та уточнюється історичний коментар до поеми.

У шевченкознавстві твір «Гайдамаки» (1839–1841 рр.) трактують як історичну поему, яка «чимось співмірна з національним епосом»¹. І така жанрова спрямованість спонукає до постановки проблеми історіософського змісту даного твору. На це прямо вказує академік І.Дзюба, коли зазначає, що його автор «творить поетичну візію великої історичної драми, вписуючи її в масштабні історіософські та світоглядні рефлексії»². Історіософічність твору не викликає сумнівів. Але необхідно ретельніше з'ясувати її конкретний зміст і функціональність, власне глибину, враховуючи, що історизму поеми вже приділялася чимала увага³. При цьому у даній статті історіософські аспекти поеми аналізуватимуться в їх максимально можливому зіставленні з історіографічними.

Передусім у цьому творі помічаємо тісний зв'язок з історіософськими мотивами «Кобзаря» 1840 р., а особливо з поемою «Тарасова ніч». На це є прямі посилання і в тексті поеми і в «Приписах» до неї (т.1, с.156, 159, 510)⁴. Уже в авторському вступі до поеми Т.Шевченко «збирає» до своєї хатини різні покоління українців-вільнолюбів: «Прийшли, сіли коло мене / І про Україну / Розмовляють, розказують...» (т.1, с.131). М.Башилов і Яків де Бальмен саме на цьому наголошували, знаючи авторське бачення, бо в підготовленій ними латиницею рукописній збірці «Wirszy T.Szewczenka» (1844 р.) поема «Гайдамаки» розміщена відразу після «Тарасової ночі». І, найважливіше, один твір закінчується, а другий розпочинається тотожними ілюстраціями: автор-поводир в образі Т.Шевченка об'єднує і гуртує козацьке товариство⁵. Козацькі рухи 90-х рр. XVI ст. – 30-х рр. XVII ст., про які мовиться в «Тарасовій ночі», готували історичний ґрунт для української козацької

* Яременко Василь Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та країнознавства Хмельницького національного університету.

¹ Дзюба І. Тарас Шевченко. Життя і творчість. – К., 2008. – С.143.

² Там само. – С.146.

³ Див., напр.: *Навроцький Б.* «Гайдамаки» Т.Шевченка. Джерела. Стиль. Композиція. – К., 1928. – 399 с.; *Гуслистий К.Г.* Колівщина в творах Т.Шевченка // Пам'яті Т.Г.Шевченка. – К., 1939. – С.121–157; *Марченко М.І.* Історичне минуле українського народу в творчості Т.Г.Шевченка. – К., 1957. – С.80–118; *Гнатюк М.* Поема Т.Г.Шевченка «Гайдамаки». – К., 1963. – 175 с.; *Івакін Ю.О.* Коментар до «Кобзаря» Шевченка. Поезія до заслання. – К., 1964. – С.75–113; *Сергієнко Г.Я.* Т.Г.Шевченко про боротьбу українського народу за своє соціальне і національне визволення в XVIII ст. // Історичні погляди Т.Г.Шевченка. – К., 1964. – С.127–153.

⁴ *Шевченко Т.Г.* Повне зібрання творів: У 12 т. – К., 2001 (тут і далі в тексті вказуються томи й сторінки з цього видання).

⁵ *Шевченко Т.* Вірші. 1844: *Кобзар*. 1840, *Гайдамаки*, 1841, *Гамалія*, 1843: факсимільне відтворення / Авт. проекту, упор., передм. С.А.Гальченка. – Дніпродзержинськ, 2008. – С.98, 107.

держави – Війська Запорозького, а Коліївщина 1768 р., покладена в основу «Гайдамаків», була останньою для ранньомодерної доби стихійною спробою українців повернути власними силами свій козацький устрій: «Оживуть гетьмани в золотім жупані... / а в степах України / – О Боже мій милий – блисне булава!»; «З того часу в Україні... / Не чуть плачу, ні гармати» (т.1, с.160, 189–190). Ці два історичні процеси ніби обрамляють Гетьманщину, візії якої приділяється велика авторська увага в «Кобзарі» і «Гайдамаках». Так за допомогою історіософії «Гайдамаки» набувають ознак епосу й епопеї. Чому ж тоді Т.Шевченко для історичної основи епічного твору обрав не бурхливу і яскраву Хмельниччину?

Вважаю, що мотиви вибору теми були такими. По-перше, в Коліївщині переплелася багато моментів історіографічного плану: вже згаданий органічний зв'язок із попередньою Гетьманщиною; міжнаціональні та міждержавні протиріччя того часу і місце в них українського питання з можливою проекцією на сучасний стан; протистояння між слов'янськими народами, яке корелювало з ще неподоланим панслов'янізмом сучасників поета; ставлення з боку тодішньої історичної науки до вивчення даної теми тощо. Ще Б.Навроцький писав: «По суті це була чергова постановка майже тих самих революційних проблем, що стояли перед українським народом ще за часів Хмельниччини. От чому вибір даної теми такої характерної для історії України (підкреслення моє – В.Я.) в цілому може свідчити, що Т.Шевченко в «Гайдамаках» хотів розробити не перший історичний сюжет, але зразковий, найбільш придатний саме для епопеї»⁶. Адже Коліївщина характеризувалася рідкісним в історії явищем: політичне протистояння Російської імперії і Речі Посполитої досягає майже кульмінації, але історичні противники і церковні антиподи вкотре об'єднуються проти українців і спільно придушують їхній рух до свободи. А самі процеси супроводжуються високим рівнем ідеологічного тиску й одурманювання, які пізніше частково закріплюються у формі міфу про іманентну жорстокість українського простоліуду. По-друге, Т.Шевченко прагнув від своїх читачів не простого знайомства з минулим, а його осмислення та зіставлення із сучасним. Тема Коліївщини якраз і дозволяла «додумувати» (особливо щодо Росії) доленосний для України процес, повертатися в минуле, ставити події у тривалий у часі історичний контекст. По-третє, він хотів показати саме ті історичні процеси, які породжують неоднозначні оцінки і в історіографії, і в людській пам'яті, особливо корелюють із моральністю, вимагають не героїзації, а людського взаєморозуміння, на ставленні до яких «перевіряються» людські цінності, вибудовується їх система. Саме на таких «дражливих» темах найвиразніше проявляється історіософія людини. І Коліївщина, безумовно, належала до них. Адже й досі навколо гайдамаччини ведуться дискусії⁷. По-четверте, попри відтінки, в тодішній літературі вона подавалася одновимірно – як явище

⁶ Навроцький Б. Указ. праця. – С.196–197.

⁷ Див., напр.: Чухліб Т. Хто вони гайдамаки – козаки, «бомжі» чи «вурдалаки»? // Сучасність. – 2010. – №3. – С.163–185.

розбійництва⁸. Так вона характеризувалася й західноєвропейськими авторами. Зокрема, прусський лейтенант-інженер С.Гаммард у книзі «Подорож з Верхньої Сілезії на Україну», написаній через кілька років по Коліївщині, повідомляв, що вона є суцільним розбоем, який чинили гайдамаки «на чолі з їхнім ватажком Гонтою»; а про запорожців писав, що це «збіговисько всіх варварів, убивць, грабіжників, онаністів, словом – покидьків суспільства»⁹. В анонімній статті «Прежня Новая Сербия», надрукованій у журналі «Библиотека для чтения» 1834 року (т.VI), мовилося про ті «нешчасні часи», коли «тихий рай» порушили гайдамаки на чолі із Залізняком і Вусачем, а народ був «розбурханий під проводом якогось Гонти». Журнал скаржився, що «багато ще хто, на сором освічених почуттів нашого часу, робить із гайдамаків зразкових героїв»¹⁰.

Отже, одним із мотивів вибору теми міг бути Шевченків біль за спотворений образ України. Для нього це була тема-виклик. Для осуду тих, хто поверхово, спрощено і байдуже сприймає трагедії минулого, Т.Шевченко в поезії «Холодний Яр» вживає власний неологізм «людомори». Це не просто лайливе слово¹¹. Ним точно означено тих, хто морить (у значенні усиплює), знесилює або морочить (вводить в оману, дурить) людей неправдою взагалі й історичною зокрема. Нарешті, як свідчать твори Т.Шевченка, серед них і «Гайдамаки», він уважав, що для формування індивідуальної та колективної пам'яті народу потрібні не лише книжні знання, а й безперервність прямої, усної передачі історичної інформації із покоління в покоління. Її можна назвати «живою пам'яттю народу». Сама наявність такої інформації для формування нації важить не менше, ніж її достовірність. Не випадково ж у циркулярному листі міністра народної освіти С.Уварова від 24 грудня 1839 р. у зв'язку з недопущенням до друку статті М.Максимовича «Сказание о Колиивщине» було вказано, що такі твори друкувати не слід, бо описані в них події, «слишком близкие нашему времени, ... желательнее более изглаживать из памяти народа, нежели возобновлять в ней»¹².

Глибину Шевченкової історіософії не виміряти без аналізу рівня його знань про Коліївщину. Слова із «Передмови»: «Розказую так, як чув од старих людей» (т.1, с.152), – можна поставити на карб Шевченкової скромності та вимогливості, певного максималістського ставлення до наукового забезпечення свого твору, передбачуваного суворого цензурування, зрештою, бурлескного характеру самої «Передмови». Насправді, як свідчить зміст поеми, «Приписи» до неї, проведені вченими копіткі дослідження її джерел, Т.Шевченко прочитав всю доступну йому літературу про Коліївщину, щоб досягти історичної достовірності. А її тоді було обмаль. В уже згаданій розвідці 1839 р. «Сказание о Колиивщине» Михайло Максимович констатував:

⁸ Гнатюк М. Указ. праця. – С.22–24.

⁹ Цит. за: *Наливайко Д.С.* Козацька християнська республіка. Запорозька Січ у західноєвропейських історико-літературних пам'ятках. – К., 1992. – С.374.

¹⁰ Цит. за: *Гнатюк М.* Указ. праця. – С.11.

¹¹ Див.: *Словник мови Шевченка: У 2 т. – Т.1 (А–Н).* – К., 1964. – С.384.

¹² Цит. за: *Бородін В.С.* Т.Г.Шевченко і царська цензура: Дослідження та документи: 1840–1862 рр. – К., 1962. – С.23–24.

«На русском языке ничего почти не писано об этом событии»¹³. Примітно, що в кінці грудня 1859 р. поет розпочав заміну в тексті поеми назви «Вільшана» на «Мліїв» там, де йшлося про титаря, бо було виявлено нові документи про Данила Кушніра, уточнював і деякі інші топоніми (т.1, с.356). А одним з імпульсів написання твору «Холодний Яр» (1844 р.) було прагнення дошукатися правди про гайдамаків, полемізування з тими, хто стверджував, що вони «Разбойники, ворь». / Пятно в нашей истории». Припускають, що ці слова були спрямовані безпосередньо проти історика А.Скальковського, який у книзі «История Новой Сечи или последнего Коша запорожского» (Одеса, 1841 р.) писав про «пляму», яка лягла на Запорозжя через гайдамаків¹⁴. Слід зазначити, що А.Скальковський пізніше сам визнавав, що він друкував «польську брехню» у книзі про гайдамаків¹⁵. У «Приписах» Т.Шевченко по пам'яті вказує деякі джерела: «Энциклопедический лексикон, том 5. Барская конфедерация» і «Historia Krolestwa Polskiego» J.S.Bandtke, том 2 (т.1, с.510). Малася на увазі стаття І.Шульгіна про конфедерацію в зазначеній енциклопедії (Санкт-Петербург, 1836 р.) і праця польського історика, бібліографа й видавця Єжи Бандтке. При цьому шевченкознавці чомусь не звернули увагу, що ця примітка може свідчити, що використовувалося відразу кілька вроцлавських видань останнього автора, бо другий том було видано 1820 р. під назвою «Dzieje krolestwa Polskiego», а в 1835 р. з'явилася саме «Historia krolewstwa Polskiego. Wydanie trzecie, znacznie pomnozone»¹⁶.

Мабуть, і усні джерела не обмежувалися одним респондентом. У листі від 20 жовтня 1843 р. до Т.Шевченка П.Куліш повідомляє про свою поїздку по Україні і збір матеріалів про гайдамаків. І в ньому є фраза «Вашего дидуся я не нашёл в Чигирине»¹⁷. Очевидно, «дідусь» – один з інформаторів про Коліївщину. Вказуючи на «анахронізми» як хронологічні помилки у творах Т.Шевченка, не треба забувати, що він сам ужив цей термін у «Приписах» до «Гайдамаків», коли пояснював в пункті 5 своїх приміток, що «титаря ляхи замучили зимою, а не літом», як у його творі (т.1, с.510). У коментарях до поеми зазначається, що в тих же «Приписах» (п.18) автор неточно вказує на дівочий монастир у Лебедині, куди відвезли Оксану, бо Миколаївський дівочий монастир був заснований лише 1779 р. Але тоді цю помилку, мабуть, повторив і відомий знавець української старовини Осип Бодяньський, якому приписують авторство рецензії на збірку «Чигиринський Кобзар і Гайдамаки» в додатку до №19 «Московских ведомостей» за 1844 р.¹⁸ Адже її автор, перелічуючи розділи поеми, зазначає: «Лебедин. Девичий монастирь»

¹³ Максимович М.О. Киевъ явился градом великим...: Вибрані українознавчі твори. – К., 1994. – С.245.

¹⁴ Івакін Ю.О. Указ. праця. – С.351–352.

¹⁵ Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – С.431.

¹⁶ Навроцький Б. Указ. праця. – С.53 (примітка); Шевченко Т. Указ. видання. – Т.1. – С.648 (коментарі).

¹⁷ Куліш П. Повне зібрання творів. Листи. – К., 2005. – Т.1. – С.23.

¹⁸ Мельниченко В.О. «На славу нашої преславної України» (Тарас Шевченко і Осип Бодяньський). – Москва, 2008. – С.148.

близ Чигирина»¹⁹. Художній час нетотожний історичному, але Т.Шевченко не ігнорував хронологію розгортання Коліївщини. Відомо, що вона почалася у травні 1768 р., а в поемі освячення ножів відбувається трохи пізніше – «проти ночі Маковія», тобто, напередодні 14 серпня. Так тоді повідомляли деякі перекази й окремі польські письменники. Можливо, що Т.Шевченко вибрав саме цю дату, бо свято християнських мучеників Маккавеїв, – «Велике свято в Україні» (т. 1, с.148), – посилювало символізм твору, зокрема євангельський топос розпінання, що «трансформується у мотив розпінання»²⁰, і не лише України. Автор послідовно дотримується вибраної хронології. Адже загопи М.Залізняка в поемі з'являються в районі Керелівки і Будищ якраз після Маковія, коли ще «вчора» «вінки не святити...», бо «не дали ляхи» (т. 1, с.166). Етнографи повідомляють, що якраз до Маковея виготовляли й вінки із колосків жита, пшениці чи вівса із вплетеними до них голівками маку, васильків, чорнобривців, які освячували в церкві²¹.

Можна наводити й інші приклади відповідального ставлення Т.Шевченка до історичних джерел при роботі над своїм твором, унаслідок чого «художній час твору вливається у широку течію історії»²². Але як автор використовує та інтерпретує відомий йому за даними науки історичний матеріал, пов'язаний із Коліївщиною? У зв'язку з цим варто зазначити, що стосовно Т.Шевченка доцільно застосувати поняття історіософії в трактуванні польського вченого А.Цешковського, піонера саме цього терміна, який у протиставленні І.В.Ф.Гегелю вважав, що історіософія охоплює не тільки минуле, а й майбутнє, з наголосом на останньому²³. У цьому сенсі важко знайти у світовій літературі поему, сама будова якої мала б таку історіософську спрямованість, як «Гайдамаки». З 11 структурних одиниць поеми майже в половині містяться роздуми про минуле з позицій сучасності, а «Інтродукція», «Свято в Чигирині», «Епілог» є справжньою амальгамою минулого та сучасного з проекцією на майбутнє та вкрапленням особистого в історичний контекст. Тому історіософію Т.Шевченка можна легко сплутати з міфотворчістю, оскільки, на думку одного із творців структуралізму К.Леві-Стросса, події міфу, які розгортаються в якийсь певний момент часу, водночас складають постійну структуру, і «вона відноситься одночасно до минулого, теперішнього і майбутнього»²⁴. Тому дуже важливо у творчості Т.Шевченка міфологізаційні моменти, які присутні і в «Гайдамаках», відокремлювати від історіософії, з'ясовуючи їх функціональність. Отой «наголос» на тривимірності часу (де прямо, а де контекстуально) постійно присутній у поемі. Вже на початку автор в полемічному тоні повідомляє про «якогось-то Ярему», ще не познайомивши з ним читача.

¹⁹ Тарас Шевченко у прижиттєвій критиці (1839–1861). Бібліографія. Матеріали / Упор. В.Іскорка-Гнатенко. – К., 2009. – С.90.

²⁰ *Нахлік Є.* Доля – Los – Судьба: Шевченко і польські та російські романтики. – Л., 2003. – С.179.

²¹ *Орел Л.* Україна в обрядах на межі тисячоліть. – К., 2001. – С.80.

²² *Смілянська В.* Художній час у ліро-епіці Шевченка // Збірник праць Двадцять четвертої наукової шевченківської конференції. – К., 1982. – С.90.

²³ Див.: *Нахлік Є.* Указ праця. – С. 181 (посилання 2).

²⁴ Цит. за: *Грабович Г.* Шевченко як міфотворець. – К., 1991. – С.3 (примітка).

Останній штрих на підтвердження цієї тези – «Передмова» наприкінці твору. Автор зовсім не випадково не називає її післямовою, а подає оригінальним оксюмороном «По мові-передмова». Цей вислів, сам зміст т.зв. «Передмови» і бурлескний стиль викладу були покликані ввести читача в отой історіософський вимір, де минуле через теперішнє перегікає у майбутнє і постійно повертається назад. Візьмемо хоча б і таку думку: «Нехай бачать сини і внуки, що батьки їх помилялися, нехай братаються знову» (т.1, с.512). Але автор іде далі: він саму тему «тягне вперед», робить її перманентною. Адже у Т.Шевченка є цілий тематичний цикл про Коліївщину як «повернення на круги своя» за схемою: опис основних подій або розкриття теми («Гайдамаки») – підтвердження, пояснення і захист достовірності написаного та застереження на майбутнє («Холодний Яр», 1845 р.) – доповнення і розширення загальної картини з перспективою її продовження («Швачка», 1848 р.). У всіх цих творах простежується виразний зв'язок із попередніми проявами визвольної боротьби козацької епохи, зв'язок поколінь. Так, Микита Швачка, жерелевський курінний отаман, якого Максим Залізняк разом із Семеном Неживим після захоплення фортеці у Лисинці відправляє на північний схід²⁵, діє на території колишнього фастівського полку, згадуючи «полковника фастівського славного Семена», тобто, Семена Палія (Гурка), образ якого виведено Т.Шевченком у поемі «Чернець» (1847 р.). Між іншим, захоплення Швачкою Фастова відбулося близько 28 червня 1768 р.²⁶, а не навесні того ж року, як мовиться до сих пір у коментарях (т.1, с.496).

У «Гайдамаках» звертання до часів козацької революції мало концептуальний характер. Свідченням цього є розділ «Свято в Чигирині», який спеціально написаний для обґрунтування зв'язку Коліївщини з Хмельниччиною. Вже оприлюднені свої міркування з цього приводу²⁷ доповнимо ще кількома штрихами. У цьому розділі навіть кобзарські пісні наповнені широким історіософським підтекстом. Зокрема, згадуються волохи, яких «осталось трохи», та молдавани, які «вже не пани», бо «в кайданах» і «наймити султанам». Закликається, щоб вони «браталися» з козаками та «згадали» Богдана Хмельницького. «Волохи» – збірна назва романських народів: молдаван, румун, рідше італійців. Придунайські князівства – Молдову, Валахію, Трансільванію – Б.Хмельницький намагався втягнути в антипольську коаліцію, породичався з молдавським господарем. Ця пісня прочитується і як нагадування про імперське поглинання народів, що формуються в нації і держави. За Кючук-Кайнарджийським миром пізнішого 1774 р., уже і Російська імперія одержала право, щоб «министры російского императорского двора, при Блистательной Порте находящиеся, могли говорить в пользу сих двух княжеств» (Молдови і Валахії – В.Я.)²⁸. Між іншим, як

²⁵ Див.: Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: Зб. док. – К., 1970. – С.368–393; Голубченко І. Сини мої, гайдамаки... // Жовтень. – 1989. – №10. – С.105.

²⁶ Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. ... – С.368; Храбан Г.Ю. З історії гайдамаччини // Укр. іст. журн. – 1968. – №6. – С.100–101.

²⁷ Див.: Яременко В.І. Історіософські аспекти відображення діяльності Б.Хмельницького у творчості Т.Г.Шевченка // Укр. іст. журн. – 1995. – №4. – С.105–106.

²⁸ Цит. за: Хрестоматія з історії України. – Т.2. – К., 1951. – С.299.

свідчать документи, серед гайдамаків траплялися й молдавські переселенці в Україну²⁹. Враховуючи, що у Шевченкових текстах і малярстві чумацтво виступає не як перехідна форма історичного становища українського люду, а передусім як відламок колишньої волі³⁰, поданий у гіперболізованій формі шалений танок гайдамаків із чумацькими возами на плечах в «історіософському» розділі поеми є ще одним, хай і менш помітним, сполучним темпоральним елементом у поемі. І таких ланок у творі дуже багато. Власне, Т.Шевченко міг керуватися й народною інтуїцією, яка, за пізнішим висловом П.Куліша, «ставила Хмельниччину поряд з Коліївщиною»³¹. Є.Нахлік справедливо зазначає, що Т.Шевченко приймав ідею національної держави, але не абсолютизував її³². Точніше буде так: «Гайдамаки» свідчать, що той базовий інститут політичної системи суспільства, який ми називаємо державою, Т.Шевченко вважав необхідною умовою на історичному шляху етнонаціонального утвердження будь-якої спільноти, наголошуючи на своєчасності появи цього інституту і його адекватності.

На поглиблення історіософічності спрямована вся вербальна система аналізованого твору, починаючи від самої назви «Гайдамаки» і закінчуючи останнім словом-антропонімом «Галайда», бо лєвова частка слів у ній має метафоричне й семантично-символічне навантаження. «Галайда» – це «блукач, бездомний», тобто, позбавлений батьківщини. І розділ має таку назву. Розповідаючи «про те, що діялось на Україні 1768 року» (т.1, с.512), Т.Шевченко для назви обрав слово, яке має багато контекстів, зокрема і ширший історичний план. Чому не назвав «Коліївщина»? Вважаємо, що пояснення назви – в останньому, 23-му, пункті «Приписів» до слів «така й досі / Осталася слава»: «Злодій, розбойник, або гайдамака – такими остались гайдамаки по Коліївщині. Такими їх знають і досі» (підкреслення моє – В. Я.) (т.1, с.511). Отже, для автора-християнина ця назва – і біль, і виклик, і проблема. Можливо, що не назвав твір «Коліївщиною» і з етичних міркувань: знав, що ця назва походить від слова «колоти», «колії», яким у Подніпров'ї називають різників, які спеціалізуються на забиванні свиней³³. Тобто, гайдамаки різали (кололи) панів. Назва «Гайдамаки» виступає як своєрідна домінантна історичного процесу посткозацької доби, хоч деякі дослідники вважають неправильним ототожнювати козацько-селянське повстання 1768 р. із гайдамацьким стихійно-месницьким процесом³⁴. По суті і майже вся ономастика поеми має історіософську наповненість³⁵. При цьому її автор уже в

²⁹ Див.: Антонович В.Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К., 1995. – С.386–387.

³⁰ Див.: Яременко В. Тарас Шевченко про чумацтво, його звичаї та пісні // Народна творчість та етнографія. – 2005. – №2. – С.27–28.

³¹ Куліш П. Записки о Южной Руси: Издал П.Кулиш (Репринтне видання). – К., 1994. – Т.1. – С.94.

³² Нахлік Є. Указ. праця. – С.83.

³³ Див.: Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. 2-е вид., перероблене і розширене. – К., 2005. – С.489.

³⁴ Храбан Г.Ю. Спалах гніву народного (Антифеодальне народно-визвольне повстання на Правобережній Україні у 1768–1769 рр.). – К., 1989. – С.150.

³⁵ Див.: Яременко В. Історична ономастика у творчій спадщині Тараса Шевченка // Укр. іст. журн. – 2010. – №2. – С.168–174.

самій поемі вказує на символізм антропонімів, коли мовиться про смерть М.Залізняка: «Сумно-сумно гайдамаки / Залізную силу / Поховали...». Також трагізм і масштабність історичних подій та одночасно органічну зумовленість визвольних змагань у поемі автор передає за допомогою засобу, який можна назвати «натуралізацією історії» – вербальної передачі злиття цих процесів із довкіллям, природою, господарською діяльністю українців: місяць «немов знає, що не треба / Людям того світу»; «... І зарідають чорні гори»; «Де той Богун, де та зима»; «Посіяли гайдамаки / В Україні жито, / Та не вони його жали. / Що мусим робити?». Криваве дійство в Умані приглушується, зіставляється, олюднюється, і, зрештою, засуджується геніальною вставкою-протиставленням пробудження природи: «Встала й весна, чорну землю / Сонну розбудила...».

Як і в «Тарасовій ночі», у «Гайдамаках» Т.Шевченко активно використовує символіку ночі, дня, місяця. Наприклад, багатозначною вже є на початку поеми розмова автора з місяцем нічною порою в час журби. «Вічний без краю» й одночасно змінний місяць виступає в поемі посередником між минулим, сучасним і майбутнім, але не в «шаманському» сенсі³⁶, а в історіософському, тобто, як символ зв'язку часів та епох. Як показує «Інтродукція» до поеми, поет міг одним влучним висловом, вдалим епітетом означити визначальне й доленосне і в історичній епосі, і в постатях історичних персонажів. Поема переповнена авторськими ліричними відступами та вставками, недомовками, які мають історико-фактологічний та історіософський зміст, знаковий характер. Це – «історіософські» натяки, які вимагають від читача знання історії та інтелектуальних зусиль, прочитуються не кожним. Автор ненав'язливо ніби залучає його до своєї історіософії. Наприклад, троп «Од козацтва, од гетьманства високі могили – більш нічого не осталось» є вказівкою на ставлення офіційної історіографії до історії України, і до Коліївщини зокрема. Слова «Поки не в Варшаві / Запанував над ляхами / Понятовський жвавий» нагадують, що останній король Речі Посполитої Станіслав-Август Понятовський був маріонеткою Російської імперії і креатурою та коханцем Катерини II. А вислів «Попід діворою стоять / Вози залізної тарані; / То щедрої гостинець пані. / Уміла що кому давати» не лише натякають на «російський слід» у «Коліївщині», а й ще раз нагадують про розпусне життя імператриці, бо, як вказали дослідники, «szczodra pani» в польській мові вживається для характеристики жінки легкої поведінки³⁷. І. Дзюба помітив, що імперську інтригу в Коліївщині згадав О.Герцен, назвавши влучно Катерину II «гайдамачущей імператрицею» та вказавши, що подібний сценарій було повторно розіграно царатом для придушення польського повстання 1863 р.³⁸ При цьому варто зазначити, що в курсах історії України констатується малодослідженість «російського сліду» в гайдамаччині. Для посилення історіософської виразності Т.Шевченко іноді свідомо

³⁶ Див.: *Плющ Л.* Шаманська поетика Т.Г.Шевченка // Філософська і соціологічна думка. – 1992. – №6. – С.142.

³⁷ *Барабаш Ю.* «Коли забудуть тебе, Єрусалиме...»: Гоголь і Шевченко: Порівняльно-типологічні студії. – Х., 2001. – С.86.

³⁸ *Дзюба І.* Указ. праця. – С.160.

збагачує текст історичним анахронізмом: наприклад, патріотичним рядком «Мазурки Домбровського» 1797 р. «Єще Польща не згінела», який в устах сп'янілої шляхти значно посилює гротеск у зображенні деградації польської еліти, бо саме її «гріхи» (перша редакція поеми «Москалева криниця») й привели до поділів Речі Посполитої та втрати державності. Проте в кінці розділу ця невідповідність понижується переданими вже латиницею дво-рядковими польськими словами, які не є точним цитуванням цієї пісні.

Як Т.Шевченко оцінював дії повсталих у 1768 р. людей? Чи не пере-креслюють його «Гайдамаки» тези Д.Чижевського, що основою поетового світогляду та історіософії було поєднання «христоцентричності» з антропо-центризмом у формулі «Христос як ідеальна людина – є центр усієї світової історії»³⁹. Чи не можна йому закинути полонофобських мотивів? Це пита-ння питань при з'ясуванні історіософської наповненості поеми. Відповідно до історичних реалій і в «Гайдамаках», і у «Швачці» Т.Шевченко, навіть застосовуючи лексему «вирізати», подає моторошні картини винищення гайдамаками польського та єврейського населення. «В Умані сталася різанина легендарних масштабів»⁴⁰, – констатує й сучасний історик Н.Дейвіс. Відповідно до вимог жанру, поет гіперболізує ті криваві сцени. Але це не значить, що він був прихильником «кровопускання» як засобу вирішення складних політичних проблем. Закличні звуки бойових труб і переможний спів фанфар, за якими стяли кров та муки, його не тішили. Його гайдамаки збираються до купи «немов з Христа зняті» («Холодний Яр»). В.Пахаренко точно пояснює, що автор «зумисне гіперболізує жорстокість повстанців, аби емоційним шоком впевнити читача в макабричності й цілковитому безглузді зло-помсти»⁴¹. Так, кров у «Гайдамаках» проливається степами, і тече цілими ріками, морями. Ця лексема і похідні від неї в прямому та метафоричному значенні там вживаються 28 разів⁴². Через це за формальною ознакою «Гайдамаки», можливо, є «найкривавішою» поемою у світовій літературі. Але по суті це не так, бо маємо справу, як і в інших Шевченкових творах, із символікою крові. У християнстві вона пов'язана з розпінанням Христа. Її гіперболізоване нагромадження в поемі є засобом нагадування через вплив на емоційно-психологічну сферу людини про те, як в історії люди розпорядилися Христовою наукою. Адже Шевченкове «За кого ж Ти розіп'явся, / Христе, Сине Божий...» із пізнішого «Кавказу» (теж «кривавого») цілком тотожне вислову «... розлилось, / Не знать за що, крові широкеє море» в «Гайдамаках», хоч поверховий погляд тут виявляє ніби два різних пита-ння: за кого проливається кров і за що (в ім'я чого) вона проливається? Втім, і вони в історії завжди були фундаментальними.

Висловлюємо припущення, що широке використання Т.Шевченком символіки крові в історичному контексті могло стимулюватися й тек-стом «Истории русов» – політичним трактатом, містифікованим під

³⁹ Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. – К., 1992. – С.178.

⁴⁰ Дейвіс Н. Боже ігрище: історія Польщі. – К., 2008. – С.431.

⁴¹ Пахаренко В. Начерк Шевченкової етики. – Черкаси, 2007. – С.144.

⁴² Конкордація поетичних творів Тараса Шевченка: У 4 т. – Едмонтон; Торонто, 2001. – Т.2. – С.855–857.

історієписання, що був досить поширеним ще до видання. Адже там читаємо: «Остаётся теперь размыслить и посудить, что ежели, по словам самого Спасителя, в Евангелии описанным, которые суть непреложны и не мимо идут, ежели «всякая кровь, проливаемая на земле, изыщется от рода сего», то какое взыскание подлежит за кровь народа руского, пролитую от крови гетмана Наливайка до сего дне, и пролитую великими потоками за то единственно, что искал он свободы или лучшей жизни на собственной земле своей и имел о том замыслы, всему человечеству свойственные?»⁴³. Є в поемі чотиривірш із пісні кобзаря, який використовують при характеристиці Максима Залізняка: «Горілку, мед не чаркою – / поставцем черкає, / А во рога, заплющившись, / ката, не минає» (т.1, с.147). Деякі дослідники, справедливо вважаючи, що слово «заплющившись» є не просто дієприслівником, а словоформою, висновують, однак, що воно характеризує «високоморальність» М.Залізняка⁴⁴. І при цьому згадують, що в першій редакції поеми «Москалева криниця» воно вживається в негативному значенні – як «закривання на щось очей». Уважаю, що в цьому уривку, де це слово ще й поєднано зі станом сп'яніння, автор якраз і наголошує на тому, що Залізник, як син свого часу і відплатник за кривди, на деякий час закриває («заплющує») очі на гріховне людиноббивство. І тоді вже не має значення, чи слово «ката» означає «кат» чи «катати» в значенні «бити», про що теж дискутують⁴⁵.

Таким чином, лексика поеми також спрямована не на розпалювання нищих інстинктів, а на гуманізацію історичного дискурсу, є демонстрацією гуманістичного спрямування Шевченкової історіософії. Треба враховувати й наступне: за словами І.Дзюби, «Гайдамаки» – це картина жахів, але вигадки в ній менше, «ніж кривавої реальності, не дуже й перебільшеної»⁴⁶. Тому, враховуючи поняття того часу, особливості світогляду простолюду, який у масі своїй тоді був схильний до помсти («І кров – за кров, і муки – за муки!»), не варто закидати Т.Шевченкові, що він у час написання твору ще «не бачив морального дисонансу в кривавих діях Яреми»⁴⁷. В одному з авторських відступів до поеми читаємо: Місяцю мій ясний! З високого неба / Сховайся за гору, бо світу не треба; / Страшно тобі буде, хоч ти й бачив Рось, / І Альту, і Сену, і там розлилось, / Не знать за що, крові широкее море...».

Ще примітною є авторська нотатка до цього уривку: «Тарасова і Варфоломієва ночі одна другої варт, на стид римської тіари» (т.1, с.510). Варфоломіївська ніч – масова різня кальвіністів-гугенотів у Парижі в ніч на 24 серпня (день св.Варфоломія) 1572 р., вчинена натовпом католиків. Винищення гугенотів було організоване матір'ю короля Карла IX Катериною Медичі. Автор мав на увазі, що обидві ці криваві події були інспіровані політичним та ідеологічним (релігійним) фанатизмом. Цю ж думку Т.Шевченко повторив при описі містечка Лисянка і в повісті «Прогулка с удовольствием

⁴³ Конисский Г. История Русов. Репринтное воспроизведение издания 1846 года. – К., 1991. – С.213.

⁴⁴ Векслер Р. До характеристики Максима Залізняка (За творами Тараса Шевченка) // Українська мова і література у школі. – 1990. – №6. – С.83.

⁴⁵ Там само. – С.82.

⁴⁶ Дзюба І. Указ. праця. – С.155.

⁴⁷ Там само. – С.154–155.

и не без морали», вписавши її в значно ширший історичний контекст і збагативши глибокими історіософськими нюансами: «И ещё замечательна (если верить туземным старикам) своей вечерней, не хуже сицилийской вечерни, которую служил здесь ляхам и жидам Максим Железняк в 1768 году. Да, если считать все подобные события, недостойные памяти человека, замечательными, то не только какая-нибудь Лысянка, каждое село, каждый шаг земли будет замечателен в Малороссии, особенно по правую сторону Днепра. В чём другом, а в этом отношении мои покойные земляки ничуть не уступили любой европейской нации, а в 1768 году Варфоломеевскую ночь и даже первую французскую революцию перещеголяли. Одно, в чём разнились от европейцев, – у них все эти кровавые трагедии были делом всей нации, и никогда не разыгрывались по воле одного какого-нибудь пройдохи, вроде Екатерины Медичи, что допускали нередко у себя западные либераль» (т.4, с.228–229). «Сіцилійською вечернею» в історії прийнято називати повстання в Палермо 31 березня 1282 р. проти французів, яке, за легендою, розпочалося за церковним дзвоном, що закликав до вечірньої молитви.

Наведену цитату Я.Дзира вважав доказом того, що гайдамацьке повстання Т.Шевченко визначав саме як «національне»⁴⁸. Для того часу точніше вживати термін «етнонаціональне», але тут важливий інший суто християнський штрих: автор не намагається виправдати свій народ. Вислів «кровавые трагедии были делом всей нации», з одного боку, посилює іронію до болісного сарказму, а, з іншого, виразно наголошує на глибокій етносоціальної детермінованості «кривавих трагедій». А слова «особенно по правую сторону Днепра» – це одна зі вказівок на ту зумовленість. Адже йдеться про так звану «Пустку» з 70-х рр. XVIII ст., яку кілька разів до Коліївщини за «пільговими роками» заселяли та поливали своїм потом і кров'ю українські селяни, а потім на обжитому міцніли зі старими власницькими правами представники старих магнатських родів, створюючи латифундії з новими панами-мучителями, що мали оренди та суборенди⁴⁹. Була «друга редакція» кріпосних порядків. Порівнюючи різномірні (крім релігійних моментів) історичні процеси, Т.Шевченко наголошував на безглуздісті кривавих шляхів досягнення мети, а в контексті поеми – і на перенесенні засобів боротьби, як тоді вважалося, жорстокого середньовіччя в епоху, названу «Просвітницькою».

Легка іронія Шевченкових слів у наведених уривках приховує ледве тамований душевний біль. Вона прямим тестом висловлена в «Передмові»: «Весело послушать його, як він заспіває думу про те, що діялось, як боролись ляхи з козаками; весело, [...] а все-таки скажеш: «Слава Богу, що минуло [...]. Серце болить, а розказувать треба: нехай бачать сини і внуки, що батьки їх помилялись, нехай братаються знову з своїми ворогами» (т.1, с.512). Оце «весело» стосується особливостей людської свідомості, яка схильна до героїзації кривавих діянь проти дійсних чи уявних ворогів, особливо коли вони стосуються минулого, а не безпосередньо людини. Важче пояснити

⁴⁸ Дзира Я. Геній і коментатори його творчості // Літературна Україна. – 1990. – №15. – С.7.

⁴⁹ Див.: Дорошенко Д. Нарис історії України. – Л., 1991. – С.478–479.

троп (ніби авторський) із вірша «Швачка»: «Подивися, що той Швачка / у Фастові діє! Добре діє!». Цей твір написаний за мотивами гайдамацьких пісень (т.2, с.632). Він передає передусім настрої тодішнього гайдамацького люду, і авторську мову в ньому важко виокремити. І, нарешті, оціночний прикметник «добрий» тут і в інших творах є амбівалентним: в ньому можна знайти і больові, іронічні, навіть саркастичні ноти. В.Сімович пояснював, що він містить похвалу і в ньому чується «розулявся»⁵⁰. А проте Т.Шевченко не засуджує ані провідників, ані учасників «того кривавого діла» (т.1, с.512) не лише тому, що це був протест на заподіяні народу кривди, порив до волі, бажання власного устрою. У вірші «Полякам» вину за «впивання кров'ю він покладає передусім на «неситних ксьондзів, магнатів, езуїтів», ніби даючи зрозуміти: кому більше дається – з того слід і більше питати. Неодноразові згадки в поемі про «свячені» ножі переконливо свідчать, що автор навертав до розуміння дій своїх персонажів. Так, Ярема надміру лютує на бойовищі. «Але, з іншого боку, – зазначає Ю.Барабаш, – як йому не бути переконаним у своєму законному праві на помсту, коли допіру на «святі» у Чигирині на неї поблагословив повстання сам благочинний, а священники урочисто, мов паски на Великдень освятили гайдамацькі ножі»⁵¹.

Доповнимо: а у вірші «Швачка» головний герой у церковці «Співа алілуя. / Хвалить Господа, веселий...». Цими колізіями Т.Шевченко також порушує проблему розуміння християнства, ролі ритуального дійства, церкви в історичних процесах, відновлюваного всупереч євангельській Нагорній Проповіді, старого відплатного принципу – «[...] і кров за кров, / І муки за муки!». Шевченкові «Гайдамаки» та й інші тексти наполегливо змушують задуматися, який зміст люди вкладали в поняття «боротьба за віру». Автор розумів, що від відповіді на нього значною мірою залежить з'ясування і причин втрат Гетьманщини, і пояснення, чому взагалі «занапали Божий рай» («Сон»: «Гори мої високі»). У його історіософії проблемі обрядовірства приділяється достатньо уваги, щоб показати це явище як своєрідну ланцюгову реакцію множення зла. Вона підтверджує тезу О.Меня про те, що саме з релігійними ритуалами та церемоніями було пов'язане пролиття крові в певні історичні часи⁵².

Ще І.Франко вважав, що для Т.Шевченка «в боротьбі між ляхами і українцями винна була не різниця віри, а “ксьондзи-езуїти”»⁵³. Примітно, що вже після тісної дружби в солдатах із польськими засланцями, Т.Шевченко в поемі «Тарасова ніч» замінив слова «віру рятувати» на «волю рятувати», а «ляхи налітають» – на «ляхи, уніати». «Уніати», «ксьондзи-езуїти» – це у Шевченкових текстах слова-символи, які виражають релігійний фанатизм, релігійну нетерпимість, нав'язування своїх релігійних цінностей. І.Дзюба відзначав, що в усій творчості Т.Шевченка «знаходимо нестримно гостру

⁵⁰ Див.: *Нахлік С.* Указ. праця. – С.80 (примітка).

⁵¹ *Барабаш Ю.* Тарас Шевченко: імператив України. Історіо- й націософська парадигма. – К., 2004. – С.107.

⁵² *Мень А.* [А.Боголюбов]. Сын человеческий. Изд. 3-е, перераб. и доп. – Брюссель, 1993. – С.142.

⁵³ *Франко І.* Чи справді Т.Шевченко написав вірш «Слов'янам» // *Його ж.* Твори в десяти томах. – Т.ХVII. – К., 1955. – С.122.

реакцію» на всякий релігійний цинізм, на «принципове підпорядкування людської віри і совісті державній політиці, потребам начальства», на «низведення Бога до ролі стратегічного покровителя російського деспотизму»⁵⁴. А ще, як нам здається, на контекстуальному рівні ми знаходимо у Т.Шевченка неприйняття того, що люди гаслом «боротьби за віру» в період великих політичних збурень ніби прикривають справжні, переважно соціальні, чинники, забуваючи про домінуючі перед катаклізмами відносні міжконфесійний спокій і толерантність. Це – засудження певних світоглядних кліше. Особливо великим блюзнірством поет вважав, коли насильство чинилося «іменем Христа». І зовсім не випадково, а в чомусь, як переконаємося нині, і пророчче, що саме в поезії «Полякам» зустрічаємо дихотомію (таку властиву Т.Шевченкові) «іменем Христовим». З одного боку, тут «ім'я Христове» – ідеологічний прапор, відокремлена від людини субстанція, а, з іншого, це здійснений доброю волею кожного акт всетворящої любові (т.2, с.48).

Оте «а згадаєш – серце усміхнеться...» (т.1, с.158) в'яжеться, крім принципу розуміння і всепрощення, з християнською мораллю і в той спосіб, що в ній зазнає осуду сплячка і глухота душі, безвиразність і байдужість. «Весело», – бо для Т.Шевченка воля і порив до неї були найвищими цінностями, а не тому, що очікувалася перемога, як у «трубадурів імперій». Невипадково, що поема присвячена В.Григоровичу «на память 22 апреля 1838 года». Себто, день свого визволення з кріпацтва автор ніби ототожнює з минулим історичним поривом до волі й свого народу, після поразки якого став можливим і його кріпацький стан. Дійсно, «ця присвята має глибокий смисл»⁵⁵ і посилює символіку твору. Її не варто опускати у виданнях поеми. Згадуючи в «Москалевій криниці» поділи Речі Посполитої, він не утримується від іронізму: «Тільки ми / Сиділи нишком, слава Богу». Можна згадати й поезію «Минають дні, минають ночі». Стосовно поеми небайдужість по суті демонструє вже сам автор вибором теми. У щоденниковому записі за 1 липня 1857 р. Т.Шевченко іронічно констатує, що всупереч здоровому глузду він займався не живописом, а «лелеял в своїм сердце своего слепца Кобзаря и своих кровожадных гайдамаков» (3, т.5, с.36). «Плекав кровожерних» – чи не є це ще одним доказом того, що Т.Шевченко з історії вибрав найневигіднішу для оспівування тему. Так, як із-поміж людей християнин для опіки вибирає найбільш скривдженого, найбільш нещасного, найбільш некорисного, заблудлого. Звертаємо також увагу, що Т.Шевченко високо поцінував два томи «Записок о Южной Руси» П.Куліша (1856–1857 рр.), в яких автор трактує гайдамаччину як зло, що «должно было явится не иначе, как по закону противодействия какому-то другому, гораздо нетерпимейшему для гражданского общества злу»⁵⁶.

Саме в «Гайдамаках» християнську норму офірності Т.Шевченко зримо переносить в історичну площину. Філософ С.К'еркегор, аналізуючи «абсолютну жертву» Авраама з Біблії (Бт. 22: 1–19), вигукує: «І чому тільки немає

⁵⁴ Дзюба І. Указ. праця. – С.315.

⁵⁵ Сергієнко Г.Я. Указ. праця. – С.138.

⁵⁶ Кулиш П. Указ соч. – Т.2. – С.107.

поетів, які могли б зважитися на те, щоб використати такі ситуації замість тих дурниць і нісенітниць, що заповнюють собою комедії та романси!»⁵⁷. Вчений не знав Шевченкових «Гайдамаків». Саме наш поет, чи не першим у світовій літературі, вводить біблійну метафору офірності Авраама стосовно конкретної історичної особи. Тут він також втворює мотиву Гоголевого «Тараса Бульби», але значно поглиблює його і в християнському, і в історіософському сенсі. Адже в поемі «Великий льох», а особливо у вірші «Гоголю» Т.Шевченко подає ключ до розгадування цієї метафори дійсної офірності з одночасним зіставленням її із псевдоофірністю «престолові-отечеству». І в М.Гоголя, а особливо у Т.Шевченка, бачимо не старозавітну жертвність як виконання Божої волі, а вже новозавітну, християнську офірність за ближнього як виконання найголовнішої заповіді любові. Але вона, відповідно до цивілізаційного рівня, ніби перебувала ще в «перехідному» стані: так само офіруються діти, але вже за ближніх своїх.

Ю.Барабаш звертає увагу ще на один християнський аспект, пов'язаний із синовбівством: глибоке, «двічі потаємне» каяття Івана Гонта⁵⁸. Але хіба можна демонструвати християнськість у нехристиянський спосіб? Звичайно, ні, але якщо мова не йде про символ, запозичений із Біблії, що має вже частково літературне апробування («Тарас Бульба») і виразне авторське пояснення. Ще предметніше, ніж у вірші «Гоголю», тобто, ближче до змісту поеми, автор пояснює сенс і символіку цього міфологізованого під історію дійства у вірші гайдамацького циклу «Холодний Яр». Адже там контекстуально уже прочитується навіть потрійна ремінісценція цього вражаючого символу людської або, радше, християнської офірності: біблійна, до гоголівського «Тараса Бульби», і авторська – власне до «Гайдамаків». Уважаємо, що епізод синовбівства є цілком вигаданим, а посилання на мемуари П.Младановича в пункті 21 «Приписів», як свідчать коментарі дослідників⁵⁹, є формальністю, яка мала також забезпечити автора від звинувачень у «кровожерливості» з боку тих читачів, які не вмюють заглиблюватися у твір. І цілком логічно також припустити, що гнівні інквентиви «Холодного Яру» частково спрямовані проти тих, хто не здатний читати символи («Ледаче ледащо») й, відповідно, адекватно сприймати твір. Тому важко погодитися з тезою, що Т.Шевченко, прочитавши роман М.Чайковського «Вєрнухога», як не досить обізнаний з історичними джерелами, сприйняв сцену синовбівства «за історичний факт»⁶⁰. Він просто скористався із сумнівних приміток до цього роману, щоб таким чином посилити жертвність Івана Гонта, вивести її на християнське видноколо. Реальний-бо І.Гонта на 1768 р. був цілком забезпеченою, успішною людиною⁶¹. Саме те, що він офірував благополуччям і підтримав порив свого народу до волі, а потім так само з надзвичайною мужністю зустрів свою мученицьку кончину, імпонувало Т.Шевченкові найбільше. М.Максимович пояснює чин Івана Гонта честолюбством⁶².

⁵⁷ Цит. за: Дзюба І. Указ. праця. – С.156 (примітка).

⁵⁸ Барабаш Ю. Тарас Шевченко: імператив України... – С.105.

⁵⁹ Івакін Ю.О. Указ. праця. – С.109.

⁶⁰ Нахлік Є. Указ. праця. – С.125.

⁶¹ Див.: Максимович М.О. Указ. праця. – С.257.

⁶² Там само.

Визначний український історик XIX ст. В. Антонович у своїй розвідці про І. Гонта (1882 р.) розповідає про напружені стосунки сотника з І. Младановичем, управителем уманських маєтностей воеводи С. Потоцького, але вважав, що «Гонта діяв із-за переконаний, глибоко укоренившись в народі»⁶³. Т. Шевченко розумів, що однозначне пояснення не вичерпує всіх поривів людської душі. Він вибрав найдостойніший варіант. Принаймні для цього постать І. Гонта надавалася найбільше. Взагалі в поемі автор ніби протиставляє українській еліті не лише реальну та міфологізовану жертвовність одного І. Гонта, а й простолюду взагалі. Епізод синовбивства виконує службову функцію «створення контрасту» (Ю. Барабаш). По суті передусім у цьому творі він вводить поняття офірності та побратимства як мірила оцінки історичного процесу і дій його учасників. Можливо, що вибір теми і був зумовлений тим, що саме вона відкривала найкращі можливості для донесення ідеї офірності в історіософській царині. Вважаю, що через це й розділ «Гонта в Умані» є останнім у поемі, хоча хронологічно захоплення Умані відбулося не пізніше подій на Звенигородщині. Можна погодитися з академіком І. Дзюбою, який, звертаючись до брошури Л. Білецького «Шевченко і Гонта», критикує автора за те, що той розглядав «Гайдамаків» під кутом ідеології революційного націоналізму. Але Л. Білецький дуже точно сформулював суть образу Гонта: він є «безмежним образом міту» і «носієм історіософської концепції Шевченка»⁶⁴. Вважаємо, що саме Іван Гонта є протагоністом у поемі і навіть стержнем історіософської концепції автора в його дискурсі історії України як історичний приклад справжньої любові до свого народу, що протиставлений таким численним у нашій історії тим самогубним «Іванам», які схильні «катам помагати» («Великий льох»). «Націософія «двох Іванів» – це те оригінальне, що вніс Т. Шевченко в історіософію слов'янських народів»⁶⁵, – вважає Є. Нахлік.

Про Шевченкову мудрість при насиченні свого твору символічним змістом свідчить те, що навіть деякі сучасні йому поляки саме в такому ракурсі сприймали Коліївщину, називаючи імена І. Гонта і М. Залізняка «пересторогою для гнобителів»⁶⁶. Без урахування історичного факту уманської різанини та закладеної в поемі проблеми християнської жертвовності в її історіософському розумінні завжди буде «спокуса» висування положень про Шевченкове виправдання вбивства⁶⁷, «упиризацію» ним своїх персонажів⁶⁸ або про «силкування» до реабілітації та оспівування гайдамаччини⁶⁹. Власне, буде нерозуміння Т. Шевченка.

Поет знав, що його земляки термін «гайдамака» вживали і в негативному значенні. «Почав Копій набігати на людей та грабувати родом

⁶³ Антонович В. Б. Указ. праця. – С. 198.

⁶⁴ Цит. за: Дзюба І. Указ. праця. – С. 172.

⁶⁵ Нахлік Є. Указ. праця. – С. 211.

⁶⁶ Цит. за: Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Л., 2002. – С. 299.

⁶⁷ Мельник Я. Український оптимізм: полемічні роздуми про національний архетип // Київ. – 1991. – №1. – С. 85–70.

⁶⁸ Забужко О. С. Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу. – К., 1997. – С. 109.

⁶⁹ Нахлік Є. Указ. праця. – С. 315.

розбишацьким, по-гайдамацьки з ножем за халявою»⁷⁰, – так розповідали односельці Т.Шевченка про розбійника Копія, який вижив із Моринець сім'ю його батька з малим Тарасом під тим приводом, що обійстя колись належало йому. І в поемі «Слепая» і в листі Т.Шевченка до М.Максимовича 10 травня 1859 р. гайдамацтво також згадується в сенсі далекому від позитивного. В аналізованій поемі ми бачимо зв'язок Коліївщини з Гетьманщиною, але немає жодної вказівки про ті гайдамацькі ватаги, які їй передували. Лише в своїй повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали» Т.Шевченко згадує одного з ватажків гайдамацького загону, імовірного учасника Коліївщини, Семена Гаркушу в розбійницькому плані: «Зато, как нарочно, сухой пенъ выйдет из лесу, как разбойник Гаркуша, и станет посреди бархатной дороги. Что хочешь, то и делай. Несколько поколений чубатых земляков моих ломают оси о подобного разбойника, а он стоит себе, как ни в чём не бывало» (т.4, с.267). Можна прочитати цей уривок і як метафору того, що розбійництво було завадою на шляху дійсного поступу, дорогою у глухий кут. Тому Т.Шевченко, знаючи, що гайдамаччину породжували насамперед соціальні чинники, які перепліталися з етнічними та релігійними, розумів, яка тонка грань відокремлює в цьому явищі визвольні інтенції, волелюбність від того, що називають розбійництвом. Вона в історії якраз найбільше стирається в часи «революцій, бунтів і повстань». Може ще й тому Т.Шевченко обрав тему гайдамаччини, що вона виводила на ту дефініцію, яку сучасні історики досить точно іменують «соціальним розбійництвом». Урахуймо, що мотив розбійництва і помсти без історичного контексту, але в контексті соціальному поет розробляв і пізніше. І при цьому його, як справедливо зазначає Л.Плющ, цікавили, з одного боку, «ті психологічні процеси, що відбуваються в серці розбійника, коли він стає на шлях помсти, а з другого, – коли повертається на праведний шлях»⁷¹.

Можна продовжити і доповнити цю думку: а поштовхом до такої зацікавленості могло дати й осмислення ним психології гайдамаки-повстанця в ситуації, коли той, будучи християнином, вільно чи невільно проливав кров людську – не водицю. «Замучені руки / розв'язались – і кров за кров, / І муки за муки» (т.1, с.166) – прочитується рівночасно і в значенні визволення, і як «розв'язання» інстинктів кривавої помсти. Т.Шевченко з його біографією, як висловився К.Чуковський, «хорошо понимал эту упоительность мщения»⁷². Але, чи дійсно мотив помсти є наскрізним, парадигмальним у творчості Т.Шевченка і помста є водночас однією «з найбільш контroversійних проблем його світогляду й етосу»⁷³? Поема «Гайдамаки» показує, що цей мотив розроблявся передусім в історичній площині відповідно до історичних реалій, і не в останню чергу для увиразнення одного із семи християнських тайн – каяття. І зовсім не випадково, що лексему «помста», як помітив Ю.Барабаш, ми не зустрічаємо як таку в Шевченкових текстах, і лише один

⁷⁰ Кониський О. Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя. – К., 1991. – С.30 (примітка).

⁷¹ Плющ Л. Екзод Тараса Шевченка: Навколо «Москалевої криниці». Дванадцять статей. – К., 2001. – С.175.

⁷² Чуковский К. Шевченко // Радуга. – 1989. – №3. – С.127.

⁷³ Барабаш Ю. Тарас Шевченко: імператив України... – С.101.

раз («Осія. Глава XIV) він вживає словоформу «правда-мста»⁷⁴. Але ж і там, на наш погляд, ця «правда-мста» є синонімом Божого суду, бо: 1) мовиться «[...] всюди / Вас найде правда-мста» (тобто, вказується невідворотність і всюдисущність); 2) ця словоформа граматично і змістовно відокремлена від наступної фрази «[...] а люде / Підстережуть вас на тоте ж», яка виражає суд людський.

Криваві діла описує Т.Шевченко у своїй поемі, але в такий діалектичний спосіб гуманізує бачення минулого і сьогодення водночас. В історіософському плані він проводить ідею, яка має дві складові. Першу сформулював ще в кінці XIX ст. В.Антонович: «Покривджена, ображена, роздратована маса мусила, розуміється, повстати при першій нагоді, з першої-ліпшої причини, і цей вибух, завдяки повному браку громадського розвитку й гуманної освіти, мусив виявитися в нелюдських і кривавих формах»⁷⁵. Друга складова наступна: якщо народ у призначений для нього історичний час (для українців – це Гетьманщина) через різні чинники не здобувається на свободу та власний устрій, далі його може очікувати аномальний для природи людини, створеної за образом Божим, неконтрольований страшний процес, який умовно можна назвати «різаниною з бенкетуванням», або все спопеляючим «вогнем з Холодного Яру». Тому в історіософському сенсі Шевченкові «Гайдамаки» є також, базованою на історичному матеріалі, унікальною поемою-застереженням.

Не полонофобські мотиви, а саме заклики-остороги прочитуються насамперед і стосовно польського народу. В «Інтродукції» подано винятковий за лаконізмом та поєднанням в історичному процесі загального і конкретно-індивідуального образок історичної Польщі. І хоч він має суб'єктивне забарвлення і написаний у саркастичному тоні та дещо гіперболізованій формі, в багатьох моментах відповідає тій картині стану Речі Посполитої, яку подають і сучасні історики. І там крізь іронію прозирає біль за наслідки дій провідної верстви для українців та поляків, які, як вважав Т.Шевченко за спогадами Ю.Беліна-Кенджицького, стали братами по спільній історичній недолі⁷⁶. Взагалі польські аспекти «Гайдамаків» матимуть інше забарвлення, якщо братиметься до уваги наступне: Т.Шевченко у своєму дискурсі Коліївщини об'єктивно не міг би переступити отой поріг «наші – не наші» навіть за якнайглибшого піетету до польського народу. У нього «сини-гайдамаки» – нерозумні, але вони такі «сини», свої. Проте символіка поеми, знову-таки, виводить читача за звичні стереотипи, упередження й забобони, пов'язані з дилемою «своє – чуже»⁷⁷. Б.Залеський згадував, що в часи спільної мандрівки по оренбурзьких степах Т.Шевченко, «коли сильніше розгарячився і говорив щиро», казав йому, що «жалує своїх «Гайдамаків» і цілого того напрямку». І добавляв: «Вибачайте, се вже, було в моїй крові, я ж рідний внук одного з гайдамаків: се нехай тобі все вияснить»⁷⁸. Тобто,

⁷⁴ Там само. – С.102.

⁷⁵ Див.: *Дорошенко Д.* Указ. праця. – С.478.

⁷⁶ Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1982. – С.159.

⁷⁷ Див.: *Барабаш Ю.* Тарас Шевченко: імператив України... – С.108.

⁷⁸ Цит. за: *Вервес Г.Д.* Т.Г.Шевченко і Польща. – К., 1984. – С.49 (примітка).

Т.Шевченко вкотре демонструє готовність долання неунікного порогу історіософського суб'єктивізму. А свою національну самокритику у зв'язку з польсько-українськими відносинами він яскраво виявляв у розмовах із поляком Ю.Беліна-Кенджицьким та росіянином М.Чернишевським⁷⁹. Шевченкові історичні пересадки, про які він говорив Б.Залеському, очевидно, стосуються дещо одностороннього висвітлення в «Гайдамаках» дій конфедератів, які керувалися гаслом «оборони віри і вольності» та авторських наголосів у творі. Але ж документи доносять і Шевченкову правоту: зокрема, міщани Канева писали, що конфедерати «чинили по всій Україні різні жорстокості та заворушення, то ж внаслідок таких непристойних учинків дали привід для гайдамацтва»⁸⁰.

Невипадково Н.Дейвіс у своїй великій праці про історію Польщі нагадує Шевченкове застереження із «Посланія» своїм співвітчизникам не радити з невдач поляків: «Польща впала, / Та й вас роздавила!»⁸¹. Такий історіософський підхід прочитується уже в аналізованій поемі. У своїх порівняльно-типологічних студіях над М.Гоголем і Т.Шевченком Ю.Барабаш помітив: у «Гайдамаках», на відміну від «Тараса Бульби», «етико-естетичний аспект опозиції «козаки (гайдамаки) – поляки» виявлено інакше, не у прямому зіставленні та протиставленні, а опосередковано», бо «поляки в поемі присутні переважно на другому плані, а то й «за лаштунками». Як дійові персонажі вони з'являються лишень у розділах «Конфедерати» і «Титар»⁸². Він також зазначає, що Шевченкове повернення у творі «Холодний Яр» до апологетики гайдамаччини передусім зумовлене теж мотивом акцентування уваги на становищі України уже у складі Російської імперії: «нові кати», «нові ляхи»⁸³. Закрадається думка, що й саме полемічне спрямування цього твору було лише приводом і одночасно засобом, щоб укотре достукатися до заснулої свідомості українського панства через нагадування про Божий суд, який може постати у формі нової кривавої різанини.

Формування історичної свідомості, необхідної самоідентифікації неминуче містить структурний елемент, який можна назвати «історичним супротивником». І нікуди не дітися від того факту, що саме Польща й Росія були причетними до історичних поділів України. Визначні польські поети-пророки першої половини ХІХ ст., навіть приятель Т.Шевченка – Б.Залеський, розглядали Україну як поле битви, а не потенційну державу⁸⁴. А, з іншого боку, після поразки повстання 1830–1831 рр. у середовищі польських вигнанців була утворена група «Уманська громада», яка (слідом за С.Ґоцинським) проголошувала: «Умань є уроком і для польського, і для українського народу»⁸⁵. По суті на це вказував своєю поемою і Тарас Шевченко. Можливо, варто дивуватися іншому: всім еством відчуваючи ці

⁷⁹ Спогади про Тараса Шевченка. – С.158, 333.

⁸⁰ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України... – С.490.

⁸¹ Дейвіс Н. Указ. праця. – С.837.

⁸² Барабаш Ю. «Коли забудуть тебе, Єрусалиме...»... – С.79.

⁸³ Там само. – С.87–88.

⁸⁴ Див.: Нахлік С. Указ. праця. – С.42–43.

⁸⁵ Цит за: Марочій П.-П. Історія України. – К., 2007. – С.282.

«історичні кривди», Т.Шевченко добирає способу, як про них повідомляти, хай і гостро та влучно, але ненав'язливо, шануючи людську і національну гідність. Так, він не зловживав у «Гайдамаках», як і в інших творах, лексемами «ляхи/поляки», часто замінюючи їх історично точнішим, відповідно до станового характеру тодішнього суспільства, словом «шляхта» і похідними від нього. «Була колись шляхетчина, / Вельможная пані» – такий зачин в «Інтродукції». У словнику мови Т.Шевченка взагалі не знаходимо назви «Річ Посполита». Чи не тому, що десь у підсвідомості він уже мав ту формулу, яку вживає сучасний історик Н.Яковенко в назві одного з розділів своєї книги: «Україна-Русь – третій зайвий у Речі Посполитій Двох Народів»?

Однією з особливостей історіософії доби романтизму був культ героїв і героїзація історії⁸⁶. У Шевченковому україномовному лексиконі (навіть в аналізованій історичній поемі) немає слів «герой», «подвиг», «перемога», «битва». «Битви», а почасти й «перемоги», заміняє (в такому значенні поодинокі вживані) «бенкетування». Замість «геройства» в поемі зустрічаємо лексему «слава», яка тут, і лише в наближенні до значення героїки, вживається всього три рази. Погодьмося, що «бенкет» і «слава» мають значно більший морально-етичний діапазон, ніж «бій» і «перемога». Слава буває різною, а бенкети завжди ведуть до запаморочення свідомості людини. Поема «Гайдамаки» свідчить, що Шевченкова історіософія, попри присутність у ній елементів осмислення історії через почуття, символи й метафори та пошук власного бачення минулого, виходить за рамки історіософії епохи романтизму. Наприклад: вибір «загубленої теми», «героїчна» поема чомусь по суті не містить тенденції до героїзації і не пропагує фактор сили, не естетизує її, а міфологізм використовується як художній засіб для донесення автором своїх поглядів на історію. Не випадково Ю.Барабаш стосовно його творів вживає вислів «міфопоетичні» засоби⁸⁷. Радянські дослідники теж писали про оригінальність засобів художнього відтворення історичної дійсності в поемі⁸⁸. З іншого боку, Шевченкова образність охоче використовувалась у наукових публікаціях на тему Коліївщини⁸⁹.

Одна з особливостей Шевченкової історіософії – поборювання не лише історичних міфів (в даному творі – спростування тези про винятково розбійницький характер гайдамаччини), а й історичних ілюзій. Коліївщину І.Дзюба вважає «страшним уроком для українського селянства й козацтва», «розплатою за несвідомість, за ілюзії щодо російського царизму»⁹⁰. Ця особливість прочитується і в «Кобзарі» 1840 р., і в «Гайдамаках».

Є.Нахлік вважає, що П.Куліш у художньо-історіософському трактаті «Мальована гайдамаччина» слушно вказав на суб'єктивність і тенденційність Шевченкового образу гайдамацького повстання⁹¹. При цьому дослідник не конкретизує, в чому полягала ця, неминуча в

⁸⁶ Яковенко Н. Вступ до історії. – К., 2007. – С.124–126.

⁸⁷ Барабаш Ю. Тарас Шевченко: імператив України... – С.66.

⁸⁸ Сергієнко Г. Я. Указ. праця. – С.138.

⁸⁹ Смолій В.А. Максим Залізняк // Укр. іст. журн. – 1990. – №3. – С.98–99.

⁹⁰ Дзюба І. Указ. праця. – С.162.

⁹¹ Нахлік Є. Указ. праця. – С.159.

художньому творі, суб'єктивність та тенденційність, не пов'язує її з особливостями Шевченкового художнього висвітлення теми. Вважаю неточною й тезу дослідника про «апологетизуючий» погляд на гайдамаччину Т.Шевченка і «деїдеологізуючий» – П.Куліша⁹². По суті «апологетизуючий» огляд приписував Т.Шевченку сам П.Куліш. Примітно, що, готуючи «Автобіографію» Т.Шевченка для «Народного читання», саме він доповнив рукописне Шевченкове повідомлення про змалювання картин суздальської школи «в должности козачка» фразою «напеваая чуть слышным голосом гайдамацкие унылые песни» (т.5, с.192, 196).

Помиляються, коли вважають, що входження історіософії в Шевченкову поезію почалося лише з «Трьох літ» і що «промовиста особливість цієї історіософської візії – постійна присутність Бога, очікування його втручання, яке, мовляв, виправить історію»⁹³. Історіософічність присутня уже в «Кобзарі» 1840 р., а особливо в «Гайдамаках». В основі християнської свідомості Т.Шевченка лежала свобода вибору людини. І її, а не телеологію він переносить і в історіософію. Альтернативність історичного вибору повносило звучить і в «Гайдамаках». Звідси – заклики до дії («Заповіт»), волення схаменутися, мотив національної самокритики. А «постійна присутність Бога» – хіба в тому, що Всевишній «оцінює» цей вибір.

Т.Шевченко вибудував сюжет свого твору в такий спосіб, щоб показати, що насильство в історії породжує ланцюгову реакцію множення зла: єврей-крамар знущається над Яремою, над ним знущаються поляки-конфедерати, над останніми – відплатною помстою українці-гайдамаки, а «серед хаосу жорстокості» (І.Дзюба) силою обставин навіть такі лагідні й ліричні натури, як Галайда починають чинити жакіття, хай і освячені давньою традицією відплати за заподіяне. По суті Т.Шевченко у творі показує як виглядає те, що в етичному плані В.Пахаренко називає «колесом зла»⁹⁴, а в історіософському – можна назвати «пекельним колесом історії». І його рухають ріки і моря пролітої людської крові...

Спірною є думка Ю.Барабаша, що в поемі «стрункої, цілісної концепції України» ще немає⁹⁵. Адже цілісна концепція країни маловиразна поза світовим контекстом. А саме тут, як і в поемі «Великий льох», він присутній. Якраз історіософська глибина «Гайдамаків» і в тому, що українське конкретно подієве минуле тут вписується в реальний світовий історичний контекст, і в тому, що це вписування веде за собою і паралельне часткове осмислення й світової історії. Але це буде повністю осягнено за умови, що ця поема буде друкуватися з авторськими «Приписами» та «Передмовою», як це і робиться в багатьох виданнях.

Академік О.Білецький визначав «Гайдамаків» як «драматичну ораторію»⁹⁶, маючи, очевидно, на увазі велику спорідненість за певними ознаками цієї поеми з відомим жанром монументального музичного твору.

⁹² *Нахлік Є.* Із спостережень над поемою «Гайдамаки» // Слово і час. – 1998. – №6. – С.40.

⁹³ *Наливайко Д.* Стиль поезії Шевченка // Там само. – 2007. – №2. – С.5.

⁹⁴ *Пахаренко В.* Незбагнений апостол. – Черкаси, 1999. – С.146–147.

⁹⁵ *Барабаш Ю.* Тарас Шевченко: імператив України... – С.10.

⁹⁶ Див.: *Дзюба І.* Указ. праця. – С.143.

Вважаємо, що в історіософському сенсі більше пасує етимологія і семантика самого слова: з латинської *oratorium* – місце для моління, молитовня. Цей твір, справді-бо, налаштовує, образно висловлюючись, на «молитовний лад», на молитву за убієнних: у ньому жалі за «упивання кровію людською» поєднуються з національною самокритикою, альтернативністю історичного розвитку і невіддільні від прагнення зрозуміти суб'єктів історичного процесу за християнським принципом «Не судить, щоб і вас не судили» (Мт. 7:1). Легка відповідь «Гайдамаки не воїни – разбойники, ворь», а конфедерати або шляхта – душогуби, Т.Шевченка не влаштовувала. Примітно, що такий підхід зустрічаємо і в сучасних науковців: «Історик не судить, а намагається зрозуміти, неупереджено вислуховуючи і вбивцю, і його жертву. А під таким кутом зору гайдамаччину ще не досліджували»⁹⁷. В історіографії «не досліджували», але вже Шевченкові твори на це орієнтували. Узагалі Т.Шевченко всіма фібрами своєї душі прагнув до сприйняття й розуміння. І це бажання, як переконливо свідчить дух поеми, він переносив і в історіософію як засадничий принцип пізнання та осмислення минулого. Переносив і «недовіру до надто простих пояснень» минулого, й «історію пам'яті» і ще деякі примітні ознаки новітнього історієписання⁹⁸.

Можна зробити висновок: за багатьма ознаками та їх сукупністю, – вибір історичної теми, ставлення до використання її джерельної бази, широчінь осмислення минулого художніми засобами і їх розмаїття та ін., – Шевченкова поема «Гайдамаки» є унікальним щодо історіософської глибини твором.

⁹⁷ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України... – С.490.

⁹⁸ Яковенко Н. Вступ до історії. – С.217.

The author analyses (from contemporary viewpoint of history) some aspects of Shevchenko poem "Haidamaky" concerning the poet's historiosophy. The historiosophical heart of the mentioned work is investigated and historical commentary to the poem is enlarged and made more precise in this article.

СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЯ ПОРЕФОРМЕНОГО СЕЛЯНСТВА

Стаття присвячена сучасній українській і зарубіжній історіографії економічної, соціальної, політичної та культурної модернізації пореформеного селянства. Аналізуються тенденції, підходи, внесок науковців у вивчення проблеми. Пропонуються перспективні теми для подальших досліджень у сфері селянознавства.

Селянська проблематика чи не завжди займала особливе місце в історичній науці. До затребуваних тем сьогодні належать шляхи й темпи модернізації села, способи вирішення «вічного» аграрного питання.

Сучасна історіографія позначається новими ідеями та підходами. Відбувається переоцінка змісту знань, розширення тематики конкретних наукових пошуків, триває запозичення та напрацювання нових теоретико-методологічних засад висвітлення минувшини «найконсервативнішої верстви»¹. Проте цей процес проходить досить суперечливо, що в умовах відсутності загальнозрозумілої системної парадигми «працює на пониження» продуктивності загального наукового доробку². Мета пропонованої розвідки – узагальнити сучасні дослідження з історії селянства другої половини ХІХ – початку ХХ ст. у контексті теорії модернізації. Автори усвідомлюють її як потребу пояснити сутність теорії модернізації в річищі чільних філософських, історіософських та соціологічних студій, відтак прагнуть проаналізувати сучасну українську й зарубіжну історіографію економічної, соціальної, політичної та культурної модернізації селянства, з'ясувати основні значення модернізації села (для села), а ще виконати певну прогностичну функцію, тобто «відкрити» для подальших селянознавчих досліджень низку актуальних тем. Отож, увага зосереджена на пореформеному періоді (1861–1914 рр.), який маємо підстави характеризувати по-різному, проте, зважаючи на ті шлейфи традиційної домодерної культури, які не зникли разом зі скасуванням кріпосного права, базовим може служити поняття «посткріпосний». Водночас географію досліджень, що привертають нашу увагу, визначаємо теренами Наддніпрянщини – Правобережної, Лівобережної, Слобідської та Південної України.

* Бондар Вадим Віталійович – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу української історіографії Інституту історії України НАНУ; Присяжнюк Юрій Петрович – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

¹ Див.: Портнов А. «Західні» категорії в українській пострадянській історіографії: мовні зміни в епоху перекладів // Україна модерна. – 2010. – №5(16). – С.153–182.

² Будучина гісторії: збірник артыкулаў па сучаснай гістарыяграфіі / Склад. і навук. рэд. Г.Сагановіч. – Мінск, 2008.

Теорія модернізації

Згідно з визначенням, що міститься у філософському словнику, це концепція суспільно-економічного й політичного розвитку, котра пояснює динаміку переходу від стабільного традиційного до динамічного (безперервно змінюється) індустріального суспільства³. Складовими модернізації в економічній сфері вважають приватну власність і ринок, у соціальній – громадянське суспільство, в політичній – демократичну систему і правову державу. Відтак в епістемологічній площині йдеться про синхронний аналіз суспільства як системи (включаючи культуру), а ще людської особистості. Центральна ідея концепції модернізації – збільшення індивідуальної свободи – належить ще німецькій класичній філософії.

Підходи до поняття «модернізація» відрізняються залежно від того, до якої сфери життєдіяльності його використовують. Зокрема, з економічного погляду – це спосіб поліпшення промислового устаткування, приладів, побутових виробів, який не вимагає корінної перебудови технологічного процесу їхнього виготовлення⁴. Натомість дефініцію політичної модернізації пов'язують із трансформацією суспільства, що супроводжується формуванням політичних інститутів, соціальною мобілізацією та розширенням політичної участі, також поширенням демократичних цінностей і норм, властивих розвинутим країнам, у країнах менш розвинутих⁵. Основними критеріями політичної модернізації вважають: структурну диференціацію – наявність законодавчих зборів, виконавчих органів і т.д.; можливості політичної системи (адаптація до нових проблем, спроможність мобілізації людських і матеріальних ресурсів); здатність до самозахисту; формування культури політичної участі⁶.

Зрештою, у 1980–1990-ті рр., як реакції на зіткнення традиційних норм і цінностей із модернізованими інститутами, з'явилися концепції «часткової модернізації», «кутової модернізації», «кризового синдрому модернізації». До сказаного варто додати, що модернізація означає причетність до соціально-політичного життя різних груп населення через рухи, партії, розподіл влади, політичні вибори, місцеве самоврядування та ін. Це ще й практика та досвід запозичення традиційними суспільствами нових соціальних ролей і політичних інститутів, які сформувалися в рамках західних демократій⁷.

Один із засновників теорії модернізації С.Блек вважав, що модернізація як процес має п'ять аспектів: інтелектуальний, політичний, економічний, соціальний і психологічний. На його думку, економіка великою мірою залежить від інтелекту та політики, що суттєво різнить такий підхід із відомим марксистським положенням про економічний детермінізм⁸. На цьому

³ Філософський словник соціальних термінів. – 3-те вид., доп. – Х., 2005. – С.460.

⁴ Большая энциклопедия: В 62 т. – Т.30. – Москва, 2006. – С.129.

⁵ Політологічний енциклопедичний словник. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К., 2004. – С.365.

⁶ Там само.

⁷ Социологическая энциклопедия: В 2 т. – Т.2. – Москва, 2003. – С.631–632.

⁸ Поткина И.В., Селунская Н.Б. Россия и модернизация (в прочтении западных учёных) // История СССР. – 1990. – №4. – С.198.

підґрунті концепцію модернізації він трактує як загальну модель глобального прогресу цивілізації, суть якої в описі характерних рис і напрямів переходу від традиційного до раціонального суспільства в результаті науково-технічного прогресу, соціально-структурних змін, перетворення нормативних і ціннісних систем⁹.

Аналогічно мислить модернізацію, як явище цивілізаційного масштабу, той же глобальний феномен світової історії, академік В.Алексєєв. За його словами, це комплексний процес, який охоплює різні суспільні сфери – економічну, соціальну, політико-правову, культурну¹⁰.

Німецький соціолог В.Цаф розглядає модернізацію у тривимірному часовому плані: 1) як розпочатий індустріальною революцією процес секуляризації, що спричинив появу невеликої групи сьогодні модернізованих суспільств; 2) як багатосторонній процес, коли відсталі наздоганяють тих, що пішли вперед; 3) як спроби модернізованих держав дати відповіді на нові виклики на шляху інновацій і реформ¹¹.

Австрійський історик В.Гайндль зауважує, що цілі, взірці й моделі модернізаційних пертурбацій є для істориків суттю постановки проблеми. В історіографії термін «модернізація» просто перетворився у параметр для оцінки політичної діяльності в минулому. Державна модернізація була тісно пов'язана з економічною, а ця друга була неможливою без суспільної; суспільна ж модернізація передбачала культурну, а культурних передумов можна було досягти тільки при наявності відповідних державних структур. Так само це стосується і шляхів проведення модернізації¹². На думку вченого, важливими каталізаторами тут є політичні організації та раціоналізоване управління. Це ключове положення англосаксонських теорій модернізації. Бюрократія як виконавча влада є важливим засобом у проведенні державно-політичної модернізації, внаслідок чого важливе місце посідає бюрократична реформа як засіб оновлення держави і політики.

Першим, хто детально проаналізував взаємозв'язки між панівною системою, державою, ринковим (капіталістичним) розвитком та бюрократією і в середині цих зв'язків розкрив (а також прославив) роль чиновництва як чинника модернізації та раціоналізації, вважають М.Вебера. Типологія, покладена в основу його теоретичної системи, стала базовою для кожного його дослідження, незалежно від характеру – історичного, політологічного, соціологічного, психологічного чи економічного¹³.

Польський соціолог П.Штомпка визнав за модернізацією «синонім» усіх прогресивних змін у суспільстві. Це індустріалізація, урбанізація, раціоналізація, бюрократизація, демократизація, домінуючий вплив капіталізму, поширення індивідуалізму і мотивація успіху, диференційовані соціальні

⁹ Социологическая энциклопедия. – С. 632.

¹⁰ Опыт российских модернизаций. XVIII–XX века. – Москва, 2000. – С. 3.

¹¹ Цаф В. Теория модернизации и различные пути общественного развития // Социологические исследования. – 1998. – №8. – С. 14.

¹² Гайндль В. Модернізація та теорії модернізації: приклад габсбурзької бюрократії // Україна модерна. – 1996. – №1. – С. 90.

¹³ Там само. – С. 94.

структури¹⁴. Глибину посткомуністичних процесів учений порівняв із «великим переходом» XIX ст., коли аграрний лад поступився індустріальному урбанізованому укладу Заходу.

Його американський колега Ч.Кулі відзначив, що в модернізації ментальність особистості, як носія вродженого статусу, змінюється на самосвідомість суб'єкта договору, традиційні спадкоємні привілеї – на утвердження рівних громадянських прав, несвобода «генетичних» (родових) характеристик – на волю соціального вибору. Це мотивує внутрішні трансформації у соціумах, що з часом виявляються в економічній сфері. А саме, відбувається утворення на базі місцевих ринків загального безособового ринку (включаючи ринок праці), що розриває замкнутість громадського господарства й розвиває основи традиційного позаекономічного примусу¹⁵.

Е.Дюркгайм тлумачив модернізацію суспільних відносин як перехід до органічної спільності людей, яка ґрунтується на їхній розбіжності, диференціації функцій і пов'язаних із нею діяльності та ціннісних орієнтацій. Унаслідок відбувається відхід від всеохоплюючої недиференційованої приналежності індивіда до конкретного колективу, заміна безпосередніх стосунків опосередкованими, родинних – статуарними, відносин особистої залежності функціональним розподілом праці тощо¹⁶.

Учасники «круглого столу» «Российская модернизация: проблемы и перспективы» також висловили своє бачення цього питання. На думку О.Ахієзера, модернізація – явище цивілізаційного масштабу, перехід від традиційної цивілізації до ліберальної, підвищення ефективних форм діяльності, здатність особистості до власного саморозвитку¹⁷. Як глобальний феномен світової історії характеризує модернізацію Л.Васильєв, а успіх її здійснення, на думку вченого, визначають традиції, цінності й менталітет населення¹⁸. Основні проблеми цього явища В.Хорос вбачає в наступному: його поверховий характер, розкол між тими людьми, які модернізуються і традиціоналістами, диспропорції між селом і містом, відірваність політиків-реформаторів від населення та ін.¹⁹

На думку російського історика С.Каспе, теорія модернізації може відіграти роль важливого дослідницького інструментарію при з'ясуванні макросоціальних змін. Саме характер взаємодії модернізаційних процесів із традиційними культурними і ментальними стереотипами визначає їхній хід і наслідки. Атрибутами модернізації є заміна форми суспільної праці (аграрної індустріальною), формування автономно-суверенного індивіда, особистості²⁰.

Український дослідник В.Головко відзначив, що концепт «модернізація» має великий потенціал для історичного синтезу бездержавної і перерваної

¹⁴ Штомпка П. Социология социальных изменений. – Москва, 1996. – С.170.

¹⁵ [Електронний ресурс] http://uk.wikipedia.org/wiki/Модернізація#cite_note-7

¹⁶ Там само.

¹⁷ Российская модернизация: Проблемы и перспективы (материалы «круглого стола») // Вопросы философии. – 1993. – №7. – С.7.

¹⁸ Там же. – С.12.

¹⁹ Там же. – С.14.

²⁰ Каспэ С.И. Империя и модернизация: Общая модель и российская специфика. – Москва, 2001.

української історії, який «відкритий» для максимального врахування локальних, регіональних і національних рис. Він підкреслив диспропорцію між інтенсивністю економічної та повільністю політичної модернізації Російської імперії, виділив один з етапів модернізації України – бюрократично-підприємницько-капіталістичний (1861–1917 рр.)²¹.

У цілому схилиємося до думки, що модернізація – це комплексний процес, не обмежений лише економічними і соціальними змінами, а такий, що охоплює всі сторони життя-буття суспільства як системи (включаючи культуру), так і людську особистість.

Економічна модернізація селянства

Реформи 1860-х рр., інші аграрні перетворення й модернізація села. До економічної сторони модернізації селянства увага дослідників завжди була підвищеною. На думку А.Медушевського, реформи 1860-х рр. і наступні аграрні перетворення сприяли втягненню традиційних землеробів у товарно-грошові відносини, вряди-годи нагромадженню капіталу. Назагал це була корінна соціальна перебудова, поступова раціоналізація і європеїзація суспільних відносин²². Реформа 1861 р. проголосила договірні принципи між колишнім кріпаком та його паном, а головне те, що селяни дістали право власності на нерухоме майно й володіння ним.

Звичайно, що передусім модернізація виявилася у розвитку промислової інфраструктури (залізниць, шосейних і морських шляхів сполучення та інших комунікацій). Але це дало поштовх до технічного переоснащення сільськогосподарських підприємств і використання ними сільськогосподарських машин. Формувалися передумови поступового руху від праці на землі як засобу існування до її комерційного характеру і формування хліборобів-підприємців. Цьому, щоправда, не відразу посприяла кооперація.

На думку О.Реєнта, аналіз пореформених процесів в аграрній сфері варто робити з урахуванням особливостей регіонів, а, відповідно, висновки – на підставі вивчення ситуації у кожному з них. Принагідно потрібно брати до уваги характер соціальних відносин в українському селі, реальний вплив різних прошарків населення на сільськогосподарське виробництво, специфіку його втягування в ринкові відносини, залученні капіталів у цю галузь²³.

Російський історик-аграрник В.Данилов назвав пореформені аграрні трансформації потрясінням селянської країни, яка вступила на шлях звільнення від кріпацтва і водночас індустріально-ринкової модернізації. Усі перетворення за своїм характером, походженням і результатами він пов'язав із соціальними змінами, що виникли у процесі названого типу модернізації²⁴.

²¹ Головка В. «Модернізація» як метанаратив української історії // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2003. – №9. – С.410–427.

²² Медушевский А.Н. Формирование гражданского общества: реформы и контрреформы в России // Реформы и реформаторы в России. – Москва, 1996. – С.74.

²³ Реєнт О.П. Деякі проблеми історії України XIX – початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки // Укр. іст. журн. – 2000. – №2.

²⁴ Данилов В.П. Аграрные реформы и аграрные революции в России (1861–2001) // Россия в XX веке: Реформы и революции: В 2 т. – Т.1. – Москва, 2002. – С.20.

В історіографії давно існує думка, що саме поразка Російської імперії у Кримській війні стала поштовхом для переходу до широкомасштабних перетворень. Тобто, це була модернізація «зверху», хоча свою роль відіграли й суспільні настрої. Чи не головним стимулом, на переконання дослідників, було забезпечення військово-промислового комплексу та армії (зокрема, в 1865–1875 рр. на потреби війська йшло 29% бюджету)²⁵. Модернізація селянської господарки, своєю чергою, здійснювалася у важких умовах: викупні платежі, відрізки землі, статус селян як тимчасовозобов'язаних (остаточно скасований у 1880-х рр.), численні податки.

На думку С.Каспе, реформи 1860–1870-х рр., як перша спроба масштабної модернізації, завершилася невдачею і тотальною системною кризою. Причини він вбачає у перетвореннях навздогін, їхній нерівномірності, збільшенні напруги в імперській етнополітичній конструкції. Системна модернізація, викликана великими реформами, призвела до істотних змін у змісті політичної культури та відбувся перехід (залежно від місцевості) до інституціональної і культурної уніфікації²⁶.

У Росії, вважає О.Ахієзер, відмінним було те, що модернізація проходила під сильним впливом досвіду інших країн, який давав зразки ефективної діяльності для всіх сфер життя²⁷. Модернізаційний процес в імперії, на думку В.Шелохаєва, вдалося реалізувати в комбінованих формах, тобто, революційним і реформістським способом. Влада незмінно претендувала на збереження за собою ініціативи, відстороняла суспільство від вирішення важливих проблем, розглядала його як об'єкт впливу, а не рівноправного суб'єкта спільної історичної творчості²⁸.

Відома праця історика Б.Миронова виконана почасти у рамках модернізаційного підходу²⁹. Автор розглядає історію Росії в контексті модернізації, яка, на його думку, не була завершена на початку ХХ ст. Унаслідок тогочасне суспільство не досягло повної соціальної зрілості. Оригінальністю виділяються погляди Б.Миронова на кризу селянської економіки. Він заперечує її «фундаментальність», тобто, не визнає її прямої залежності з неминучістю революції. Вчений вважає, що ріст індивідуалізму на селі виявлявся в поступовому переході під тиском природного приросту населення до інтенсивніших форм господарювання, диверсифікації джерел прибутку, де такі можливості існували. Хоча селянське господарство не було повністю інтегровано в ринок, відносини попиту й пропозиції дедалі більше регулювали його історичний поступ. Отже, селянська економіка, на його думку, перебувала у стані природного (нормального) процесу розвитку, який дещо раніше спостерігався в західноєвропейських країнах³⁰.

²⁵ Опыт российских модернизаций. XVIII–XX века. – С.58.

²⁶ Каспэ С.И. Империя и модернизация: Общая модель и российская специфика [Электронный ресурс] http://www.fedy-diary.ru/?page_id=5945

²⁷ Российская модернизация: Проблемы и перспективы (материалы «круглого стола»). – С.3.

²⁸ Шелохаев В.В. Российские реформы как теоретико-методологическая проблема // Россия в ХХ веке: Реформы и революции. – С.48.

²⁹ Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. – Т.1–2. – Санкт-Петербург, 1999.

³⁰ Там же. – Т.2. – С.Х–ХІ.

Відсталість, низька товарність аграрного сектору були, твердить Б.Ми-ронов, результатом споживчої трудової етики селян. Він доводить, що і при свободі, і за її відсутності селянська господарка функціонувала не дуже успішно: рільники працювали рівно стільки, скільки потрібно було для задоволення мінімальних потреб. Вони ще не були готові до підприємництва. Утім, локально селянське господарство досягало успіхів, витісняючи поміщицьке з ринку хліба. З'явилися навіть господарі, які орієнтувалися на зарубіжний ринок. Їхня еволюція відбувалася за різними напрямками: активізація підприємницької діяльності, технічні та технологічні нововведення, підвищення загальної культури управління.

Загалом історики дотримуються думки, що запровадження техніки у землеробстві, використання найманої праці, поліпшення структури посівів – усе це сприяло підвищенню врожайності культур, розширенню посівних площ, збільшенню обсягів зібраного збіжжя. Проте відробітки, здольщина і малоземелля значної частини селян стояли на заваді вдосконаленню агрономічної культури, придбанню нового реманенту. Це негативно позначалося на продуктивності праці.

Після скасування тимчасовозобов'язаного стану постало питання про подальші шляхи і форми розвитку селянського життя. Саме тоді міністр фінансів М.Бунге запропонував надати селянству можливість виходу з общини й організувати подвірно-ділянкове землекористування (ідея майбутньої реформи П.Столипіна). Модернізація села отримувала шанс. Але пропозиції М.Бунге відхилили³¹.

У спробі «ментально обґрунтувати» модернізаційні процеси на селі актуальності набуває положення, що реформи збіглися з періодом прискорення економічного зростання, а не поклали йому початок. Зокрема, на думку англійського вченого П.Ґотрела, ще до реформи 1861 р. відбулися технічні зрушення у промисловості, розширення дрібнотоварного виробництва і початок регіональної економічної спеціалізації³². Дослідники почали переглядати чинники, які раніше історики використовували для визначення рівня життя селян: недоїмки, реальний рівень оплати праці, землеволодіння і землекористування, кількість худоби. Поставлено під сумнів тезу, що демографічний вибух у пореформений період здійснював надлишковий тиск на обмежені ресурси і негативно позначився на економічному зростанні³³.

«Революційний» 1902 р. активізував реформаторську діяльність держави. Столипінська аграрна реформа була призвана провести «розчистку» селянських земель від «слабких» на користь «сильних», вирішити нарешті завдання початкового нагромадження капіталу на селі, причому цього разу радикальними засобами, прямою руйнацією общини. Як відомо, це не дало бажаного економічного результату й головне не ліквідувало проблему малоземелля. Демографічний приріст був вищим за масштаби переселень.

³¹ Данилов В.П. Указ. соч. – С.21.

³² Великие реформы в России. 1856–1874. – Москва, 1992. – С.124.

³³ Менталитет и аграрное развитие России (XIX–XX вв.): Мат. межд. конф. – Москва, 1996. – С.365.

Загострилася й соціальна напруга на селі³⁴. Проте історичний досвід столипінського реформування показав, що еволюційні інституціональні зміни вели до поступового вирішення аграрної кризи. Мали місце інтенсифікація, покращення техніки і технологій, зростання виробництва й удосконалення форм сільськогосподарської праці³⁵.

Отже, поширеною в сучасній історіографії є теза про реформи другої половини XIX ст. у Наддніпрянській Україні як процес «наздоганяючої» модернізації. При такому підході в аграрній сфері він мав свої суперечності: 1) реформа 1861 р., яка проводилася в інтересах казни, зменшувала ґрунти селян, водночас збільшувала їхні повинності; 2) зберігалася землеволодіння дідичів при прогресуючому занепаді й деградації значної кількості маєтків; 3) у пошуках виходу з аграрного перенаселення селянство як могло протестувало, вимушено мігрувало. З іншого боку, відбулося формування і становлення приватного підприємництва, ринку робочої сили, розвитку ринкових відносин, створення передумов громадянського суспільства. На думку академіка В.Литвина, з-поміж загальної маси селян, які зберігали традиційний спосіб життя і цінності аграрного суспільства, почали виокремлюватися господарі з підприємницьким хистом³⁶.

Модернізація, капіталізм і село. Модернізація тісно пов'язана з капіталізмом, по суті капіталізація і модернізація в західних суспільствах були одним і тим же процесом. Якщо виходити з того, що приблизно в 1880-х рр. феодальний спосіб виробництва втратив своє панівне становище в українському селі, то можна було б думати, що на зміну йому прийшов капіталістичний спосіб виробництва, але це не зовсім так. В історичній літературі справедливо поставлено питання щодо потреби виділення двох етапів у процесі капіталізації. Перший із них характеризувався перетворенням натурального господарства в товарне, другий – товарного в капіталістичне. Спочатку мало місце складання й утвердження лихварського капіталу, далі відбувалося перетворення його в індустріальний або виробничий.

Для пореформеного села характерним було поєднання трьох соціально-економічних укладів: патріархального, феодального та капіталістичного. Причому утвердження третього перебувало на тій стадії, яка позначалася незавершеністю трансформації натурального господарства в товарне, активним утвердженням лихварського капіталу.

Тривалий час науковці вважали чи не головною проблемою пореформеного розвитку наддніпрянського села велику чисельність малоземельних і безземельних селян. Але, як показують останні дослідження, суть не лише в цьому, бо якби й поділили поміщицькі та селянські землі, то великого нарізування ґрунтів не відбулося б. Приміром, С.Сусоров підрахував, що в такому разі на Правобережжі, де в 1905 р. припадало в середньому 5,5 дес. землі, було б 6,9 дес., на Лівобережжі – відповідно 6,1 і 8,3 дес., на Півдні – 9,7 і 13,6 дес. Наводячи для прикладу середні дані наділів у Бельгії (2,4 дес.), Японії (0,75 дес.), він

³⁴ Синявский А.С. Проблемы модернизации России в XX веке: диалектика реформизма и революционности // Россия в XX веке: Реформы и революции. – С.58.

³⁵ Роголина Н.Л. Аграрные реформы в России 10–20-х годов (историко-сравнительный анализ) // Там же. – С.558.

³⁶ Литвин В.М. Історія України. – К., 2006. – С.323.

робить висновок про негативний чинник екстенсивної форми господарювання у цьому контексті³⁷. На думку Я.Грицака, селяни одержали невеликі наділи, але їх було цілком достатньо, аби вдовольнити нагальні потреби. А погіршенню становища селян сприяла відсутність капіталів, що унеможливило поширення нових, інтенсивних форм господарювання. Своєю чергою, «велика демографія» призвела до аграрного перенаселення і земельного голоду³⁸.

О.Ахієзер вважає, що в цілому село, попри всі реформи другої половини ХІХ – початку ХХ ст., залишилося докапіталістичним. Поряд із «невеликим відсотком капіталізму» на селі ще в більших масштабах зростав опір цим відносинам, хвиля «зрівняльної справедливості»³⁹. Незважаючи на низку сприятливих умов, зокрема й зростання товарно-грошових відносин, основна маса селянства не могла відповісти ефективністю своєї праці, підняттям культури землеробства, новими формами організації виробництва.

В.Шевченко доводить, що проблема малоземелля, починаючи з 1880-х рр., була породжена тими об'єктивними обставинами, які штовхали село у вир ринкових відносин, а також активізацією діяльності різних посередників у сфері купівлі–продажу землі, природним приростом населення⁴⁰.

Заслугує на увагу праця Ф.Турченка і Г.Турченко, присвячена трансформаціям Південної України⁴¹. На думку істориків, кріпосне право тут не встигло пустити глибоких коренів. У результаті стартові можливості Півдня після реформи 1861 р. виявилися ліпшими, ніж інших регіонів Наддніпрянщини. Великою перевагою стало те, що в Новоросії було більше, ніж будь-де в Україні, приватних земель.

Специфіка аграрних відносин Південної України сприяла поширенню хутірної форми господарювання (станом на 1905 р. налічувалося 43 тис. хуторів). По суті регіон став експериментальним полем для підготовки столипінської реформи. У 1906–1917 рр. загальна кількість хуторів та відрубів збільшилася на Півдні у 8 разів. Дослідники дійшли висновку, що модернізація мала в цьому краї найпомітніші успіхи. Використання сільськогосподарських машин було тут звичайною справою⁴².

Аграрні міграції – об'єкт пізнавального пошуку Я.Бойка. У його працях, насамперед монографічному дослідженні, розглянуто процес землеробської колонізації Півдня України в 1860–1890-х рр.⁴³ Аргументовано показано їхній вплив на сільське господарство регіону, формування постійних кадрів найманих робітників, перехід до нових форм господарювання, прискорення розвитку виробничих відносин. Саме активна колонізація поліпшила стан розміщення продуктивних сил на території краю, відіграла помітну роль у формуванні

³⁷ Україна в умовах столипінської аграрної реформи. – К., 2006. – С.30.

³⁸ Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. – К., 2000. – С.59.

³⁹ Ахієзер А.С. Критика исторического опыта: (Социокультурная динамика России). – Новосибирск, 1997. – Т.1: От прошлого к будущему. – С.14.

⁴⁰ Шевченко В. Скасування кріпосного права у 1861 році: спроба нетрадиційного аналізу. – К., 2008.

⁴¹ Турченко Ф.Г., Турченко Г.Ф. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець ХІХ ст. – 1921 р.): Історичні нариси. – К., 2003.

⁴² Там само. – С.25–26.

⁴³ Бойко Я.В. Заселение Южной Украины. 1860–1890 гг. – Черкассы, 1993.

безземельного сільськогосподарського пролетаріату, сприяла значному поширенню й утвердженню вільного найму. Мав місце серйозний вплив на збільшення чисельності населення регіону, виникали нові населені пункти, створювалися етнічно змішані поселення та посилювалися міжетнічні зв'язки.

Отже, у сучасній історіографії селянства Наддніпрянщини пореформеного періоду капіталізація і модернізація суттєво зближені. Проте ще не настільки, аби їхні прихильники сприймали ці явища як одні й ті ж.

Селяни-підприємці. Феномен селянського приватного землеволодіння залишається мало з'ясованим. Проблема не тільки у браку знань про кількісні параметри (розміри наділів, умови набуття власності, фінансово-кредитні показники тощо), а насамперед про якісні (зміна соціального обличчя селянина, його психології, взаємин колишніх кріпаків із дворянами).

Протягом пореформених десятиліть приватновласницьке селянське землеволодіння збільшилося в 10 разів, натомість дворянське скоротилося вдвічі. На думку В.Марочка, відбулася не проста механічна зміна власника, а значно вагоміша подія – зміна укладу життя на селі⁴⁴. Історик стверджує, що українським селянам органічно притаманне прагнення мати власні ґрунти. Переважання в Наддніпрянщині індивідуальних господарств зумовлювало в перспективі більший потяг українських хліборобів до приватної власності, ніж російських.

Водночас відомий англійський історик, соціолог Т.Шанін доводив, що сімейне господарювання було найзначнішою особливістю селянства. Вагоме місце займали сімейні фермери, які змінювали природу традиційного селянського господарства, використовуючи капіталоінтенсивне оснащення. Фермеризація мала місце тоді, коли сімейне господарство продовжувало діяти як головна одиниця сільськогосподарського виробництва, але змінювався її характер. Це пов'язано з новою технологією і великими вкладками, кредитами, що вело до капіталізації економіки. Під впливом різних обставин сімейний фермер створював свої форми самозахисту й кооперації⁴⁵.

В.Кабанов відзначив такі варіанти формування господарств фермерського типу: 1) трансформація поміщицьких господарств, головню зернового напрямку Півдня; 2) утворення приватновласницьких господарств шляхом мобілізації поміщицької землі підприємцями, зокрема, й селянами; 3) столипінська хуторизація⁴⁶.

В історичній літературі поширене твердження, що фермерство мало гарні передумови для розвитку в аграрно неперенаселених районах, зокрема, в південних губерніях. Тут господарства відрізнялися високою товарністю землеробства. Причому соціальною базою фермерства М.Якименко вважає не лише заможних селян, а й господарів середнього статку. Він відносить до категорії

⁴⁴ *Марочко В.І.* Аграрні реформи в Україні (друга половина XIX – перша половина XX ст.): соціально-економічний аспект // Матеріали Всеукраїнського симпозиуму з проблем аграрної історії. – Ч.1. – К., 1996. – С.75.

⁴⁵ *Шанін Т.* Понятіе крестьянства // Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире. – Москва, 1992. – С.14–17.

⁴⁶ *Кабанов В.В.* Без альтернатив (Пути и бездорожье аграрного развития России: век XX – до коллективизации) // Крестьянское хозяйство: история и современность: Мат. Всеросс. науч. конф. – Вологда, 1992. – Ч.1.

фермерських господарств ті, у розпорядженні яких знаходилося не менше 10 дес. орної землі. Саме з таким земельним наділом селяни могли розраховувати на більш-менш стабільний чистий прибуток, а отже, на ефективне товарне виробництво. Історик дійшов висновку, що саме південноукраїнські степи були оплотом селянських господарств, «найближче стояли до землеволодіння фермерського типу»⁴⁷. Водночас В.Нечитайло наголошує на розширенні індивідуального селянського землеволодіння завдяки зростанню купівлі землі селянами як особисто, так і товариствами. І це незважаючи на те, що ціни на неї постійно зростали. Хоча більшість селян не могла собі цього дозволити, однак найзаможніші, найпідприємливіші таку змогу мали. На його думку, саме їм належало понад 50% усієї орендованої приватновласницької землі, на якій вони організували капіталістичне землеробство⁴⁸.

Як бачимо, історики-аграрники не тільки опанували теоретичні засади фермеризації землеробського населення, а й більш-менш успішно змогли використати їх для пояснення відповідних тенденцій модернізації традиційного українського селянства.

Селянство і кооперація. Розвиток товарно-грошових відносин сприяв швидкому зростанню кооперації. Із Півднем України пов'язаний експеримент із сільськогосподарськими артілями, які проводив ще наприкінці XIX ст. М.Левитський. Артіль кредитували своїх членів, поставляли їм сільськогосподарську техніку та насіння, організували збут зерна та іншої продукції. Активно розвивалася кредитна кооперація⁴⁹.

Процес формування трьох головних форм селянської кооперації – споживчої, кредитної й сільськогосподарської – проаналізував В.Марочко⁵⁰. Концептуально він розглядає її як складову частину наукової теорії суспільного розвитку, торкається організаційних і соціально-економічних підвалин кооперативного руху, визначає його місце та роль у життєдіяльності певних верств населення. Стверджує, що кооперація стала своєрідною формою самозахисту виробників сільськогосподарської продукції і навіть була органічно притаманною українським селянам. Але її ідеал не засвоївся в соціальній психології мешканців села, не став нормою їхньої поведінки у повсякденному житті.

Комплексне дослідження процесу становлення і розвитку кооперативного руху в Лівобережній Україні 1861–1917 рр. здійснив у своїй праці В.Половець⁵¹. Він висвітлив роль земської агрономії в поширенні кооперації, яка розповсюджувала сільськогосподарські знання серед населення, організувала виставки, займалася збутом і постачанням, переробкою сільськогосподарської продукції. Показано також значення органів місцевого самоврядування у кооперативній справі.

⁴⁷ Якименко М.А. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861–1918 рр.) // Укр. іст. журн. – 1996. – №1. – С.5.

⁴⁸ Нечитайло В.В. Становлення селянського господарства фермерського типу в Україні: історія і сучасність. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С.206.

⁴⁹ Турченко Ф.Г., Турченко Г.Ф. Указ. праця. – С.26.

⁵⁰ Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929). – К., 1995.

⁵¹ Половець В.М. Історія кооперації Лівобережної України (1861–1917 рр.). – Чернігів, 2002.

Також переконливо охарактеризував процес створення та діяльність кооперативних товариств Наддніпрянщини І.Фареній⁵². Він доводить, що в 1890-х рр., із появою відповідної нормативної бази, активізацією товарно-грошових відносин, зростанням ролі земств та інтелігенції у поширенні агрономічних знань, відкрилося широке поле діяльності у сфері організації кооперативного життя. Досліджено також роль кооперації щодо захисту економічних інтересів селянства, його участь в управлінні відповідними організаціями, а ще соціально-психологічні аспекти взаємин селян і керівників кооперативів та сільських підприємців, поширення ідей кооперації у селянському середовищі і їхній вплив на його масову свідомість.

Відтак пореформене село було включене у процеси аграрної буржуазної еволюції, що виявилось у зростанні товарного виробництва хліба, районуванні і спеціалізації сільського господарства. Переконливим свідченням «обуржуазнення села» було зародження та бурхливий розвиток кооперації, дослідження якої дає змогу розуміти реальні результати модернізації селян до початку більшовицького експерименту.

Соціальна модернізація селянства

Окрім іншого, модернізація виступає як ментальна трансформація. Тому потрібно з'ясувати вплив модернізації на індивідуальні психологічні настанови, світоглядні цінності, образ життя селян.

Селянські рухи і революції як чинник соціальних змін. Епоха початкового нагромадження капіталу передбачає соціальні вибухи. Вони були в усіх країнах. Але якщо в Європі це тривало в XVI–XVIII ст., то в Російській імперії на століття – два пізніше.

Проблеми імперського проекту модернізації (зокрема й села) А.Каппелер вбачає, зокрема, у появі модерних націй і масових національних рухів. Невміння центру вирішити національне питання було головною причиною внутрішньої слабкості й остаточного розпаду Російської імперії. Цікавою є теза вченого, що революція 1905–1907 рр. була передусім національною. Як і у випадку зі зміцненням імперії, західні країни відіграли провідну роль у її розвалі⁵³.

Сучасні дослідники майже одностайні щодо заперечення наявності революційної ситуації напередодні реформи 1861 р. Також вони переосмислюють тезу «закономірного наростання класової боротьби в українському селі», бо частина масових заворушень відноситься до суто мирних вчинків, а виступи селян на початку ХХ ст. характеризуються як достатньо організовані. Українські фахівці здебільшого солідарні з американським колегою Д.Філдом, що небезпека селянських рухів стала чинником впливу на політику уряду вже після відміни кріпацтва. На його думку, до 1850-х рр. фундаментальні політична та ідеологічна структури, на яких базувалося кріпосне право, уже були зруйновані. Як тільки держава залишила цей інститут без своєї підтримки, він одразу ж розвалився⁵⁴.

⁵² Фареній І.А. З історії становлення кооперативного руху в Наддніпрянській Україні: друга половина XIX – початок ХХ ст. – Черкаси, 2003; *Його ж.* Кооперативний рух у Наддніпрянській Україні у другій половині XIX – на початку ХХ століття. – Черкаси, 2008.

⁵³ Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад. – Л., 2005. – С.Х.

⁵⁴ Великие реформы в России. 1856–1874. – С.18–19.

Прагнучи модернізувати Росію якоюсь мірою за західним зразком, уряд розраховував уникнути пов'язаних із цим соціальних наслідків: створити сучасну промисловість, але уникнути «язви пролетаризації», насадити освіту, але обійтися без вільнодумства і т.д.⁵⁵

Стихійність і усвідомленість селянського руху початку ХХ ст., а потім і революція 1905–1907 рр. стимулювала уряд до змін. Цьому сприяли як колективні, так і індивідуальні дії селян. Поширеними були пасивні (непоко-ра виконувати накази, відмова працювати й ін.) і активні дії селян (захоплення земель, убивства дідичів і членів їхніх сімей, підпали маєтків).

У радянській історіографії перебільшувалася роль партій, особливо більшовиків, в активізації селянської боротьби. На думку Т.Шаніна, селянський рух не відчував серйозного впливу з боку політичних партій, він був самоорганізованим, автономним і самокерованим (приміром згадуваний вище рух у Полтавській і Харківській губерніях 1902 р.). Селяни ясно уявляли, чого вони хочуть (земля, освіта, самоврядування), а також оптимальні шляхи реалізації своєї мети. Показовий приклад їхньої стратегії і тактики виявився в період революції 1905–1907 рр., коли люди усвідомили, що ліпше домагатися своїх вимог через фракцію «трудоликів» у Думі, а не через Всеросійський селянський союз⁵⁶. У цілому протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. селяни України жодного разу не піднялися до масштабів організованого політичного руху (Д.Бовуа)⁵⁷.

Особливості селянських виступів, на переконання В.Данилова, полягали не тільки в їхній масовості та радикалізмі щодо дідичів, а й відчуженні до влади, втраті надії на справедливість при існуючому ладі. За словами цього історика: «У 1902 р. на історичну арену вийшов новий селянин – селянин епохи революції»⁵⁸.

Ф. і Г. Турченки декларують глибинний зв'язок між модернізаційними процесами у суспільстві й націотворенням. Під час модернізації кардинальних змін зазнає соціальна структура, відбувається «соціальна мобілізація»⁵⁹. Водночас антикапіталістичний характер революції 1905–1907 рр. і 1917 р. був зумовлений ще значним відторгненням традиційним суспільством модернізаційних процесів⁶⁰. Це дає підстави вважати, що селянські рухи періоду, що нас цікавить, значною мірою відбувалися на старій «ментальній основі».

Розшарування селянства як наслідок модернізації. Велика реформа 1861 р. розширила можливості особистої ініціативи, право продавати й купувати землю, змінювати рід занять. Тих селян, які скористалися такою можливістю вповні, невдовзі почнуть називати «куркулями» й «мироїдами». Це внесе додаткову напругу у стосунки селян⁶¹.

⁵⁵ Тютюкин С.В. Реформы и революция 1905–1907 гг. // Реформы и реформаторы в России. – Москва, 1996. – С.139.

⁵⁶ Современные концепции аграрного развития. Теоретический семинар // Отечественная история. – 1996. – №4 – С.136–140.

⁵⁷ Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914 рр.: Поляки в соціоетнічних конфліктах. – К., 1998. – С.133.

⁵⁸ Данилов В.П. Указ. соч. – С.22.

⁵⁹ Турченко Ф.Г., Турченко Г.Ф. Указ. праця. – С.40.

⁶⁰ Ахизер А.С. Указ. соч. – С.14; Синявский А. Указ. соч. – С.61.

⁶¹ Ахизер А.С. Указ. соч. – С.296.

О.Реєнт наголошує на тому, що реформа 1861 р. чітко окреслила вектори протистояння між окремими групами сільського населення: а) між поміщиками і селянами; б) колишніми державними селянами, які швидше освоювали капіталістичні засоби ведення господарства і колишніми кріпаками, що сплачували більший викуп і отримували менші земельні наділи; в) між кушцями та лихварями й незаможним селянством. В Україні процес розшарування викликав концентрацію земельних угідь у руках окремих односельців і появу куркулів-банкірів. Малоросійські губернії відзначалися наявністю значного прошарку заможного селянства: 16,5% дворів володіли 37% всієї надільної землі⁶². Значно зміцнили свої позиції колоністи.

Загальноприйняту картину швидкого розселення Т.Шанин вважає спрощеною. Зокрема, поляризація села, в індустріальному суспільстві – її розподіл на власників-капіталістів і сільський пролетаріат – стримувалася й уповільнювалася відтоком капіталу і робочої сили в міста, а також специфічними особливостями селянської сімейної економіки⁶³.

На думку Ю.Вовка, чисельно збільшувалася соціальна група найманих селянських робітників. Позаяк земля стала суб'єктом ринкових відносин, це дало можливість економічно сильним селянам зосереджувати значну її кількість у своїх руках, передусім шляхом купівлі й оренди⁶⁴. Після століпінської реформи чисельність «зайвих» селян зросла. Їхнє становище і доля в цілому знайшли своє відображення в історіографії.

Існує гіпотеза, що конфлікт на аграрному ґрунті мав високу ймовірність перерости в національний. Адже селянські низи, зокрема Півдня, були переважно українськими, тоді як аграрна верхівка – поміщики і колоністи – належали до інших національних груп (німці, молдаване, болгары, євреї та ін.)⁶⁵. Утім, через низку причин, зокрема й «вроджену ментальну толерантність» селян, цього не відбулося. Такою ж мірою перебільшенням буде вважати втрату «соціально розшарованими» селянами їхньої етнокультурної цілісності.

Переселенський процес на селі. Зміст концепту модернізація відображається також й у переході від сільського до міського (урбанізованого) суспільства. А звідси й зміна якості, образу життя і почасти ментальності селян. Важливе значення мала також система розміщення виробництва та розселення людей, структура зайнятості. По суті цей процес комплексно недосліджений. Як зауважив А.Синявський, не матеріально-виробнича база суспільства, а саме соціальні зрушення, добробут населення здійснювали домінуючий вплив на історичний процес, надто в його переломні моменти: війни, революції і т.д. А урбанізація, на його думку, і є в першу чергу «людська сторона» модернізації⁶⁶.

З іншого боку, велика частина українських селян не йшла в місто, а переселялася у далекі краї. За оцінкою Б.Кравченка, коли почалися промисловий

⁶² Реєнт О.П. Реформаторські процеси в аграрній сфері другої половини ХІХ – початку ХХ століття: стан наукової розробки // Український селянин. – 2001. – Вип.2. – С.7.

⁶³ Шанин Т. Крестьянство как политический фактор // Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире. – С.269.

⁶⁴ Вовк Ю.І. Українське селянство в соціально-економічній структурі суспільства на початку ХХ ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – Черкаси, 2002.

⁶⁵ Турченко Ф.Г., Турченко Г.Ф. Указ. праця. – С.23.

⁶⁶ Опыт российских модернизаций. ХVІІІ–ХХ века. – С.76.

бум і урбанізація, українці «від плуга» виявилися неготовими взяти в них участь. У пошуках вільних ґрунтів вони долали тисячі кілометрів, селилися у кліматичній смузі, подібній до України, і там займалися хліборобством⁶⁷.

Методичність, з якою люди минали міста й рухалися далі у пошуках вільних земель, наштотувала деяких істориків на цікаві узагальнення. У цьому явищі вони вбачають принципове несприйняття українцями ідеї модернізації (Р.Шпорлюк). Я.Грицак стверджує, що у масштабах всієї імперії до міст прибували переважно селяни з районів вищого рівня грамотності і з розвиненими не сільськогосподарськими уміннями. Селяни з нижчим рівнем грамотності і прив'язані до сільського господарства емігрували до нових сільськогосподарських районів⁶⁸. Такий погляд дещо пом'якшує категоричність оцінок, вибудованих на суто етнічних контрастах.

За твердженням А.Капелера, модернізація України навіть гальмувала український національний рух, адже вона підсилювала інтенсивність асиміляції українців російським суспільством. Українці, які переселялися в міста, були значною частиною русифіковані⁶⁹.

Загальний добробут сільського населення. Американський дослідник аграрної історії Російської імперії С.Гок сенсаційно не погоджується із тим, що швидке зростання населення часто поєднували з його економічними і соціальними бідами. Основні результати дослідника говорять про наступне: 1) пореформені платежі насправді були меншими, ніж дореформені оброк; 2) поліпшення харчування селян і викликане цим зменшення кількості смертей від ряду інфекційних хвороб на теренах Російської імперії зіграли вагомішу роль, ніж в іншій Європі; 3) селяни мали нові додаткові прибутки й отримали можливість виконувати всі свої фінансові обов'язки. С.Гок відзначив, що доля звільнених селян залежала великою мірою від характеру і динаміки пореформених земельних відносин між селянами й землевласниками. Вчений дійшов висновку, що аграрна Росія була досить далека від капіталістичного шляху розвитку і навіть не рухалася в цьому напрямі й закликає до перегляду ортодоксальних поглядів на перенаселення країни⁷⁰.

Як зауважив Д.Бовуа, після відміни кріпацтва кількість душ як показник багатства втрачає сенс, а критерієм соціально-економічної значущості стає землеволодіння⁷¹. На цьому тлі досить оптимістичною виглядає думка В.Шевченка про те, що обезземелення селянства було порівняно незначним і досить легко компенсувалося за рахунок купівлі, а частіше – вигідної оренди поміщицької землі⁷².

У будь-якому разі настав час адекватно реконструювати реальний стан добробуту селянства посткріпосного періоду, комплексно використавши задля цього як сукупність усіх наявних джерел, так і сучасні методології наукових пошуків.

⁶⁷ Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. – К., 1997.

⁶⁸ Грицак Я. Указ. праця. – С.61.

⁶⁹ Капелер А. Мала історія України. – К., 2007. – С.112.

⁷⁰ Хок С.Л. Мальтус: рост населения и уровень жизни в России. 1861–1914 годы // Отечественная история. – 1996. – №2. – С.28–54.

⁷¹ Бовуа Д. Указ. праця. – С.22.

⁷² Шевченко В. Указ. праця.

Зміна структури селянської сім'ї, еволюція родинних зв'язків. Згадуваний уже історик Д.Філд виділяє як основні соціальні елементи моделі модернізації. Окрім підвищення рівня грамотності, називає заміну соціального критерію становості або етнічної приналежності на критерій класової приналежності, витіснення традиційної станової еліти «новими людьми», зростаючу рівність між чоловіком і жінкою⁷³. У цьому зв'язку «російське (читай і українське. – Авт.) суспільство не вирішило проблему модернізації, тому що не змогло налагодити діалог між різними формами її інтерпретації, між потребами в достатках, споживанні і потреб у розвитку людини як суб'єкта соціокультурної творчості» (О.Ахієзер)⁷⁴.

Предметно досліджуючи еволюцію малої української селянської сім'ї, Р.Чмелик доводить, що її структура змінювалася під дією щораз зростаючих чинників майнового розшарування, пролетаризації хліборобів-трударів, інтенсифікації міграцій та ін. Акцент автором зроблено на позитивному досвіді організації традиційної сім'ї перед її руйнацією внаслідок попередньої зміни суспільно-політичного ладу. На думку Р.Чмелика, селянська сім'я у другій половині XIX – початку XX ст. була основним носієм ідей, знань, способу мислення, традицій і звичаїв, зображення своєї етнічної культури, свідомості і психології⁷⁵.

Своєю чергою, Ю.Вовк зауважив, що у пореформений період створювалися економічні передумови звільнення жінок і дітей від влади чоловіків і батьків, що вело до «нуклеризації сім'ї і її сегментації»⁷⁶.

Отже, соціальна модернізація селянства досить своєрідно позначилася на еволюції сімейно-шлюбних, ширше родинних зв'язків. Змінюючи багато чого, вона все ж залишила за цією сферою роль найактивнішого продуцента автентичності українця, «посадженого на землю».

Політична модернізація селянства

Управління і самоврядування селян як чинник їхньої політичної модернізації. Стосовно селянського самоврядування, то вочевидь суть новацій полягала у спробі російської влади законодавчо врегулювати, уніфікувати сформовану у століттях громадську традицію, водночас поставивши її під контроль державного апарату. Маємо підстави стверджувати, що сільські сходи уявлялися хліборобам не як спосіб політичної самореалізації, а як можливість культурного спілкування, своєрідний колективний відпочинок⁷⁷. Пояснюємо це тим, що їхня участь у представницьких структурах була здебільшого формальною. Бажання реалізувати свої політичні амбіції в місцевій політиці було притаманне лише незначній частині сільських мешканців.

⁷³ Опыт российских модернизаций. XVIII–XX века. – С.61.

⁷⁴ Российская модернизация: Проблемы и перспективы (материалы «круглого стола»). – С.6.

⁷⁵ Чмелик Р. Мала українська селянська сім'я другої половини XIX – початку XX ст. (структура і функції). – Л., 1999.

⁷⁶ Вовк Ю.І. Указ. праця. – С.61.

⁷⁷ Присяжнюк Ю.П. Українське селянство XIX–XX ст.: еволюція, ментальність, традиціоналізм. – Черкаси, 2002. – С.56.

Докладно висвітлив проблеми, з якими зіштовхнулися органи сільсько-го врядування, О.Реент. А саме: 1) свавілля в багатьох випадках старост, старшин, волосних писарів і мирових посередників, пізніше й земських начальників; 2) зменшення законної влади і значення зборів, що збільшувало і так значний політичний абсентеїзм селян; 3) низький рівень освіти сільських управлінців⁷⁸. На його думку, роль громади в житті сільського населення не була однаковою. При обцинному господарюванні вона майже повністю контролювала життя її членів через сход і виборні структури. Там селяни були тісно пов'язані круговою порукою. У випадку подвірного устрою люди відчували більшу самостійність, і не лише у веденні господарства.

Російська дослідниця Н.Устьянцева доводить, що за своїми принципами інститут селянського самоврядування в перші пореформені роки (до земської і судової реформ) став ніби апробацією норм буржуазного законодавства, острівцем нового в системі абсолютної монархії, але й з елементами старих традицій. Тому діяльність мирових посередників значною мірою трималася на особистому ентузіазмі. На думку дослідниці, другий призов посередників складався вже з більшості консервативних чиновників⁷⁹.

Процес створення сільської громади як адміністративно-територіальної одиниці, а над нею – волосного правління, показав В.Бартків. Він стверджує, що так уряд намагався отримати важливий інструмент впливу на поведінку самого селянства під час проведення реформи 1861 р.⁸⁰

У сучасній історичній літературі показано досить переконливо, що часто у відносинах із сільською й волосною адміністрацією, особливо волосним судом, селянин почував себе безправним і беззахисним. Неструктурованість, недосконалість сільської демократії, політична інертність і соціально-правова обмеженість самого хлібороба служили причиною бюрократизації місцевого самоврядування. Лише винятком були факти, коли тутешні урядовці виступали разом із селянином проти поміщика, мирового посередника, військової каральної команди.

Участь селян у роботі Державної думи, діяльності політичних партій і спілок. Достатньо уваги історики приділили земельним програмам політичних партій. Зроблено реальні кроки у з'ясуванні проблем взаємозв'язку цих організацій із селянами, формуванні суспільно-політичних ідеалів на селі та шляхів розв'язання аграрного питання.

О.Федьков стверджує, що українське селянство, яке прагнуло одержати землю відразу й безкоштовно, головно орієнтувалося на програми революційних партій. Показано, що створення селянських організацій було спричинене прагненням вирішити аграрне питання, яке штовхало людей до активного гуртування й відображало трансформацію їхньої політичної свідомості та соціальної психології⁸¹.

⁷⁸ Історія українського селянства: Нариси: В 2 т. – Т.1. – К., 2006. – С.372–375.

⁷⁹ Великі реформи в Росії. 1856–1874. – С.166–184.

⁸⁰ Бартків В.П. Місцевий державний апарат Російської імперії і селянська реформа 1861 р. в Україні (історико-правове дослідження): Дис. ... канд. юр. наук. – Х., 2002.

⁸¹ Федьков О.М. Політичні партії і селянство в 1905–1907 роки (діяльність партійних та непартійних організацій у селах Правобережної України). – Кам'янець-Подільський, 2007.

Суть народної революції полягала у ліквідації поміщицького землеволодіння і передачі землі тим, хто її обробляє. Ідеться про основну народну програму. Їй посприяли петиційна кампанія і складання наказів селянськими депутатами, які вибиралися в Державну думу. Це слугувало політичною школою для села – школою осмислення свого становища і формування вимог до суспільства⁸².

Змушене обмірковувати й формулювати свої економічні вимоги селянство почало усвідомлювати політичні й національні проблеми. Так, за твердженням Б.Кравченка, полтавське селянство, яке збунтувалося 1902 р., почало включати у свої петиції до органів влади вимоги «україномовної школи і політичної автономії для України» лише наприкінці 1905 р.⁸³

Саме селянські приговори і накази Л.Сенчакова вважає «дзеркалом» їх менталітету. Проаналізувавши 660 таких документів, авторка дійшла висновку, що менталітет селян того часу був направлений на перегляд усіх основ суспільно-економічного і політичного життя країни: від скорішого здійснення аграрних перетворень, а саме: задоволення селянських потреб землею, до широкої демократизації всього державно-політичного ладу Росії. Сама процедура створення, обговорення зіграла велику роль у мобілізації селянства, а конкретний зміст наказів містив майже завжди соціальне значення⁸⁴. Це була свого роду народно-політична творчість, з якої почерпаємо знання про світобачення селян.

Р.Топка з'ясував значення категорії «земля» у громадській свідомості селян. Він ретельно проаналізував селянські прохання, вимоги і вироби до І Державної думи⁸⁵. Дослідник схематично зобразив дві форми вираження громадської свідомості: дійову (протести, поради та ін.) і недійову (судження, турботи, незадоволення). Це дало змогу скласти точніші уявлення про селянський світогляд і охопити ширше коло структурних елементів цієї свідомості.

Як доводить Л.Данилова, у пореформений період помітно зріс потік судових справ за звинуваченням селян в образі царя і його родини. У період революції 1905–1907 рр. набирає силу селянське твердження про винуватість і відповідальність царя, а не одних лише панів. А з появою Державної думи, потік приговорів і прохань до царя різко зменшився⁸⁶.

Б.Миронов показав деякі зміни, що відбулися на рубежі ХІХ–ХХ ст. у політичному світобаченні народу. Зокрема, селянину стала зрозуміла ідея виборності сільської влади, яку він вважав відповідальною перед собою, й у випадку невдоволення її діями провалював її на наступних виборах. Хоча, на думку історика, про своє право впливати посередництвом виборів на склад повітового земства, не кажучи вже про губернське земство чи Державну думу селяни мали ще дуже неясні уявлення⁸⁷.

⁸² Данилов В.П. Указ. соч. – С.23.

⁸³ Кравченко Б. Указ. праця. – С.50.

⁸⁴ Приговори и указы крестьян Центральной России. 1905–1907 гг.: Сб. док. – Москва, 2000.

⁸⁵ Топка Р.В. Формування суспільно-політичних ідеалів українського селянства за наказами та ухвалами до І Державної думи: джерелознавчо-методологічний аспект: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2002.

⁸⁶ Данилова Л.В. Природное и социальное в крестьянском хозяйстве // Крестьяноведение. Теория. История. Современность: Ежегодник. 1997. – Москва, 1997. – С.21–52.

⁸⁷ Миронов Б.Н. Указ. соч. – Т.2. – С.236.

Т.Шанін доводить, що для формування класової позиції важливе значення мала наявність специфічної культури й общинної організації. Все це зробило селянську згуртованість потенційною базою формування політичного класу. Однак, на думку вченого, роздробленість селянства на малі локальні групи, розрізненість і невизначеність їх політичних цілей підживляли їх потенційний політичний вплив⁸⁸.

Отож, участь селянських представників у роботі Державної думи, в діяльності політичних партій і спілках потребує, особливо щодо «неясних уявлень» та загалом політичної психології, додаткового дослідження. Іншою актуальною темою в українській історіографії залишається «приговорний рух» селян, а саме вивчення змісту наказів і приговорів останніх, направлених як до царя, так і в інші інстанції, де можна простежити життя і побут селян, їх потреби, надії, мрії, моральні цінності й орієнтації, світогляд, бачення державного ладу тощо.

Культурна модернізація селянства

Модернізація і традиціоналізм селян. Одним із ключових питань цього сегменту студій є вплив модернізації на світогляд селян, їхню культуру, зміни у свідомості.

Різниця між традиційним і модернізованим суспільством полягає у процесах, які відбуваються у сфері свідомості і породжують особливий характер цінностей. Останні традиційного суспільства – це колектив людей, мова, релігія, етнос, повага до старших, до влади. Своєю чергою, основою модернізованого суспільства є вільна особистість, духовно автономна від суспільства⁸⁹.

Відомо, що модернізація породжує істотні пертурбації в соціальній стратифікації традиційного суспільства: 1) зростання взаємної невідповідності різних елементів соціальної організації, виникнення на цій основі суперечностей в їхньому статусі і престижі; 2) невідповідність традиційних соціальних груп та інститутів новим функціям, які вони мають виконувати; 3) зміна ролі й цільова організація різних груп у суспільстві в новій соціальній ієрархії. Як наслідок, люди стають відчуженими від політичної влади. На думку А.Медушевського, у традиційному суспільстві (XVIII – початок XX ст.) основна маса населення не усвідомлювала модернізації, сприймала її як щось чуже⁹⁰.

Як стверджує В.Сумський, у процесі модернізації важливо надати селянській традиції нову якість і динамізм, скоротити культурний і матеріальний розрив між «простою людиною» й елітою, між селом і містом, побудувати основи гармонійного суспільства⁹¹.

О.Ахієзер зауважив, що провал реформи визначався не тим, що селяни отримали мало прав, а тим, що вони не розуміли суті прав, які їм були

⁸⁸ Шанін Т. Крестьянство как политический фактор. – С.269–272.

⁸⁹ Матаев Г.М. Проблемы традиционализма и модернизации в контексте реформ: Автореф. дисс. ... канд. филос. наук. – Алматы, 1999. – С.10.

⁹⁰ Медушевский А.Н. Указ. соч. – С.69.

⁹¹ Российская модернизация: Проблемы и перспективы (материалы «круглого стола»). – С.19.

надані⁹². Також центральною проблемою реформи вчений назвав розкол в її тлумаченні, хоча це й не прояснено належно історичною наукою.

А.Голубев вважає, що в соціально-культурній сфері модернізація проходила вкрай нерівномірно. А головний показник її ефективності полягав якраз не в цифрах економічного зростання, ступеня урбанізації, поширення освіченості. На його думку, потрібно, аби традиційна культура суспільства зуміла адаптувати процес модернізації так, щоб він відповідав її цінностям, а сама своєю чергою адаптувалася до нових умов. Саме модернізація культури селян, на думку дослідника, була незначною, здебільшого залишалася традиційною⁹³.

Будь-яка традиція, незалежно від її змісту, може стримувати творчість або новації, пропонуючи готові рецепти для вирішення сучасних проблем. Фрази «так було завжди», «люди завжди так вважали» нерідко використовуються для пояснення виправдання вчинків⁹⁴. Як твердять автори колективної праці «Модернизация в России и конфликт ценностей», порушений із 1861 р. традиціоналізм ніс цінності збереження захищеності, комфортного життя в рамках локальних світів. Соціальний катаклізм 1917 р. відбувся на етапі, коли суперечності, викликані швидкими і нерівномірними зрушеннями в господарських укладах і соціально-економічних формах життя, особливо загострилися⁹⁵. Загалом автори книги негативно ставляться до того, що держава намагалася зламати традиційний уклад на селі. У таких кроках вони навіть вбачають причини падіння моралі населення.

Продовжуючи цю думку, Ю.Афанасьєв стверджує, що з погляду довгострокової перспективи, 1917 р., замість того, щоб радикально змінити соціальне життя, посилив його архаїчну і традиційну структуру. Це була свого роду відмова селян від капіталістичної цивілізації⁹⁶.

Українська історіографія зробила перші кроки у дослідженні процесу модернізації і змін у повсякденному житті селян, їхнього світобачення, моделі поведінки тощо. З огляду на проведені нами дослідження, маємо підстави стверджувати, що менталітет селянина виявився у надмірній абсолютизації фізичної праці; соціально-політична активність останнього в основному була формальною, а сила традиції була сильнішою за виклики модернізації. Модернізація змінила аграрні відносини, але суттєво не вплинула на традиціоналізм і світосприйняття селян. Глибинні основи селянської культури, свідомості, психології залишилися майже такими ж⁹⁷. Тому капіталістична еволюція суспільства з її радикальними змінами якнайменше позначилася на соціально-психологічній самобутності селянства, що й завадило останньому «йти в ногу» з реформами, розвивати своє господарство інтенсивним шляхом. Унаслідок консерватизму світоглядних цінностей воно не спромоглося належно використати можливості ринку, надані економічні та громадянські права.

⁹² Ахиезер А.С. Указ. соч. – С.274.

⁹³ Голубев А.В. Архаичное сознание в контексте новейшей российской истории // Реформы и реформаторы в России. – С.183.

⁹⁴ Штомпка П. Указ. соч. – С.95.

⁹⁵ Модернизация в России и конфликт ценностей. – Москва, 1993. – С.9.

⁹⁶ Судьбы российского крестьянства. – Москва, 1995. – С.XX–XXI.

⁹⁷ Присяжнюк Ю.П. Указ. праця; *Його ж.* Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ – початку ХХ ст. – Черкаси, 2007.

На думку Г.Зеленько, протягом століть запроваджувані урядом зміни, що здебільшого негативно відбивалися на основній масі населення, виробили в нього інстинкт самозбереження, який виявлявся, зокрема, й у закритості і несприйнятті будь-яких модернізаційних імпульсів від влади. Це стало рисою національного характеру⁹⁸.

Серед рис традиціоналізму українських селян, які заважали модернізації, дослідники відзначають пасивність, боязнь усього нового, пріоритет насамперед власних фізичних сил перед сільськогосподарськими машинами тощо. О.Михайлюк бачить селянське світосприйняття через традиціоналізм світогляду і вплив модернізації на його психологію⁹⁹. Він аналізує такі важливі чинники світогляду селянина, як «влада землі», природно-біологічний чинник існування, міфо-ритуальна система як одна з основних форм соціального контролю, релігія. Наростання морального занепаду на селі (зростання рівня злочинності, пияцтва тощо) на рубежі XIX–XX ст. пояснює саме впливом модернізації, яка руйнувала традицію. На думку дослідника, основою селянської моральності був консерватизм, релігійність, колективізм (життя на очах у інших), «культура сорому», примітивізм мислення, невисокий рівень запитів та ін. явища¹⁰⁰.

У XIX ст. виробився складний симбіоз традиційних звичаєвих форм економічного співробітництва з новими капіталістичними формами. Нерідко якесь положення закону так глибоко вкорінювалося в побут народу, що в його правосвідомості починало фігурувати як давній звичай. Обґрунтовано положення, що для українського села інститут власності регулювався часто всупереч закону, а звичай став формою самовиживання у складних соціально-економічних умовах.

Колективізм, демократизм, відповідні стереотипи поведінки і селянська культура породжувалися насамперед характером сільськогосподарського виробництва, його прив'язаністю до природного базису, домінуванням натуральної системи продуктивних сил, пануванням традиції, що служила головним механізмом функціонування економіки й усіх соціальних процесів на селі.

Інформаційно місткою й перспективною є тематика історії повсякденності й побуту. Зміни в цих сферах буття – вплив на селян технічного перевороту, поява нових технологій і зразків сільськогосподарської техніки, будівництво залізниць, а відтак зміни у світобаченні й самовизначенні українського хлібороба окреслювали нові риси його ментальності. Категорії «ментальність» і «культура» приховують у собі додаткові можливості аналізу цих явищ.

Модернізація та освіта і грамотність селян. Прірва, що розділяє техніко-економічні стандарти і рівень освіти селянства, значно загострює проблематику модернізації. Постає питання: як людина села сприймала агротехнічні новації, наскільки великим було в неї бажання йти до школи і здобувати освіту?

Розглядаючи зміни в системі сільської освіти, О.Михайлюк, Ю.Присяжнюк та ін. дослідники визначають двісті ставлення селян до неї: з одного боку, як до засобу підвищення соціального статусу, з другого, – як марної для селян справи.

⁹⁸ Зеленько Г. «Навздогінна модернізація»: досвід Польщі та України. – К., 2003. – С.36.

⁹⁹ Михайлюк О.В. Селянство України в перші десятиліття XX ст.: Соціокультурні процеси. – Дніпропетровськ, 2007.

¹⁰⁰ Михайлюк О.В. Деякі особливості менталітету українського селянства в передреволюційний період (кінець XIX – початок XX ст.) // Питання аграрної історії України та Росії: Мат. IV наукових читань, присвячених пам'яті Д.П.Пойди. – Дніпропетровськ, 2002. – С.98.

Пріоритетною залишалася фізична праця, а селянське середовище насторожено-негативно ставилося до освічених односельців. Освіченість часто асоціювалася з належністю до соціальних верхів, панських станів, «легким хлібом»¹⁰¹.

Отже, історична наука позначається динамічним пошуком системних парадигм висвітлення соціально-політичного й культурно-духовного розвитку пореформеного села, дедалі більше демонструючи ознаки формування селянознавства як окремого напрямку в історіографії. Сучасні історики дедалі ширше застосовують політологічні та соціологічні схеми і принципи пізнання селянської минувшини, серед яких теорія модернізації займає особливе місце. Деякі з праць цілком ґрунтовані на цій парадигмі наукового пізнання, але більшість авторів звертаються до неї фрагментарно.

Умовно спектр залучення теорії модернізації можна поділити на студії про саме вчення та різні аспекти економічної, соціальної, політичної, культурної модернізації селянства, зокрема й Наддніпрянської України. Чіткіший поділ запропонувати тут важко, що зумовлено самим характером історіографічних праць. Адже окремі історики усвідомлено, цілеспрямовано й послідовно використовують цю теорію, а інші лише як данину моді чи як «тимчасовий попутник». Тож значна частина наявного доробку в цій царині присвячена тематиці соціальної та економічної модернізації селянства, бо вести мову про них виявилось легше. Політична і культурна модернізація традиційного села представлена набагато скромніше.

На сьогодні цілий спектр проблем потребує додаткового з'ясування. Серед таких можна назвати: а) наслідки земельної політики держави для селян; б) результати трансформації традиційного села в товарно-грошові (ринкові) відносини; в) чинники аграрного перенаселення, міграцій та соціального розшарування в життєдіяльності пореформеного селянства; г) реакції українських селян на появу модернізованого «чужого» міста, з урахуванням регіональних відмінностей; д) вплив бездержавного становища України на еволюцію соціоментальних характеристик малоросійської людності; е) релігійний рух на селі та ін. Зрештою, позаяк соціальна (у широкому антропологічному розумінні) історія селян перебуває на стадії становлення, то свого подальшого прояснення потребує цілий комплекс проблем, пов'язаний з їхнім буттям (уявлення, свідомість, поведінка, ментальність, культура). Його належить реконструювати як вмістилище певних настроїв, почуттів, ідей, тих же уявлень, принагідно дослідити свідомість (правову й етнонаціональну), психологію, розкрити основні грані повсякденного життя.

¹⁰¹ Присяжнюк Ю.П. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ – початку ХХ ст. – С.371–373, 393.

The article is devoted to analyzing Ukrainian and foreign historiography of economic, social, political and cultural modernization of after reform peasantry. Tendencies, research approaches, achievements of scientists are analysed. The perspective themes for studying in future the problems of peasantry history are showed.

А.В.КЕНТІЙ

ДОКУМЕНТИ ОУН ТА УПА У ФОНДАХ ЦДАГО УКРАЇНИ

Запропонована читачам «Українського історичного журналу» стаття – це останнє наукове дослідження відомого історика-архівіста, заслуженого працівника культури України, довголітнього співробітника Центрального державного архіву громадських об'єднань України Анатолія Вікторовича Кентія (1937–2010 рр.). Автор, який свого часу був членом Робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності українських націоналістів і написав низку наукових праць з історії Української військової організації, Організації українських націоналістів та Української повстанської армії, вивчивши величезний корпус документів із даної тематики, подав повний огляд джерельної бази з історії ОУН та УПА, що зберігається у фондах ЦДАГО України.

Після проголошення незалежності України стався справжній вибух інтересу суспільства і науковців до критичного переосмислення багатьох сторінок її історії. Цьому процесу поряд з іншими причинами сприяли зняття грифа таємності з більшості документів Національного архівного фонду України та їх широке використання науковцями. Особливу зацікавленість дослідників викликали й викликають події, пов'язані з утворенням і діяльністю Організації українських націоналістів (ОУН) та створеної нею у 1942–1943 рр. Української повстанської армії (УПА). Вершиною діяльності цих утворень був період Другої світової війни, коли ОУН та УПА, об'єднані націоналістичною ідеологією, стали провідною силою українського визвольного-революційного руху, здійснивши жертовну спробу збройним шляхом вибороти самостійну соборну державу. За словами відомого американського дослідника Дж.Армстронга, «українці, майже єдині серед східноєвропейських націй, виявилися здатними вести збройну боротьбу, нехай в обмеженому сенсі та впродовж короткого періоду, як проти німецьких, так і проти радянських сил»¹.

На сьогодні одне з найбільших зібрань документів ОУН та УПА за 1941–1945 рр. зосереджене у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України. Матеріали з цієї тематики зберігаються майже у всіх обласних державних архівах західного регіону нашої країни (особливо слід згадати Державний архів Рівненської області). Значний масив документів ОУН і УПА відклався у вигляді речових доказів у кримінальних справах проти активних учасників цих утворень у Державному архіві Служби безпеки України та регіональних управліннях СБУ.

Майже всі матеріали ОУН та УПА, які зберігаються у державних архівах України, надійшли до цих установ від органів НКВС–НКДБ, партизанських формувань УРСР і військових частин радянської армії, котрі

¹ Армстронг Дж. Украинский национализм. Факты и исследования / Пер. с англ. – Москва, 2008. – С.185.

захопили їх у боях із загонами повстанців та у ході ліквідації підпільних структур Організації українських націоналістів у республіці. Після 1991 р. у західних областях, зокрема у Тернопільській, виявлено заховані повстанцями й підпільниками окремі комплекси джерел ОУН та УПА.

У державних архівах колишньої УРСР науково-технічне впорядкування документів обох утворень наприкінці 1940-х – на початку 1950-х рр. провадилося за скороченим циклом, оскільки дані комплекси підлягали таємному зберіганню та їх широке використання не планувалося. Це призвело до того, що рівень наукової інформованості архівних описів на комплекси джерел ОУН та УПА в якісному вимірі виявився дуже низьким щодо як систематизації матеріалів за предметно-тематичною ознакою, так і розкриття їх змісту й складу у заголовках справ.

До державних архівосховищ, де зберігаються документи українського націоналістичного руху, належить зокрема ЦДАГО України. У цьому архіві зазначені джерела не зосереджені в одному комплексі, а розкидані по різних фондах та колекціях, що значно ускладнює їх пошук і використання. Крім того, у багатьох випадках заголовки справ, котрі містять матеріали згаданої тематики, не розкривають їх склад та зміст. Наприклад: справа №1716 (ф.1, оп.23) «Копії документів українсько-німецьких націоналістів (10.11.1945 – 8.12.1945 рр.)» або справа №2971 (там само) «Копії оунівських документів (1946 р.)» тощо. Тож мета даного огляду полягає в тому, щоби виокремити групи джерел ОУН й УПА, які відклялися і зберігаються у фондах та колекціях Центрального державного архіву громадських об'єднань України, охарактеризувати склад і зміст основних із них, створивши умови для подальшого використання в наукових і інформаційно-довідкових цілях.

За підрахунками на основі обліково-довідкових документів ЦДАГО України, матеріали ОУН і УПА зосереджено у справах фондів: ф.1 «ЦК Компартії України», оп.22 «Документи особливого сектора та організаційно-інструкторського відділу ЦК КП(б)У про підпільно-партизанський рух в Україні періоду Великої Вітчизняної війни» (спр.390, 867); оп.23 «Документи загального відділу (особливий сектор) ЦК Компартії України (секретна частина)» (спр.926, 931, 1716, 1717, 2968, 2971, 2973, 2974, 4964); оп.70 «Документи відділу агітації й пропаганди ЦК Компартії України» (спр.237, 238, 987, 992, 993, 996, 997, 999); ф.6 «ЦК Компартії Західної України», оп.1 (спр.301, 479); ф.57 «Колекція документів з історії Компартії України», оп.4 «Документи періоду Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.» (спр.342–344а, 344б, 345–349, 352–359, 361, 363–372, 374–386); ф.62 «Український штаб партизанського руху», оп.1 (спр.253, 1622, 1641); ф.63 «Перша Українська партизанська дивізія ім. двічі Героя Радянського Союзу генерал-майора С.А.Ковпака», оп.1 (спр.162); ф.96 «Кам'янець-Подільське партизанське з'єднання ім. Ф.М.Михайлова», оп.1 (спр.66); ф.166 «Комісія з історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР», оп.3 (спр.149, 151, 152); ф.269 «Колекція документів «Український музей у Празі», оп.1 (спр.168–186); усього 90 справ, котрі хронологічно охоплюють події з 1929 р. по 1946 р. включно.

Окремі матеріали ОУН і УПА, особливо після 1946 р., зустрічаються також у деяких справах ф.1 «ЦК Компартії України» у вигляді додатків до інформацій обкомів про боротьбу з українськими націоналістами; однак у заголовках таких справ відомості про них відсутні.

Основний масив документів ОУН та УПА становлять машинописні копії, друкарські примірники, окремі – російською мовою, рідко – оригінали. За номінальною ознакою це постанови великих зборів та конференцій Організації українських націоналістів, накази, розпорядження, вказівки, заяви, звернення, листівки Проводу ОУН (ПУН) і Головної команди УПА, крайових проводів ОУН на ЗУЗ (західноукраїнські землі) і ПЗУЗ (північно-західноукраїнські землі), обласних, окружних, районних та кущових проводів ОУН, командування та штабів груп УПА «Озеро», «Турів», «Заграва» та ін. Вони охоплюють програмові, організаційні, політичні, ідеологічні, пропагандистські, військові й інші питання діяльності українського революційно-визвольного руху в 1930–1940-х рр. Але слід зауважити, що частина документів не датована і не завжди вказується їх автор.

Довоєнну діяльність ОУН репрезентовано документами з фонду №269 «Колекція документів «Український музей у Празі»» (оп.1). Серед них – звіт про діяльність Проводу ОУН за період з 15 квітня по 1 жовтня 1929 р., звіти його фінансового референта, а також адміністратора часопису «Розбудова нації» за той рік, стенограми нарад членів проводу 9–12 жовтня і 26–27 грудня (там само, спр.168, 169).

За 1930 р. у ф.269 відклалися обіжники ч.1 й ч.3 голови Проводу ОУН Є.Коновальця до референтів і членів ПУН із додатком організаційної акції ОУН на ЗУЗ на липень – грудень; інформаційні бюлетені №1–4, 6–8 за січень (там само, спр.170); звіт заступника голови Проводу ОУН М.Сціборського про I-шу конференцію ОУН на ЗУЗ (лютий) та матеріали до нього (постанови конференції, тимчасовий Устрій Організації українських націоналістів на ЗУЗ, схема побудови крайової езекутиви ОУН на ЗУЗ); звіт провідника організації на цих землях З.Пеленського про її роботу станом на 3 квітня; звіт головного контролера ОУН Я.Морелевича про поїздку до Закарпаття 8–18 лютого; резолюція червневої 1930 р. конференції членів ПУН із питань внутрішньої політики; постанова Проводу в справі акції проти групи А.Лівицького; комунікат (повідомлення) ПУН про щорічне відзначення українськими націоналістами 22 січня як Свята соборності (там само, спр.170–173).

У зазначеному комплексі доцільно виділити листування секретаря Проводу ОУН В.Мартинця з головою ПУН Є.Коновальцем, його членами Д.Андрієвським, О.Сеником-Грибівським, М.Сціборським, З.Пеленським, Р.Ярим та ін. з організаційних, політичних й ідеологічних питань розвитку українського націоналістичного руху за січень – грудень 1930 р. Особливу цінність серед цієї документації становлять листи Є.Коновальця (оригінали). У них дається глибокий аналіз стану й діяльності організації за час після її I-го конгресу (1929 р.), міститься критика роботи окремих членів ПУН та накреслюються завдання, котрі мали зробити ОУН провідною силою українського визвольного руху.

Важливе значення також мають примірники друкованого органу ОУН «Український націоналіст» за 1933–1935 рр., які зберігаються у фонді №269 (там само, спр.186). Із ними органічно поєднуються «Бюлетені крайової езекутиви ОУН на західних землях України», ч.1, 2 за 1930–1931 рр. і ч.11–12 за 1933 р. У бюлетені ч.2 привертає увагу «Декларація Проводу українських націоналістів» (листопад 1930 р.), де зазначається, що на окупованих Польщею й СРСР українських землях мають місце «масові вияви народної революційності у вигляді численних підпалів большевицьких колгоспів та польських маєтків, терористичного нищення представників окупаційної влади, економічних та інших саботажних актів і т.д.». ПУН також заявляв, що Організація українських націоналістів убаचाє свою місію «в організації народних мас на окупованих землях, у виробленні в них активізму та підготовлення їх до збройного зриву – національної революції» (ф.6, оп.1, спр.301, 379).

Найбільш широко у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України представлені документи ОУН (бандерівської й мельниківської фракцій) періоду Другої світової війни, особливо за 1941–1944 рр. Серед матеріалів 1939–1940 рр. – «Бюлетені Націоналістичної пресової служби», №51, 53 за листопад – грудень 1939 р., в яких містяться відомості про збройні виступи українських націоналістів проти Польщі у вересні того року (ф.269, оп.1, спр.186); брошура «Чорна книга бунту Яри-Бандери-Горбового», де викладається мельниківська версія розколу 1940 р. в організації (там само, спр.185), а також низка звернень, заяв та летючок ОУН(м) напередодні німецько-радянської війни (ф.57, оп.4, спр.370).

У числі документів цієї фракції привертають увагу летючки «Українці!» з викладом 19 найважливіших завдань націоналістичної програми; «Націоналісти!», де зазначалося, що «Москва намагається розложити нас із нутра» й що «гурт засліплених нездоровим амбітництвом і безвідповідальних членів на еміграції пішов слідами відомої махновщини та зробив спробу замаху на існуючий в ОУН організаційний лад» (натяк на виступ групи С.Бандери – *Авт.*); звернення мельниківців «Українці-червоноармійці!», де зазначалося: «Творіть таємні бойові групи Організації українських націоналістів», «розкладайте РККА з середини», «винищуйте сталінських псів», «готуйтеся до вирішального бою за Україну»; дві відозви від імені ПУН та його голови А.Мельника «Українці!» із закликами «стягнути одним залізним, карним фронтом до оборони і розбудови України» й розпочати «всенародне повстання на українських землях проти панування Москви і советів».

Зазначене повстання в Україні в дійсності готували обидві ОУН – бандерівська й мельниківська; до НКВС СРСР потрапив один із примірників генерального плану виступу, який мав розпочатися лише після нападу Німеччини на СРСР. Проте наприкінці 1940 р. та у першій половині 1941 р. радянські органи держбезпеки завдали потужних ударів по підпільних структурах обох фракцій і фактично зірвали заплановані заходи.

У комплексі документів ОУН(б) за 1940–1941 рр. значний інтерес становлять «Маніфест Організації українських націоналістів» та «Короткий популярний виклад ідеології, політики українського націоналізму (Нарис

підставних думок)». Що стосується «Маніфесту», то він існує у двох редакціях, які помітно різняться змістом 4-го параграфа. В першому його варіанті, котрий, на нашу думку, датується кінцем 1940 р., до бойових лав Фронту української національної революції² закликалися всі учасники визвольної боротьби 1917–1921 рр., шумськісти і хвильовисти, укапісти, українські комуністи та комсомольці-націоналісти, члени й прихильники національної опозиції. У редакції 1941 р. до ФУНР закликалися всі українці, де б вони не жили (ф.1, оп.23, спр.931, арк.104–104 зв.; там само, оп.70, спр.999, арк.144). У «Короткому популярному викладі ідеології, політики українського націоналізму» (13 параграфів), автором якого був відомий діяч бандерівської фракції Я.Старух, зазначалося: «Український народ буде жити в українській державі, побудованій через ОУН, вільним життям і буде паном на своїй землі» (там само, оп.23, спр.931, арк.124).

Серед документів передодня німецько-радянської війни найбільшу увагу привертають матеріали II Великого збору ОУН(б), який відбувся у квітні 1941 р. у Кракові. На ньому були ухвалені програмові, вишкільно-виховні й пропагандивні напрямні, постанови про зовнішні символи, організаційне привітання та свята, у справі диверсії А.Мельника, а також Устрій Організації українських націоналістів.

II Великий збір ОУН ознаменував легітимізацію керованої С.Бандерою організації, котра виникла після розколу в українському націоналістичному середовищі у лютому 1940 р., а також накреслив основні її завдання напередодні німецько-радянської війни. У контексті цього були розроблені напрямні «Боротьба і діяльність ОУН під час війни» та інші документи. На порядок денний стало питання організації та вишколу власної військової сили, яка мала «стати ядром української армії в українській державі». Головним завданням ОУН вважалася «революційно-визвольна боротьба українського народу проти Москви за суверенну соборну українську державу» (там само, спр.926, арк.182–207).

Напад Німеччини на СРСР обидві фракції ОУН зустріли з ентузіазмом, закликавши своїх членів, симпатиків та все українське населення вітати й підтримувати вермахт, і водночас розгорнули велику роботу щодо пропаганди своїх програм та гасел, прагнучи брати активну участь у громадському й господарському житті. 16 липня 1941 р., наприклад, було оприлюднено інформацію №1 від імені ОУН(б), котра зобов'язала всі свої осередки приступити до ліквідації комуністичної символіки та облаштування національною населені пункти, звільнені від радянських військ; збирати й докладно описувати факти більшовицьких звірств та боротьби ОУН із московським пануванням; урочисто ховати жертв більшовицького терору, впорядковувати поховання загиблих українських патріотів та німецьких вояків (ф.166, оп.3, спр.149, арк.8).

У той час від імені ОУН(б) розповсюджувалися відозви «Робітники українці!», «Українське селянство!» й «Учителі українці!». У першій зокрема

² Організація, створена на Волині Т.Басюком, намагалася розгорнути антибільшовицьку та антинімецьку структури. Діяла на території Кременеччини в 1942–1943 рр.

наголошувалося, що «непереможна німецька армія проганяє з України московсько-більшовицьких загарбників» і «на руїнах московсько-більшовицької імперії будеться нова незалежна українська держава». У другій летючці роз'яснювалося, що «німецька армія – найкультурніша армія світу» й вона «не заперечує утворення української держави і влади українських селян, робітників та інтелігенції». Третя відозва закликала вчителів включатися у будівництво УССД, вносити у школу «український дух», допомагати організації під проводом С.Бандери, вітати вермахт, котрий «проганяє з наших земель жидівсько-комуністичну наволоч» (ф.1, оп.23, спр.931, арк.121–121 зв., 157–157 зв.; ф.57, оп.4, спр.370, арк.25).

Аналогічно трактувала німців і летючка Проводу ОУН(м) «Українці!». У ній зазначалося, що український народ «приймає німецьке військо як союзника в боротьбі» й допомагає йому «збройною рукою». Висловлювалася також надія на те, що майбутня співпраця України і Німеччини «укладеться в обопільній доброзичливості та пошані для добра обох народів» (ф.57, оп.4, спр.370, арк.12).

Кілька документів Організації українських націоналістів, котрі зберігаються у фондах ЦДАГО України, характеризують події, пов'язані зі спробами врегулювати відносини між бандерівцями й мельниківцями, а також із протестами ОУН стосовно німецької політики в українському питанні. Так, 24 липня 1941 р. голова ПУН А.Мельник надіслав листа райхсміністрові окупованих східних областей А.Розенбергу з проханням не допустити розподілу території України і не включати терени Східної Галичини до Генерал-губернаторства (ф.166, оп.3, спр.151, арк.14). А 12 грудня того року на ім'я німецького урядовця надійшов меморандум ОУН із пропозицією налагодження співпраці в питаннях дебільшовизації звільнених від советських військ теренів та з урахуванням українських національних інтересів (там само, арк.12–13).

30 липня 1941 р. А.Мельник надіслав листа до Української ради сеньйорів³ у Львові з висловом готовності до солідарної праці з усіма націоналістичними силами й громадським активом та згодою розпочати переговори з С.Бандерою з метою об'єднання (там само, арк.10).

Серед документів ОУН(б) 1941 р. привертає увагу «Зарядження» Крайового проводу Організації українських націоналістів на ЗВЗ (умовно датується початком вересня) до своїх членів із закликом перебудувати організаційну роботу з огляду на можливі репресії з боку німецької адміністрації. Ставилася завдання бойкоту українсько-німецьких концертів, зустрічей, уникнення арештів, заборони будь-яких зв'язків із гестапо та ін. Вказувалося на необхідність створення в кожному селі й місті сильного організаційного осередку ОУН, гуртків симпатиків, підпорядкування цілого українського суспільства «волі одного сильного центра, волі одного сильного Проводу» (ф.1, оп.23, спр.931, арк.149).

³ У 1941 р. після проголошення Акту від 30 червня група Я.Стецька вирішила створити революційний парламент, до якого було запрошено українських політичних діячів, що на той момент проживали у Львові. Почесним президентом його обрали А.Шептицького, реально керував К.Левицький. Незабаром організацію було розпущено.

До 1941 р. відноситься і документ бандерівської фракції під назвою «Наказ Ч.2», котрий був спрямований на вдосконалення організаційно-внутрішнього життя Організації українських націоналістів. Він містить цінні відомості щодо умов приймання нових членів до її лав. Зокрема вказувалося, що «за членів ОУН уважати лише тих, які були членами вже під час більшовицької окупації», а новими можуть стати ті, хто виявив себе «геройською поставою в партизанських боях з більшовиками». Водночас наказ застерігав, що до організації не слід приймати «слабих членів», адже у лавах націоналістів має бути «сильний елемент».

Вражають вимоги до тих осіб, котрі прагнули вступити до ОУН. Від них вимагалось знати Декалог українського націоналіста та вміти його пояснити; знати 12 прикмет його характеру; докладну історію організації; постанови її I й II конгресів; політичну і господарську програму ОУН; історію України; мати вироблений націоналістичний світогляд та революційне ставлення до життя й ін. (ф.57, оп.4, спр.377, арк.7–7 зв.).

До згаданого документа слід віднести за змістом і дві брошури ОУН(б): «Прапор українського націоналіста» та «Катехизм українця-націоналіста». У першій із них уміщено: «Марш українських націоналістів», «10 заповідей українця-націоналіста (декалог)», «12 прикмет характеру українського націоналіста», «44 правила життя»; у другій замість «Маршу» – «Молитва українського революціонера» (там само, спр.369, арк.51–58 зв., 48–50 зв.). Із цими матеріалами пов'язані також «Текст присяги ОУН» (там само, арк.4), «Присяга» (там само, арк.14), «Молитва про Україну» (там само, арк.5), «Пояснення Декалогу» (там само, арк.17–21).

На зламі 1941–1942 рр. обидві фракції ОУН переконалися у тому, що в політиці Третього Райху на Сході Європи немає місця незалежній Україні, а тому мали визначитись у питанні ставлення до Німеччини як до нового окупанта українських земель. Коли бандерівська організація із початку 1942 р. приступила до організаційно-політичної й військової підготовки можливого виступу проти нацистів, то мельниківці ще намагалися дійти порозуміння з ними.

Серед документів 1942 р. найбільший інтерес становлять матеріали конференцій ОУН(б) та ОУН(м). Матеріали II конференції бандерівської організації, котра відбулася у квітні 1942 р., складаються зі вступу і неповного тексту політичних, організаційних, вишкільних та пропагандивних постанов. Зібрання констатувало «близьку можливість збройної боротьби за українську державність у слушний час (розбиття Москви)», але застерігав, щоб ця боротьба не перетворилася у «партизанщину», а оформилася в «широкий всенародний рух». На перший план ставився не збройний виступ, а створення й розбудова власних революційно-політичних та військових сил. Головним для ОУН уважався фронт боротьби «з московським імперіалізмом, під якою маскою він не виступав би (білогвардійщина, керенщина, більшовизм, слов'янофільство, їм подібних)». Було визнано «за недоцільне в сучасний момент брати участь у протижидівській акції, щоби не стати сліпим знаряддям у чужих руках і не відвернути увагу від головних ворогів» (там само, спр.346, арк.1–5).

Серед матеріалів мельниківської ОУН – «Ствердження і тези, проголошені на конференції членів Організації українських націоналістів, представників частини території, що входить у склад СУЗ (східноукраїнські землі), яка відбулася в травні 1943 р.». На зібранні відзначалося, що після початку німецько-радянської війни «український націоналізм і визвольносамостійницька думка вросли в місцевий терен і непохитно закріпилися серед найширших верств українського народу», на його східних землях революційний рух також переживає «час буйного, весняного розвою». Однак «при тяжких ударах зовнішнього чинника (йдеться про німців – Авт.) діяльність ОУН «катастрофально підупала».

Утім, учасники конференції висловили впевненість, що у горнилі світової війни «згине старий світ, стара система, що давила більше двадцяти років українську націю, а з нею цілий ряд інших свободолюбних націй». Найбільшим ворогом національних революцій та самовизначення народів є «московсько-більшовицький універсалізм, всесвітнянські ідеї московського більшовизму».

Тези закликали членів мельниківської фракції до відданості справі, дисципліни і працьовитості, до перетворення нації в «один бойовий табір», створення «єдиного українського фронту» й таврували «братовбивчих каїнів з-під знаку новітнього Махна–Бандери» (там само, арк.6–8).

У числі інших документів ОУН(м) – лист голови Української національної ради⁴ в Києві М.Величківського від 10 січня 1942 р. до райхскомісара України Е.Коха зі скаргою на припинення її діяльності у листопаді 1941 р. та натяком на можливість негативного впливу цього акту на німецько-українську співпрацю в боротьбі з більшовизмом (ф.166, оп.3, спр.149, арк.15–16); звернення уповноваженого Проводу ОУН(м) від 16 квітня 1942 р. до імперського міністерства закордонних справ із проханням захистити українське населення Північної Буковини, Бессарабії й Трансністрії від репресивних дій румунської адміністрації (там само, арк.19–19 зв.); лист А.Мельника від 22 червня того року до райхсміністра А.Розенберга з проханням змінити німецьку політику щодо України, залучити до унормування духовного, культурного, економічного життя, адміністративної праці національні сили, визнати право народу на самостійне існування (там само, арк.17–18).

Деякі цікавими документами за 1942 р. представлено й ОУН(б). Серед них – наказ ч.1 та інструкція окружного референта СБ від 14 лютого того року «Для районних референтів безпеки» (ф.1, оп.23, спр.931, арк.119–120) і наказ крайового провідника Організації українських націоналістів на ЗУЗ «Дем'яна Дмитріва» (М.Степаняка) від травня 1942 р. «Члени ОУН». Цей документ мав мобілізаційний характер, проголошував, що ОУН – «це єдина сьогодні революційна, політична, керівна й організуюча сила української нації». Перед її членами ставилися такі невідкладні завдання: об'єднати навколо революційних та бойових прапорів організації весь український народ; прищепити ідею революційної боротьби за національну державу у серце

⁴ Створена у вересні 1941 р. з ініціативи похідних груп ОУН(м). Формальним керівником був професор М.Величківський, фактичним – О.Кандиба (Ольжич). Передбачалося, що це буде основа передпарламенту до проведення легітимних виборів.

і душу кожного українця й українки; скріпити внутрішньоорганізаційну та політичну дисципліну, скріпити всю ОУН з народом «в один гранітний моноліт боротьби за українську державність» (ф.57, оп.4, спр.377, арк.8–8 зв.).

Особливо привертає увагу «Слово Організації українських націоналістів у першу річницю проголошення самостійності Української Держави у Львові дня 30 червня 1941 року» під назвою «Український народ!»), датоване 30 червня 1942 р. У цьому документі зазначалося, що українці ще у 1917 р. шляхом національної революції «почали будувати самостійну українську державу», але більшовицький вождь Ленін «своїми облудними гаслами, терором і силою придавив тоді вільну Україну, пов'язав її знов з Москвою». Коли почалася німецько-радянська війна українські націоналісти «партизанськими діями» включилися до фізичного знищення «московсько-жидівського окупанта» й 30 червня 1941 р. проголосили у Львові «створення Української Держави». Однак проти цього виступила Німеччина і включила її землі у колоніальну систему «нової Європи». Хоч за цих обставин українські національні сили опинилися під загрозою ударів із боку Берліна та Москви, проте вони не припинять боротьбу за незалежну Україну. Але сьогодні, коли йде бій «з московсько-жидівським більшовизмом», не йдеться про виступ проти нових господарів країни, тобто німців, адже «нашим першим ворогом є таки Москва». «Слово» закликало не вірити чужинцям і гуртуватися навколо ОУН С.Бандери, яка є першим легіоном у боротьбі за українську самостійну соборну державу (там само, спр.348, арк.19–19 зв.).

Готуючись до можливого збройного виступу проти всіх окупантів, організація намагалася застерегти своїх членів та симпатиків, весь український народ від передчасного втягнення в цю боротьбу. Про це зокрема йшлося у відозві «Українці!», котра закликала народ шукати своє місце «не серед більшовицьких партизанок, а в організованих рядах ОУН» (ф.1, оп.23, спр.931, арк.134).

Упродовж жовтня – листопада 1942 р. побачили світ відозва й лютючка крайового проводу бандерівської фракції на ПЗУЗ «Українці!» та «Бережіться провокацій». У першій зазначалося, що німці прагнуть терором довести український народ «до розпуки, до дрібних збройних виступів». Але зараз не час іти до бою, бо «ворог ще має силу», такий виступ «скінчився б провалом, невдачею». Завдання дня – «ширити національну і політичну свідомість у широких масах», творити «свій спільний фронт боротьби за самостійну соборну українську державу» під проводом ОУН. У другій – ішлося про німецькі провокації стосовно «засобу винищення українських мас: гестапо разом з НКВС намагаються втягнути українське населення в партизанку, завчасно штовхнути його до боротьби з німцями». З огляду на зазначене організація закликала не дати «себе ворогам провокувати», перед обличчям смерті об'єднатися «в один спільний фронт боротьби в слушний час за самостійну соборну українську державу» (там само, арк.136, 145).

Аналогічна за змістом була й відозва ОУН(б) від жовтня 1942 р. «Партизанка і наше ставлення до неї», де стверджувалося, що «українці не брали і не беруть участі в партизанці», а партизани – це «агенти Сталіна і Сікорського» (ф.57, оп.4, спр.348, арк.27–27 зв.).

1943 рік займає визначальне місце в історії українського революційно-визвольного руху, хоч обидві фракції ОУН пішли різними шляхами: бандерівці, організувавши Українську повстанську армію, вступили у збройну боротьбу з імперіалізмом Москви та Берліна під гаслом побудови УССД; мельниківці, об'єднавшись із групою Т.Бульби-Боровця, намагалися утриматися від прямого протистояння з нацистами й шукали з ними порозуміння на ґрунті визнання національних інтересів українського народу. Саме цей рік найбільш широко представлено документами націоналістичного руху у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України.

Найбільш важливі серед матеріалів бандерівського табору – неповні тексти постанов ІІІ конференції ОУН(б) (17–21 лютого 1943 р.) у двох частинах: «А. Сучасне міжнародне положення, позиції воюючих сторін, позиції поневолених народів і сучасне міжнародне становище України. Б. Ситуація на українських землях та минулорічний період боротьби українського народу, стан організованих українських політичних сил та роль ОУН(сд)⁵ як керівного чинника в національно-визвольній боротьбі українського народу» (там само, спр.352, арк.1–5) та матеріали ІІІ Надзвичайного великого збору Організації українських націоналістів (21–25 серпня 1943 р.), які зберігаються у вигляді брошур або неповних текстів окремих постанов. Брошури містять розлогий аналітичний вступ «Два роки боротьби», програмові й політичні постанови (там само, арк.16–27, 28–31).

Серед решти документів ОУН(б) – відозва її Проводу «Український народ!» та «Пропагандивні інструкції» (на момент наближення фронту), які датуються вереснем 1943 р. Головний зміст цих матеріалів – підготовка організації й прихильного до неї населення до протидії поверненню радянської влади: «Не будемо міняти німецькі залізні пута на московські кайдани!».

У відозві «Український народ!» викладалася широка програма всенародного опору в формі «організованої збройної оборони». Населення закликалися не покидати своїх хат і сіл, нікуди не їхати; українські поліцейські та добровольці при вермахті мали організувати «невеликі бойові загони» й переховуватися від «московських банд»; перед українськими повстанцями ставилося завдання роззброювати відступаючі підрозділи німців і здобувати собі зброю, приймати до своїх загонів «грузинів, татар, узбеків, таджиків та всіх поневолених народів», винищувати «агентів московського Кремля, усіх ворожих вислужників і сексотів», захищати мирне населення від «німецьких та більшовицьких репресій», покрити всю територію «українськими бойовими загонами» (ф.1, оп.23, спр.992, арк.20–20 зв.).

У «Пропагандивних інструкціях» зверталася увага всіх осередків ОУН на організацію активної пропагандистської діяльності серед населення, зокрема представників інших національностей, які тимчасово перебувають в Україні, бійців радянської армії й членів більшовицької адміністрації (там само, спр.931, арк.94–103).

⁵ Організація українських націоналістів (самостійників-державників). Із лютого до липня 1943 р. це була офіційна назва ОУН(б).

Привертають увагу кілька матеріалів бандерівської фракції, які стосувалися підтримання дисципліни та порядку у лавах націоналістичного руху. Серед них – наказ крайового провідника ОУН на ПЗУЗ «Бориса Боруна» (імовірно, один із псевдонімів Д.Клячківського – *Авт.*) від 10 січня 1943 р. «Всім членам Організації українських націоналістів». У ньому зазначалося, що члени ОУН «ріжних степенів» «не придержуються закону організації, відчувається брак залізної організаційної дисципліни, брак точності і послідовності в праці як в організаційно-революційному, так і в щоденному житті». Наказ встановлював 10 випадків порушень, за котрі члени ОУН підлягали покаранню смертю (ф.57, оп.4, спр.353, арк.3). У квітні 1943 р. було оприлюднено документ одного з окружних проводів бандерівської фракції на Волині й Поліссі «До відома всім членам ОУН», в якому повідомлялося про розстріл за невиконання наказу бойовика Трофіюка (там само, спр.358, арк.8).

5 та 18 жовтня 1943 р. два комунікати видав Волинський обласний провід Організації українських націоналістів. У першому зазначалося, що з лав юнацтва ОУН виключено чотирьох осіб (двох хлопців і двох дівчат) за аморальну поведінку (там само, арк.49); у другому повідомленні містилась інформація про те, що до страти засуджено зв'язкового окружного зв'язку А.Стугу, якому інкримінувались аморальні вчинки стосовно жінок, невиконання наказів командирів, поширення комуністичної пропаганди (там само, арк.50).

А 18 грудня 1943 р. теренова СБ на Волині та Поліссі у своєму комунікаті повідомила про розстріл організаційного станичного села Старі Кошари Мацеївського району Волинської області І.Білинського за зв'язки з червоними й видачу їм таємниць (там само, арк.71).

До згаданого блоку матеріалів слід віднести й наказ ч.1 обласного провідника бандерівської організації на ПЗУЗ про форму та порядок проведення сходин (зборів) осередків українських націоналістів. У ньому наголошувалося, що «прикази ОУН мусять бути безоглядно виконувани» й на кожних сходинах «члени здають своєму провідникові звіт з праці і з чування». Згідно з наказом, збори мали «бути для члена духовною поживою, збуджувати у ньому силу й енергію до дальшої праці» (там само, спр.377, арк.6).

Найбільш масовими документами ОУН(б) за 1943 р. є відозви, звернення й летючки. Серед ранніх – матеріали крайового проводу бандерівської фракції на північно-західних українських землях (6 січня) «З Різдом Христовим!» та «Народе України!» (22 січня того року). Останній присвячувався черговій річниці Акту злуки українських земель 1919 р. (ф.1, оп.70, спр.992, арк.37, 39).

Кілька цікавих документів датуються березнем – квітнем 1943 р., коли ОУН(б) розпочала збройну боротьбу з окупантами українських земель. Зокрема відозва крайового проводу ОУН на ПЗУЗ «До бувших вояків Червоної армії» закликала військовополонених не «йти в партизанку», а творити спільно з УПА «перші пробойові революційні відділи у боротьбі з імперіалізмами за побудову національних держав» (ф.57, оп.4, спр.358, арк.4–4 зв.). Летючка ОУН «За що борються українські націоналісти»

(25 квітня того року) була в основному звернена до батьків молодих людей. У ній містився заклик не приглядатися «з заложеними руками до полум'я боротьби за визволення», а брати «активну участь у боротьбі», не тримати біля себе дітей, а посилати їх «в ряди борців за добро, силу і велич українського народу», щоб вони зі зброєю в руках дали «належну відсіч німецьким куроїдам» та московським «звіздоносам» (там само).

Привертає увагу за змістом і відозва «В обличчі подвійного наступу» (без дати). У ній наголошувалося, що «на наших очах автоматично створився німецько-більшовицький протиукраїнський фронт» та що завдання радянської влади «і так званих червоних партизанів в Україні зводиться в першу чергу до боротьби з українською національною революцією». А для Третього Райху головним ворогом в Україні є не комуністи, а українські націоналісти (ф.1, оп.70, спр.992, арк.173–173 зв.).

У середині літа 1943 р., коли на фронтах Другої світової війни стався перелом на користь Об'єднаних Націй, пропагандистська діяльність ОУН(б) головним чином спрямовувалася на викриття імперіалістичних планів Берліна й Москви щодо поневолених народів, зокрема України, об'єднання всіх антиімперіалістичних та національних сил, згуртування їх навколо бандерівської організації, підготовку відсічі очікуваному поверненню радянської влади. Серед матеріалів того періоду – звернення крайового проводу ОУН на ПЗУЗ «Українці!» (літо 1943 р.), в якому зазначалося, що на жодну «проголошену ворогом мобілізацію ми не підемо, ані на німецьку, ані на московсько-більшовицьку» (там само, арк.97–97 зв.); летючка «Боротьба за хліб – боротьба за владу» (серпень 1943 р.) (там само, арк.105–106 зв.); відозва російською мовою Проводу ОУН «Робітники, селяни, інтелігенти і народи СРСР» (вересень), в якій зазначалося, що Сталін хоче розбити Німеччину й «зайняти її місце завойовника всієї Європи». А щоб цього не сталося, треба перетворити «імперіалістичну війну в проти-режимну громадянську війну» (там само, арк.108–113 зв.); звернення ПУН «Український народ!» (вересень), де містився заклик до збройної самооборони (там само, арк.123–123 зв.).

У жовтні та листопаді 1943 р. розповсюджувалася летючка ОУН «Громадяни України!». У ній стверджувалося, що Друга світова війна, розпочата німецькими і радянськими імперіалістами, «вступила в критичну фазу». Відступ вермахту на Східному фронті – це «не военні успіхи Кремля», а «невідхильний результат розвалу Німеччини, прискороеного наступом аліантів» (союзників). У документі також наголошувалося, що СРСР пішов «жебрати допомоги в аліантів» та виступає «як другорядна підсобна сила у військовій стратегії аліантів». Летючка закликала: «Більшовицьких окупантів, які повертаються в Україну, привітаємо так, як гостили і прощаємо німців. А червоних партизанів уже б'ємо... Збройною силою будемо боронити народ і землю перед більшовицькими катами і грабіжниками... Єднайтесь в організовані лави ОУН, вступаєте в бойові лави УПА» (там само, арк.131, 137–137 зв.).

Цікавим є «відкритий» (або «відвертий») лист від 1 жовтня 1943 р. осередку Організації українських націоналістів (бандерівців) на ЗУЗ до

губернатора дистрикту Галичина О.Вехтера. У ньому зазначалося, що на початку війни українські націоналісти своїми діями підтримували вермахт і сприяли його переможному походу на Схід. Але потім німецька влада змінила ставлення до українців, заперечила їх право на власну державу й змусила взятися до зброї. Але така боротьба – на користь більшовиків. Тому автори документа зверталися до губернатора з проханням допомогти налагодження співпраці українських національних сил із німецькою адміністрацією в інтересах боротьби зі спільним ворогом. При цьому зауважувалося, що коли цього не відбудеться, українці стануть на бік більшовиків, хоча це не є бажаним. Копії згаданого листа були адресовані також імперській та партійній нацистській канцеляріям, фельдмаршалові В.Кайтелю, шефу преси Третього Райху Й.Геббельсу, райхсфюрерові СС Г.Гімлеру та намісникові Генерал-губернаторства Г.Франку (ф.166, оп.3, спр.149, арк.43–44).

Важливе місце у комплексі матеріалів революційно-визвольного руху за 1943 р. належить документам УПА. Серед них – «Зарядження в земельній справі Головної команди Української повстанської армії як найвищої і одинокі суверенної влади на звільнених землях України» (15 серпня 1943 р.); «Розпорядження про встановлення адміністрації на терені України, видане Головною командою Української повстанської армії як найвищої і одинокі суверенної влади на звільнених землях України з дня 1 вересня 1943 р.» (ф.1, оп.70, спр.237, арк.33–34); наказ командира УПА «Клима Савура» від 31 серпня «Друзям повстанцям і командирам революційно-визвольної Української повстанської армії», де ставилися такі основні завдання: зміцнювати й розширювати «повстанські сили»; розгорнути їх дії на всій території України під керівництвом штабу УПА; перетворити її «в один військовий табір»; підняти рівень «військового знання повстанців і командирів» (ф.57, оп.4, спр.353, арк.53–53 зв.).

Цікавим за змістом є розпорядження керівника політичного відділу УПА «Галини» (Я.Бусела) від 27 жовтня 1943 р. «В справі розподілу і читання літератури» (там само, арк.68). Ним встановлювався порядок колективного читання в осередках ОУН та підрозділах повстанської армії націоналістичної літератури під контролем і з роз'ясненням провідників або політвиховників.

Серед чи не найперших відомих дослідникам матеріалів УПА – звернення її Головної команди від 20 травня 1943 р. «Українці!», де наголошувалося, що після двох років кривавої війни між московським та німецьким імперіалізмами «встає тепер знов весь український народ на захист свого права до своєї землі». У документі містився заклик до боротьби за УССД, вступати у «перші лави бійців – Українську повстанську армію (УПА), котра об'єднує під одною командою усіх чесних українців» (ф.1, оп.23, спр.931, арк.153). Летючка штабу УПА «Український народ!» (травень) агітувала за вигнання німецьких і московських загарбників та заохочувала українців вступати до лав повстанської армії, яка одинокі бореться за долю народу (там само, оп.70, спр.992, арк.57).

Органічно пов'язане зі згаданими документами й звернення Української народної самооборони (УНС)⁶ у липні 1943 р. «Українці!» до населення Галичини в зв'язку з рейдом у Карпати червоних партизанів С.Ковпака і неспроможністю німецької влади забезпечити лад у регіоні. Воно закликала українців гуртуватися під національними прапорами, не допомагати червоним. Із грудня 1943 р. на базі загонів УНС було розгорнуто УПА-Захід (ф.57, оп.4, спр.358, арк.24).

Поряд із документами Головної команди УПА у фондах ЦДАГО України зберігаються й матеріали територіальних груп повстанської армії – «Турів» (колишня «Озеро») та «Заграва». Серед них – відозва штабу групи «Озеро» за травень 1943 р. «Хто ми є і чого хочемо?» (ф.1, оп.70, спр.992, арк.60, 61–62); дві летючки групи «Турів» за серпень того року «Українці Полісся!» й «Український хліб – для українського народу» (там само, арк.103–104); наказ ч.4 командира військової округи «Турів» «Рудого» та керівника її штабу «Ярослава Кармалюка» до референтів юнацтва від 20 вересня 1943 р. про посилення роботи з молоддю через школи і церкви (ф.57, оп.4, спр.353, арк.62); інструкція «Тура» від вересня того року для сотенних виховників повстанської армії групи «Турів» (там само, арк.128); інструкція команданта заплілля військової округи «Заграва» «Ярослава Кармалюка» й суспільно-політичного референта ВО «Андрія Вербенка» від 10 жовтня «Для районних рад і управ» про обрання їх складу та основні завдання (там само, арк.129); вказівки ч.9 команданта заплілля військової округи «Заграва» «Юрка» «До всіх комендантів надрайонів і референтів заплілля ВО» від 12 жовтня 1943 р. про покарання тих членів Організації українських націоналістів, які привласнюють державне або приватне майно (там само, арк.63); наказ ч.6 команданта заплілля військової округи «Турів» «Ярослава Кармалюка» від 15 жовтня «До всіх комендантів заплілля» про затримання й перевірку осіб, котрі без відповідних документів перебувають на терені ВО, та передавання їх для з'ясування справ до загонів УПА і СБ (там само, арк.57); наказ командира групи «Турів» «Рудого» й політвиховника «Хмурого» від 17 листопада про відзначення дня Свята Базару (там само, арк.79); наказ шефа технічного відділу групи «Заграва» «Лебедя» від 20 листопада 1943 р. «Командирам заплілля надрайонів і районів» про підготовку підземних сховищ для укриття особового складу й тримісячного запасу харчів (там само, арк.80).

Що стосується інших заяв, звернень і летючок Української повстанської армії за 1943 р., то серед них доцільно виділити три тематичні групи, які стосуються партизанів, радянських військовослужбовців та представників народів СРСР у лавах вермахту. Із весни того року загони червоних партизанів, котрі намагалися перейти у західні області УРСР, стали одним з основних противників ОУН та УПА, відтак українські повстанці почали, крім бойових дій, вести проти них агітаційно-розкладову роботу, в тому

⁶ Збройні формування українського національного руху Опору в дистрикті Галичина у 1943 р. Формування загонів УНС було викликано необхідністю захисту місцевого населення від терору німецької окупаційної влади та протидії радянському партизанському з'єднанню С.Ковпака, яке у цей час діяло в регіоні.

числі шляхом розповсюдження летючок, які друкувалися російською й українською мовами. Чи не найпершою серед них у той час була відозва «Партизани» (без дати та авторства), котра виправдовувала збройну боротьбу останніх проти гітлерівців, але закликала їх не допомагати більшовикам, а боротися за створення української незалежної держави, зміцнювати «загальний фронт усіх національно-революційних сил у боротьбі з імперіалізмом» (ф.1, оп.70, спр.992, арк.169–169 зв.).

Від імені УПА було видано ще кілька летючок: «Червоні партизани!», «Червоні партизани і партизанки» й «Звернення до партизанів Червоної армії» (там само, арк.167, 171–171зв.).

У жовтні – листопаді 1943 р. розповсюджувалася зокрема відозва «Червоні партизани!», в якій містився заклик знищувати німецьких загарбників, а потім повернути свою зброю «проти кремлівських катів та їхніх агентів» (там само, арк.132–133 зв., 143–143 зв.). Окрема летючка вийшла під назвою «До українських партизанів». У ній піддавалася критиці політика більшовицької влади стосовно України, зазначалося, що не треба вірити у силу радянської армії, котра знекровлюється, що боротьба партизанів безнадійна, а тому для них єдиний вихід – переходити на бік УПА, вішати «своїх пиявок-комісарів». При цьому зауважувалося, що в повстанській армії «будете даліше командирами» (там само, арк.163).

Антипартизанський характер мала й відозва УПА «Українці! Брати і сестри!» за листопад 1943 р., видана від імені 18 утікачів із лав Чернігівсько-Волинського з'єднання О.Федорова. У бік червоних партизанів робилися такі закиди: вони співпрацюють із поляками, спільно грабують українське населення, не довіряють йому, не борються за самостійну державу, а «тільки за інтереси Москви» (там само, арк.145–146 зв.).

Аналогічною за змістом була й летючка від імені українців-наддніпрянців в УПА «Хай живе вільна, самостійна соборна українська держава! Досить брехні!», в якій зазначалося, що заяви більшовиків стосовно підтримки населенням червоних партизанів – брехливі (там само, арк.140).

Із кінця літа 1943 р., коли німецькі війська та їх союзники відступали з території Лівобережжя і готувалися до евакуації з Донбасу, керівні центри ОУН та УПА остаточно усвідомили неминучість поразки Третього Райху й повернення радянської влади. Не вважаючи доцільним чинити відкритий збройний опір радянським військам, Провід ОУН(б) прагнув шляхом пропаганди підірвати моральний дух вояків, відмовляти їх від участі в операціях проти українських повстанців і закликати до переходу на бік УПА. При цьому основний акцент робився на агітацію серед військовослужбовців-українців та представників народів Кавказу й Середньої Азії; окремі відозви були звернені й до росіян.

Згадані летючки видавалися переважно російською мовою; перші з них датуються червнем 1943 р. Окремі мали загальний характер, наприклад, «Червоноармійці!» (без дати, російською мовою; там само, арк.164), але більшість було звернено до представників народів СРСР у лавах радянських військ. Серед них – «Азербайджанці!» від листопада того року (ф.57, оп.4, спр.358, арк.69–69 зв.), «Вірмени та інші народи Кавказу!» від червня (там

само, арк.23–23 зв.), «Грузини!» від червня й вересня (там само, арк.22–22 зв.; ф.1, оп.70, спр.992, арк.118–118 зв.), «Донські козаки!» від листопада (там само, арк.139), «Казахи, башкири, калмики, удмурти!» від вересня (там само, арк.121–121 зв.), «Кубанці, потомки запорізьких козаків!» від липня (ф.57, оп.4, спр.358, арк.25; ф.1, оп.70, спр.992, арк.90), «Сини Туркменії!» від вересня (ф.57, оп.4, спр.358, арк.43–43 зв.), «Таджики!» від листопада (ф.1, оп.70, спр.992, арк.142), «Татари Поволжя!» від вересня (ф.57, оп.4, спр.358, арк.42–42 зв.), «Узбецькі аскери!» від жовтня (там само, арк.55–55 зв.), «Узбеки, казахи, туркмени, таджики, башкири, татари, народи Уралу, Волги і Сибіру, народи Азії!» від червня (ф.1, оп.70, спр.992, арк.83), «Черкеси, кабардинці, осетини, чеченці, адигейці, лезгини, інгуші!» від листопада 1943 р. (там само, арк.144–144 зв.). Основний зміст цих документів – гостра критика більшовицької влади у цілому й зокрема щодо національного питання, заклик до представників народів СРСР переходити зі зброєю на бік українських повстанців і ставати активними учасниками революційно-визвольних рухів поневолених націй.

Серед летючок УПА, звернених до червоноармійців-росіян, – «Росіяни!» за червень 1943 р. та «Товариші росіяни, червоноармійці і командири!» (обидва російською мовою) за листопад того ж року. В першій зазначалося, що їх закабалив уряд більшовиків, як і решту народів СРСР, а тому їх місце у лавах повстанської армії, котра бореться під гаслом «Свобода народам – свобода людині!». Відозва закликала організувати «російські національні військові загони при УПА» (там само, арк.80–81 зв.). У другій летючці визнавався героїзм росіян «в боротьбі з німецькими окупантами», але підкреслювалося, що Українська повстанська армія на окупованій території «також вела жорсткі бої з німецькими бандами». Зазначалося також, що комуністи «насильно насаджували русифікацію», викорінювали «будь-який прояв дійсної національної культури», а тому український народ домагається «повного відділення від більшовицького Радянського Союзу» та перебуватиме в дружніх стосунках з російським народом, якщо він «побудує свою державу тільки на своїх етнографічних землях» (там само, арк.141).

Окремо розповсюджувалася датована груднем 1943 р. відозва Головної команди УПА «Українці – бійці і командири Червоної армії», де йшлося про те, що комуністи провадили проти України політику терору, національного та політичного гніту й робили це «систематично та послідовно». Летючка закликала вояків-українців не слухати «московсько-більшовицьких завойовників», не виступати «збройно проти своїх рідних братів-повстанців», приєднуватись до лав УПА (там само, арк.152–152 зв.).

Кілька летючок від імені повстанської армії було адресовано білорусам («Білоруський народ!» за грудень 1943 р.; там само) та полякам. У відозві до останніх за той же місяць зазначалося, що німці і більшовики використовують їх «як сліпе знаряддя своєї політики» й на українській землі «ви Польщі ніколи не побудуете». Полякам рекомендувалося поспішати рятувати свою країну на «матірних землях» та обернути зброю проти німецького і московського імперіалізмів (там само, арк.154–154 зв.).

Цікавими є летючки від імені вірменського загону при повстанській армії «До всіх військовополонених та легіонерів» (там само, арк.100–100 зв.) і російського легіону при УПА «Звернення до руських полонених» (там само, арк.101–101 зв.), датовані серпнем 1943 р.

Серед матеріалів УПА особливу увагу привертає відозва Головної команди Української повстанської армії «Українці!» у вигляді машинописної копії, котра датується часом не пізніше 1 березня 1943 р. Цей документ був спрямований на боротьбу з алкоголізмом як всенаціональною хворобою серед українського громадянства й вимагав проведення, починаючи з указаної дати, низки рішучих заходів. Однак аналіз змісту відозви не дає можливості чітко визначити, хто є її автором – Головна команда УПА Т.Бульби-Боровця чи організації С.Бандери (там само, арк.48). Якщо це матеріал від імені штабу повстанської армії, створеної після III конференції ОУН(б), то він буде першим документальним свідченням про існування УПА, керованої Проводом ОУН(б), уже з кінця лютого 1943 р.

Серед решти документів бандерівської ОУН та УПА в ЦДАГО України відклалося чимало матеріалів вишкільного і навчально-методичного, художньо-творчого та фінансового характеру (реферати, доповіді, конспекти лекцій, посібники). Усі вони переважно стосуються теренів Волині та Полісся (ф.57, оп.4, спр.363, 366–368, 374–376, 378–384).

Друковані видання революційно-визвольного руху представлено газетою «Вільна Україна» (ч.7 за серпень 1943 р.), часописом політвідділу УПА «До зброї» (ч.1, 3 за липень і вересень того року; ф.1, оп.70, спр.238, арк.9–14 зв., 21–26, 27–32 зв.) та іншими документами.

За 1943 р. у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України зберігаються також окремі матеріали ОУН(м). Привертають увагу листи А.Мельника до райхсфюрера СС Г.Гімmlера (3 лютого 1943 р.), райхсміністра окупованих східних областей А.Розенберга (5 лютого) та фельдмаршала В.Кайтеля (8 лютого) з проханням змінити ставлення німецької влади до України та залучити її національні сили до спільної боротьби з більшовизмом (ф.166, оп.3, спр.149, арк.22–30, 31–35, 36–40). Серед зазначених документів копії машинописних примірників німецькою та російською мовами, а також один оригінал, підписаний особисто А.Мельником.

Липень 1944 р. став періодом найбільшого розвитку всіх форм діяльності ОУН та УПА. У цей час завершився процес об'єднання волинсько-поліської УПА з УНС Галичини в єдину повстанську армію, відбулося створення Української головної визвольної ради (УГВР) як широкого представницького органу, котрий перебрав «керівництво визвольною боротьбою українського народу». Після того, як наприкінці літа 1944 р. німецькі війська залишили територію України, єдиним ворогом революційно-визвольного руху залишилася радянська влада.

Серед матеріалів УГВР у фондах ЦДАГО України – друкарський примірник універсалу «Народе український!», копії російською мовою «Платформи Української головної визвольної ради» та роз'яснень для пропагандистів ОУН «УГВР – важливіший етап у визвольній боротьбі українського народу»,

котрі додаються до інформації НКВС УРСР на ім'я М.Хрущова від 20 листопада 1944 р. (ф.1, оп.23, спр.926, арк.147–154, 158–165 зв.)

Із документів ОУН(б) слід виокремити матеріали організаційно-інструктивного та пропагандивного характеру. Серед них – повідомлення крайового проводу на західноукраїнських землях за березень 1944 р. «До відома членству ОУН, бійцям УПА і громадянству», в якому заперечуються заяви більшовиків про співпрацю Організації українських націоналістів та повстанської армії з німцями (там само, спр.931, арк.16–17); інструкції Волинського обласного проводу ОУН «Політичним референтам надрайонів» (18 квітня 1944 р.); «Тимчасові інструкції» організаційної референтури крайового проводу ОУН на ЗУЗ (7 вересня того року), де викладаються завдання осередків у зв'язку з поверненням радянської влади (там само, арк.191–198); «Основні вказівки з пропагандивної роботи членів революційно-визвольної ОУН у лавах Червоної армії» (серпень 1944 р.) (там само, арк.199–202).

Весною 1944 р. датується документ Організації українських націоналістів «Інструкцію передати до низу», котрий зберігається у вигляді машинописної копії російською мовою, складеної управлінням «Смерш» 1-го Українського фронту. Головний зміст інструкції – загальне переслідування поляків, крім сексотів, припинити; всю боротьбу, яка велася проти німців, переключити на боротьбу проти більшовиків на всі 100%; жоден «східняк» не може працювати в службі безпеки чи на іншій відповідальній посаді (там само, арк.41).

Серед низових матеріалів ОУН(б) привертає увагу «Інформативний звіт з більшовицької дійсності за час від 27.03–08.08.1944 р.» з терену Станіславщина – Коломийщина, датований 30 серпня того року й підписаний «Климом» (машинописна копія). Тут міститься цікава характеристика поведінки радянських вояків: «В теперішній Червоній армії (читай російській) панує велика розгнuzданість. Немає вже тієї дисципліни та порядку, що був колись. Бійці часто крадуть у селян коні, безрого, вози і т.п. Рівно червоноармійці насилують мирних жінок. [...] Сильно поширене серед червоноармійців пиття горілки-самогону». Не менш критично подається й стан роботи Організації українських націоналістів: «Окружний і повітовий проводу ОУН в часи мобілізації і евакуації втратили голову, зневірилися в наші сили... В теперішній більшовицькій дійсності маси зневірилися до того степеня, що навіть не хочуть приймати тих, яких раніше знали, ба, навіть їсти не хочуть їм дати, аж так зневірилися маси до Проводу. Однак не зневірилися в слушність нашої справи боротьби» (там само, спр.926, арк.32–55).

Інші документи ОУН у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України за 1944 р. частково репрезентовано летючкою «Смерть ворожим запродацям» за серпень того року, де містилося застереження: «Українські революціонери-самостійники будуть нещадно розправлятися з кожним більшовицьким лакеєм, з кожним ворожим запродацем» (там само, оп.70, спр.996, арк.69); відозвою «Українці» (того ж місяця), яка закликала до боротьби з «московсько-більшовицькими завойовниками»,

щоб визволити народ «з-під більшовицького ярма» (там само, оп.22, спр.867, арк.180); «Листом колгоспників України до ката народів Йоськи Сталіна» (вересень того року), котрий начебто власноруч підписали 2 млн 998 тис. 876 селян (там само, оп.70, спр.996, арк.20–20 зв.).

Важливими документами у фондах ЦДАГО України за 1944 р. представлено Українську повстанську армію. Це – наказ командира УПА-Північ «Панаса Мосура» від 14 січня того року командирам груп, командирам військових округ, референтам СБ про завдання служби безпеки у підрозділах повстанської армії (там само, оп.23, спр.931, арк.40); наказ групи «Богун» УПА-Північ від 18 квітня про штати командирів куренів і сотень (там само, арк.51–52); «Правила польової жандармерії при УПА», затверджені 1 січня 1944 р. командиром групи «Саблюком» із УПА-Північ (там само, арк.34–34 зв.).

Серед відозв УПА – «Червоноармійці!» й «Бійці і командири Червоної армії» російською мовою за січень того року (там само, оп.70, спр.997, арк.4, 16–16 зв.), «Українці!» від 1 березня (там само, арк.17), «Робітники України!» за червень (там само, арк.93), «Червоноармійці-тиловики» та «Працюючий народ СРСР» за липень 1944 р. (там само, арк.107–108).

У летючці «Бійці і командири Червоної армії» зокрема зазначалося, що коли вермахт ступив на територію України, а «кремлівські шури втекли до Самари», то на захист народу «піднялись українські повстанці». Але потім Сталін кинув в Україну «банди червоних парашутистів». Відозва таврувала партизанів як «перших помічників німецьких фашистів у нищенні українських народних мас», котрі «завжди уникали і уникають боїв з німцями», та закликала радянських військовослужбовців винищувати «банди червоних партизанів», не воювати проти повстанської армії.

Цікавою за змістом є летючка політвідділу УПА-Північ за травень 1944 р. «Сталінська імперіалістична кліка в кривавому поході». Вона була відповіддю на звернення Президії Верховної Ради і РНК УРСР від 14 лютого 1944 р. «До учасників так званих «УПА» та «УНРА»⁷. У відозві М.Хрущов, М.Гречуха й Л.Корнієць іменувалися поплічниками Сталіна у справі нищення українського народу та як такі, що найзапекліше виступають проти повстанської армії (там само, спр.996, арк.10).

До матеріалів 1944 р. можна віднести і «денник» О.Повшука, де зафіксовано події за період з 17 вересня 1939 р. по 17 серпня 1944 р. Документ зберігається у вигляді рукопису й машинописної копії; його було вилучено 28 вересня 1944 р. радянськими військами в автора у с. Божкевичі Млинівського району Рівненської області. Зміст «денника» характеризує його як допитливу та цікаву людину, схильну до глибокого аналізу подій, свідком котрих він був. Зокрема О.Повшук спочатку був зв'язаний з ОУН(м), потім перебував в УПА. Світоглядні позиції його відзначалися суперечливістю. Його кредо було: «Хочу правди і хочу жити, працювати для добра і справедливості». Він критично ставився до деяких заходів радянської влади, до крикунів-націоналістів, до гасла «Україна для українців». Але коли ознайомився з

⁷ Українська народна революційна армія створена Т.Боровцем-Бульбою як повстанське з'єднання «Поліська Січ». У квітні 1943 р. перейменована на УНРА.

постановами III Надзвичайного великого збору ОУН (серпень 1943 р.), то записав у «деннику», що вони для нього «святість, за яку варто гинути». Автор із глибокою повагою ставився до вояків УПА, зазначаючи, що вони геройські б'ються проти сотень ворогів і підривають себе гранатою, щоб не потрапити в полон (ф.57, оп.4, спр.344, арк.1–126).

Документи революційно-визвольного руху за 1945 р. відклалися у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України у вигляді інструкції (машинописна копія російською мовою) ОУН від 12 листопада 1945 р. «Надрайонним провідникам до виконання», де містився глибокий аналіз діяльності організації за попередній час і накреслювалися основні завдання на зимовий період 1945–1946 рр. (ф.1, оп.23, спр.1716, арк.7–17), та низки документів ОУН у Карпатському краї. Серед них – «Звіт з пропагандивної роботи в першому районі за час від 13.09 по 25.09.1945» (Калуський район, Станіславська область) з двома додатками: «Повідомлення до всіх директорів, завідувачів та вчителів» (без дати) й інструкція Калуського районного проводу Організації українських націоналістів від 20 вересня 1945 р. «Про завдання теренових провідників і референтів» (там само, арк.2–2 зв., 4–4 зв., 5–5 зв.); а також аналітичний матеріал ОУН «Із доповіді в день 26.10.1945» з аналізом міжнародних відносин після війни, стану справ та менталітету населення Східної України, викладом основних завдань організації (там само, спр.2968, арк.26–43); заклик ОУН від 28 листопада 1945 р. «До бойкоту так званих виборів до Верховної Ради СРСР» (там само, арк.13–15); інструкція ч.2 крайової референтури пропаганди проводу ОУН Карпатського краю від 24 грудня 1945 р. з питань бойкоту виборів до Верховної Ради СРСР (там само, арк.9–11); машинописна копія російською мовою листа місцевого провідника «Роберта» (Я.Мельника) «другу Всеволоду» від 26 грудня 1945 р. з питань поточної діяльності й звітності (там само, арк.6–8).

До 1945 р. можна умовно віднести конспіративний матеріал ОУН під назвою. «Лікар Здоровенко І.І. Санітарні вказівки в наглих захворюваннях (популярний доклад)». У ньому містяться детальні постанови з усіх питань діяльності осередків Організації українських націоналістів та наголошується, що «конспірація, конспірація і ще раз конспірація – ось секрет успіху нашої боротьби» (там само, спр.1717, арк.68–82).

Кілька документів ОУН Карпатського краю датуються 1946 р. Серед них – указівки проводу від червня того року «Всім членам організації і всім повстанцям до виконання» з викладом основних завдань діяльності після «великої блокади» 1946 р.; лист провідника ОУН Карпатського краю «Роберта» від 22 серпня того року «Зову» про ставлення до українців, які приїдять зі східних областей на ЗУЗ у пошуках продовольства; лист окружного провідника «Богуна» за вересень 1946 р «Зову» про підготовку до зими 1946–1947 рр. й основні завдання місцевих осередків ОУН та загонів УПА (там само, спр.2974, арк.57–60, 230–232, 218–228).

До зазначених матеріалів слід віднести й летючки проводу ОУН Карпатського краю за травень – липень 1946 р.: «Молоді друзі», «Їдучим на Донбас»,

«Українська молодь», «До українських селян ЗУЗ», «Українці Закарпаття», «До демобілізованих вояків Червоної армії», «Брати з-над Дніпра», а також звернення «Український народ» (там само, арк.83–126, 133–134).

Окрему групу документів становлять матеріали ОУН Закерзонського краю за 1945–1946 рр. Серед них – відозва українських повстанців «Солдати і офіцери Війська Польського» за вересень 1945 р. (машинописна копія російською мовою), котра критикує політику СРСР стосовно їх країни та закликає вояків «зірвати маску з більшовиків у Польщі» й вступити «до спільного антибільшовицького блоку пригнічених народів» (там само, арк.5–7); летючка до населення за лінією Керзона «Український народе!» із закликом «Ні кроку зі своєї землі! Хай навіть б'ють і стріляють, палять і грабують, хай пробують силою виганяти... Будемо боротися всіма засобами і всіма силами» (там само, арк.16–19); відозви «Українці Сянїччини та Лісковщини» за квітень 1946 р. й «Поляки!» за червень того року. В останній зазначалося, що їх дурять «фальшивими словами за демократичну Польщу. Однак рішає про все не польський народ, але Сталін і його кліка» (там само, арк.30–31, 20–21). До цієї теми дотичні й інші матеріали ОУН, пов'язані з виселенням українського населення із Закерзоння, протидією цьому з боку ОУН та УПА й пошуком контактів із польськими антикомуністичними силами (там само, спр.1717, арк.84–108).

Таким чином, документи українського визвольного руху 1930–1940-х рр. у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України є важливою частиною всього комплексу матеріалів ОУН та УПА, які зберігаються в архівосховищах нашої країни й становлять значний науково-інформаційний інтерес.

A proposed article is the latest researching of a famous historian-archivist A.V.Kentii (1937–2010), who departed this life a year ago. He was a member of the working group of historians at the Government Commission on the activities of Ukrainian Nationalists and wrote several scientific papers on the history of the Ukrainian Military Organization, the Organization of Ukrainian Nationalists, the Ukrainian Insurgent Army. The author gives a complete overview of sources on the history of these organizations, which are kept in the Central State Archive of Public Organizations of Ukraine.

РЕЦЕНЗІЇ

**Котляр М.Ф.
Нариси воєнного мистецтва Давньої Русі. – К.: Наш час,
2010. – 280 с.**

Війни та військова справа відігравали в житті середньовічних соціумів винятково важливу роль, котра не обмежувалася простою потребою в самозахисті чи, навпаки, завоюванні інших. Достатньо нагадати, що належність до панівних військових верств на той час визначалася саме за родом занять, із-поміж яких ратне визнавалося за найбільш елітарне й престижне. Воно гарантувало значні права та привілеї практично в усіх галузях громадського побуту, одночасно вимагаючи слідування певному способу життя, соціокультурним установкам, що відбивали наріжні цінності й засади властиві представникам військової культури.

Саме військовому аспекту життя східнослов'янського середньовічного суспільства присвячена нова книга «Нариси воєнного мистецтва Давньої Русі», яка побачила нещодавно світ у київському видавництві «Наш час» в серії «Українська мілітарна історія», котра була заснована у 2009 р. Її автор – видатний вітчизняний фахівець із давньоруської історії, доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України, лауреат державної премії за 2001 р., Микола Федорович Котляр.

Звертаючись у «Вступі» до читачів, дослідник зазначає, що «завдання книжки – показати, як уявляли військову справу і мистецтво ведення війни давньоруські літописці й літератори часів удільної роздробленості. Крізь призму бачення давніми книжниками картина давньоруського воєнного мистецтва далеко не у всіх випадках (гадаємо, у переважній їх більшості) відповідала реальній». Ось чому в книжці начебто не так багато уваги «приділено реаліям тогочасної війни: зброї й захисному спорядженню, фортифікаціям міст і замків, технічним засобам, що їх застосовували під час штурму і оборони» (с.14). Власне, у такій формі М.Ф.Котляр декларував головну наукову мету свого видання, якій неможливо відмовити в оригінальності. Адже спробувати відтворити складні військові процеси доби середньовіччя крізь рецепцію їх сучасників і навіть менталітет учасників є надзвичайно складною справою. Тому для його досягнення автор використовував переважно повідомлення з наявних писемних джерел – давньоруських літописів та західноєвропейських хронік. Саме літописи

(Київський та Галицько-Волинський, уточнений особисто автором, книги в гарному українському виданні 2002 р. (рос. 2005 р.), доповнені багатьма мініатюрами Радзивілівського літопису та Симонівсько-Худівського рукопису 1270-х рр.), як зауважує сам дослідник, «найбільш близькі йому за характером наукових занять» (с.14). Тепер залишається лише простежити, наскільки автору вдалося послідовно реалізувати поставлене перед собою завдання.

При цьому слід відразу вказати, що за структурою рецензована книга складається з окремих нарисів, які охоплюють основні питання означеної в її заголовку проблеми. Така форма викладу матеріалу мотивується нерівномірністю джерельних повідомлень, які в деяких випадках містять інформацію по одному з аспектів досліджуваного питання. Крім того, і сам автор відверто говорить про присутність у цьому виданні власних наукових уподобань, внаслідок чого він віддавав «переваги одним проблемам перед іншими» (с.14).

У першій частині книги, яка називається «Війна» (с.16–42), міститься три розділи, в котрих на значному літописному матеріалі розглядаються моменти, пов'язані з «битвою», «воїнською звитягою і славою» та фактами «проведення дипломатії під воєнним тиском» однієї з ворогуючих сторін. Чимало уваги М.Ф.Котляр відводить розгляду такої складової давньоруської війни, як битва. За його характеристикою, остання «була граничним і основним втіленням війни – її самою сутністю, концентрацією й вищою точкою, коли напруження сил сторін досягало межі. Так описують битви давньоруські джерела. Якщо виходити з їхніх свідчень, для вітчизняних книжників не мала принципового значення та обставина, ким був противник, – руський князь чи іноземний государ» (с.15). При аналізі суті битви автор звертає увагу на такі її структурні складові: похід руських військ; розташування військових частин і підрозділів на бойовищі у таборах або станах; умови ведення бою (у місті чи лісовій місцевості); перебіг битви; застосування протиборчими сторонами в ході бойових дій різних «воєнних хитрощів»; завдання втрат противнику і примушення його до втечі з поля бою; захоплення ворожих воїнів у полон; коротка загальна оцінка битви у наявних писемних джерелах.

«Описуючи, звичайно барвисто й емоційно, воєнні дії, – як відзначає далі автор, – літописи та інші пам'ятки давньоруського письменства захоплюються мужністю і звитягою руських дружинників і воїнів, їхніх воєначальників, головним чином, князів, проголошуючи їм славу. Книжники віддають належне також доблесті та стійкості ворогів. Основна увага письменників зосереджена на звитязі й воїнському вмінні князів, що очолювали дружини і військо» (с.29). Зокрема, дослідник описує воїнську звитягу і славу руських князів (наводяться цікаві приклади, пов'язані з Ізяславом Мстиславичем, Романом Мстиславичем та Данилом Романовичем) та хоробрість ратників (героїчна смерть синів тисяцького Андрія та Лаврентія), що досягають «слави» як суспільного визнання.

Водночас М.Ф.Котляр слушно наголошує, що «війна або загроза війни були дійовим засобом проведення зовнішньої і внутрішньої політики на Русі доби удільної роздробленості. Літописи сповнені свідомством того, як встановлювалися мирні відносини і укладалися угоди внаслідок воєнних дій. Та найчастіше, як показує автор, «мирні договори підписувалися під воєнним тиском однієї зі сторін – чи то завдяки її перемозі, чи то через небезпеку її вторгнення. Угоди укладалися внаслідок битви, нападу однієї зі сторін на іншу або при небезпеці такого нападу» (с.40). Угода визначала подальшу можливість існування миру.

Друга частина дослідження має назву «Військо» (с.43–102) і складається з чотирьох розділів. У першому з них автор особливо акцентує увагу на тому, що «далеко не завжди князь перебував на чолі свого війська або дружини. Часто, особливо з настанням XIII ст., військом керували воеводи. До того ж деякі князі (наприклад, Ярослав Володимирович у другій половині XII ст. або Володимир Василькович в останній третині XIII ст.) воліли залишатися вдома, посилаючи з військом вірних і досвідчених воевод» (с.43). Поряд із тим М.Ф.Котляр знаходить і наочні приклади, коли князі самі вирушали у далекі походи на чолі власного війська. Так, серед них називаються Данило Романович та його старший син Лев Данилович.

У наступних трьох розділах дослідник говорить про те, що давньоруське військо було неоднорідним за складом. Для участі у великих походах і битвах об'єднувалися всі наявні у князів військові сили: власні дружинники, загони бояр, міське і сільське ополчення. Тоді у бойових зіткненнях між князями або для боротьби проти степових кочівників використовувалися підрозділи лише дружини. «У XI–XIII ст. київські князі, – вказує автор, – постійно залучають до своїх походів і битв степових союзників – чорних клобуків. Вони також використовували найманців: спочатку варягів і печенігів, а в описуваний у моїй книжці час (XII–XIII ст.) – половців, угрів, поляків та ін. У ролі найманців із кінця XI ст. особливо часто виступали степові вороги Русі – половці» (с.54). Однак руські князі використовували як найманців у другій половині XII–XIII ст. не лише половців. Серед останніх згадуються і власні контингенти, що формувалися, «насамперед дунайська вольниця, що її називали бродниками і берладниками» (с.74). Виходячи з організаційної структури війська Давньої Русі, дослідник аналітично розглядає бойові та похідні порядки галицького і волинського війська в XII–XIII ст., подає структурний поділ руського війська, розкриває динаміку розвитку руського бойового порядку, ешелонований та похідний порядок військових підрозділів, принципи комбінування «стрільців» і «оружників», а також шиккування руських полків на полі бою.

У третій частині, «Озброєння» (с.103–128), на основі численних літописних згадок детально описується й наочно (за допомоги численних експонатів та відповідних реконструкцій) демонструється характерне озброєння тих часів. У першому розділі головна увага звертається на види зброї ближнього і дальнього бою: мечі, шаблі, сокири, списи, сулиці, самостріли-арбалети, стріли. Не менш наочно у другому розділі репрезентоване й захисне

спорядження руських воїнів: шоломи, щити, захисні обладунки тощо. Сам автор говорить, що «давньоруські писемні джерела (майже виключно літописи) дають змогу скласти уявлення про увесь набір давньоруської зброї й захисних засобів, що належать воїнам різного суспільного стану: князів, бояр, дружинників, важкої і легкої кінноти, регулярної піхоти й народного ополчення. Матеріальні джерела (що здебільшого містять оригінальні відомості про зброю і захисні обладунки) підкріплюють і поглиблюють свідчення писемних пам'яток. Усі вони малюють, здається, картину, максимально можливої для свого часу повноти» (с.103).

У трьох розділах четвертої частини «Стратегія оборони галицькими і волинськими князями державних рубежів в XII–XIII ст.» (с.129–171) дослідник проаналізував на багатій джерельній базі стратегію оборони окремих руських земель. Для цього М.Ф.Котляру, ґрунтуючись на відповідних літописних повідомленнях, вдалося чітко визначити кордони Галицького і Волинського князівств, а саме: Південно-Західний рубіж, кордон Галицької землі з Київською та Волинською у другій половині XII ст.; рубежі Волині. Відомо, що на усіх цих оборонних рубежах згодом постали системи укріплень Галицько-Волинської Русі в XIII ст., розвиток та удосконалення яких детально аналізується в книзі. Крім того, у книзі подається типологічна градація конкретних міських і фортечних укріплень: град, брама, вали, мости, дитинець, острог, гострокіл, стіни і заборолла, башти тощо. Такий підхід дозволив досліднику синтетично охарактеризувати принципи будівництва давньоруських оборонних укріплень.

Найбільша за обсягом (6 розділів!) п'ята частина книги, яку автор назвав «Противник» (с.172–256), присвячена характеристиці ворогів Давньої Русі: половців, угрів, поляків, ятвягів і литовців, монголо-татар тощо. У книзі (на широкій джерельній базі) розглядаються причини появи половців у Причорномор'ї, характеризується їх суспільний устрій, описується боротьба руських князів проти кочівників у другій половині XI – початку XIII ст.; характеризуються половці як союзники руських князів, детально аналізується укладення союзу руських князів із половцями перед битвою на Калці в 1223 р., висвітлюється вигнання половців монголо-татарами з Причорноморських степів. Іншим ворогом були угри, які вели затягу боротьбу за землі Галичини та Волині у кінці XI – першій половині XIII ст. Дослідник об'єктивно розглянув угорську політику князів Мстислава Удатного та Данила Романовича у 1220–1240-х рр.

Багато уваги автор приділив русько-польським війнам XI–XIII ст. Особливо докладно він охарактеризував це протистояння в часи боротьби Данила і Василька Романовичів за галицьку «отчину» (1230–1240-ві рр.). Поза увагою дослідника не залишилися й Литовське князівство та племена ятвягів, з якими руські князі вели боротьбу на північних кордонах своїх земель. Наприкінці цієї частини видання подається розповідь про появу монголо-татар на історичній сцені та ключові епізоди їх збройного протистояння з князівствами Південної та Південно-Західної Русі: битва на Калці, «Батіїв погром», розгром Північно-Східної Русі, штурм Києва, вторгнення

монголів у землі Галицько-Волинської Русі. Характеризуючи спробу останньої звільнитися з-під влади Золотої Орди, М.Ф.Котляр наочно подає опис війни Данила і Василька з темником Куремсою, розкриває причини і наслідки приходу війська Бурундая та русько-монгольські стосунки після смерті старшого з Романовичів.

У шостій частині, «Облога і захист міст і фортець на Русі» (с.257–276), яка складається з двох розділів, автор подає коротеньку передісторію вживання знарядь облоги і оборони міст та фортець на землях Давньої Русі. Згодом для здобуття і захисту оборонних укріплень руські війська почали використовувати металеві машини – «пороки», великі коловоротні самостріли і штурмові драбини тощо. Всі вони сприяли захопленню міст і замків шляхом «облежання». Серед інших видів захоплення оборонних укріплень автор висвітлює «із'езд», «взяття на щит» та прямий їх штурм.

Наприкінці видання дослідник, подаючи узагальнюючий висновок, пише, що «спробував створити емоційну і, у міру сил, захопливу картину війн, походів, битв та ін.». Як було сказано на початку книжки, автор намагався виходити з бачення проблеми давньоруськими книжниками. Звідси і гадані суперечності в тексті: книжники оспівують своїх героїв, захоплюються ними, а автору «доводиться прагнути об'єктивності, якої не просто було додержуватися, особливо при обраній мною манері щедрого цитування джерел» (с.278).

Загалом потрібно сказати, що книга написана живою популярною мовою, містить багато цікавих ілюстрацій, які, безумовно, зацікавлять читачів. Книга розрахована у першу чергу на істориків та археологів, а також на студентів і всіх тих, хто цікавиться середньовічною військовою історією східних слов'ян. Ця книга, що є новим доробком в історії військового мистецтва, очевидно, прислужиться для гартування нових поколінь дослідників та різнобічних спеціалістів.

О.Д.Огуй (Чернівці), А.В.Федорук (Чернівці)

Богдашина О.М.
Позитивізм в історичній науці в Україні
(60-ті рр. XIX – 20-ті рр. XX ст.). – Х.: Вид-во Віровець А.П.
«Апостроф», 2010. – 480 с.

На культурній мапі XIX–XX ст. доба позитивізму посідає поважне місце, позаяк асоціюється не тільки з досить тривалим відтинком часу, а й з великою стильовою формацією, яка побутує донині, хоч і у знятому вигляді. Недаремно означення на кшталт «позитивістський» та похідні від нього варіації рясно циркулюють як на вербальному рівні, так і в текстах сучасних учених. Зрештою, часто-густо чуємо про ті чи інші «позитивістські» оцінки, за якими переховується прямо-таки контраверсійний сенс, приміром, отожднення з високим фаховим стандартом і, навпаки, з крайньою відсталістю, ба навіть з атавізмом наукового мислення.

Утім, «позитивістська інтрига» спричинена не тільки невідрефлектованістю наших уявлень щодо минувшини українського історієписання, а й проміжним, перехідним становищем цієї культурної доби. Позитивізм обіймає період, який немовби знаменує апогей класичної науки та, zarazом, визрівання, народження її неklasичних засад, котрі пов'язані з методологічною кризою на зламі XIX–XX ст. Отож позитивізм постає як такий собі фантом, який, на перший погляд, виглядає начебто зрозумілим та очевидним, але із зануренням до глибин несподівано стає незнайомим, оскільки стикаємося з численними епістемологічними рифами та прихованими суперечностями, що якимось не вкладаються в усталені концепції та візії.

Сміливість увійти до цього оманливого «позитивістського лабіринту» та скласти «путівник» до його української частини взяла на себе харківська дослідниця Олена Богдашина. Зауважимо, що рівень загальності провідної проблематики досить гостро висунув перед авторкою питання про вибір інструментарію, себто про ті засоби-маркери, послуговуючись якими можна передати динамічні, багатоманітні, часом модифіковані та розмиті смисли, що пов'язані з позитивізмом. Відтак вона звертає увагу на можливості різноманітних стратегій представлення, опису й пояснення позитивізму, зокрема з перспективи парадигматичних взірців, дискурсивних практик, дисциплінарної матриці та ін. Кінець-кінцем дослідниця обстоює думку про позитивізм як «модель історієписання» (теорія, методологія, практика, світосприйняття, саморефлексії) в неklasичному прочитанні (с.5–6) і «систему світогляду окремих учених та одну з концепцій філософії історії та соціології» (с.49). Проте вона не виключає вживання позитивізму щодо позначення «ідеології суспільно-політичного руху», принаймні в окремих контекстах (с.49).

Такий підхід декларує генералізацію в авторській репрезентації матеріалу, котра зорієнтована на сутнісні чи навіть знакові прикмети позитивістського історієписання. Передусім це помітно в архітектоніці монографії, що розгорнута навколо кількох провідних проблемних блоків: рецепція позитивізму в Україні, його теоретичні й методологічні засади, позитивістські

уявлення про історичний процес. Однак проблемне поле кожного з цих блоків-розділів досить сильно фрагментоване, а загальна конструкція студії виглядає важкуватою, складною та розгалуженою, а подекуди й хаотичною, що зумовлює потребу в додаткових інструментах.

Наприклад, вирізнення символічного *credo*, нормативної належності чи звичайного окреслення сприйняття науковцями «позитивного знання» вимагає означення інших, перехресних контекстів висвітлення. Мабуть, слід узяти до уваги домінуючі ціннісні настанови, котрі формуються з перспективи конкуруючих/доповнюючих утворень: культурної доби, стилю мислення, парадигматичних взірців, завдяки яким інтелектуал засвоює/поділяє/відкидає/доповнює/диференціює/ранжує певні ідеї й т.п. Такі поняття-маркери конче потрібні для рельєфного відтворення світосприйняття та поглядів як професійних істориків, так і учених-гуманітаріїв, себто для опису й пояснення того, як позитивістські настанови розгортаються в дослідницьких практиках та їх кінцевому продукті – тексті.

Примітною рисою монографії є багатопшарове окреслення авансцени дійства позитивістського історієписання: 1) як соціокультурного терену міста та його інфраструктури (с.7–8); 2) як концепту «історична наука в Україні», котрий конструюється як «уявний інтелектуальний простір» етнокультурного побутування українців, на якому взаємодіють і змагаються різні національні версії та моделі – російська, польська, українська та ін. (с.10). Це означення є помітною новацією, на відміну від більшості попередніх досліджень, в яких конструкт «історична наука в Україні» вживався здебільшого щодо російськомовних університетських істориків, що працювали у царині загальної (світової) чи імперської минувшини.

Проблема рецепції позитивізму порушується О.Богдашиною з кількох ракурсів і подається в калейдоскопічному вигляді, хоч інколи змішується з соціо- та етнокультурними передумовами його поширення, а то й перетікає у площину циркуляції окремих концептів. Скажімо, авторка прагне відтворити «інтелектуальну природу» позитивізму, зокрема простежує тяглість між ним та просвітницьким раціоналізмом, намагається окреслити місце передпозитивістів, розглядає вплив натуралістичної програми пізнання на обширах соціогуманітаристики, співвідносить позитивістські настанови з ліберальними ідеями, формацією політичного українства, культом світської релігійності та порушує ще чимало проблем. Дослідниця щедро диспонує різними означеннями, вражає масштабом опрацьованих джерел і наукових студій, розмаїттям наведених свідчень, коментарів, оцінок, інтерпретацій, фактів, освітлює найрізноманітніші контексти побутування концептів позитивізму тощо.

Проте за такою тотальною репрезентацією матеріалу іноді губляться кардинальні проблеми, зокрема думки про перебіг та складові пізнавальної ситуації чи ситуацій у підросійській Україні, коли споглядаємо цікаве співбуття різних, здавалося б «протилежних» культурних епох в одному інтелектуальному просторі. Приміром, як пояснити дивовижну, одночасну і вповні співмірну популярність студій такого яскравого романтика, як М.Костомаров, та перекладів праць знаного англійського історика-позитивіста Т.Бокля

протягом 1860-х – початку 1870-х рр.? Можливо, сегментизацією імперського інтелектуального простору...

Виглядає, що саме в такому чи схожому співіснуванні варто дошукуватися витоків еkleктизму відомих або навіть великих істориків, про який неодноразово згадується на сторінках монографії. Утім відповіді, точніше спроби відповідей, на ці питання можуть виявитися простішими й водночас складнішими, ніж уявляється сьогодні.

Зрештою від кінця ХІХ ст. адепти позитивізму були змушені реагувати на різноманітні інтелектуальні виклики, ціннісні настанови, суспільні та політичні пропозиції тощо. Так з'явилися сполучення позитивізму з іншими стильовими напрямками у досить незвичному вигляді, іноді як поєднання, здавалося б, несумісних ідей і концептів. Наприклад, як можна «одружити» неокантіанство з позитивізмом, себто «високий світ цінностей» із нівелюючою ідеєю суцільного детермінізму в історії? Це – той «незручний», незнайомий позитивізм, що часто вислизає чи випадає із загальної конструкції інтелектуальної палітри, коли окреслюються погляди або візії відомих істориків, які зазвичай означаємо як еkleктичні. Та часом саме в таких поєднаннях «непоєднуваного» народжуються самотутні тексти, що й продукують інтелектуальні новації.

Зазначимо, що дослідниця розглядає перетворення й еволюцію позитивістських концептів під впливом емпіріокритицизму, культурної історії К.Лампрехта, неокантіанства, неоромантизму, «мирне співіснування» з марксизмом і т.п. Більше того, О.Богдашина пропонує синкретичний спосіб пояснення таких сполучень у творчості істориків (с.50–51). Схоже, що до діапазону таких стильових комбінацій позитивізму доцільно додати ще й віталізм та циклічні теорії культурно-історичних типів (цивілізацій) початку ХХ ст., які постали як своєрідні ідеалістичні ревізії натуралістичної програми пізнання на теренах соціогуманітаристики.

Отож тодішнє історієписання представлене не в лінійному й одновимірному світлі, а як низка різноманітних варіацій, що безперечно слід віднести до заслуг авторки монографії! Як тут не згадати російського філософа О.Лосева, який піддав сумніву навіть можливість існування «чистого та ні з чим не змішаного позитивізму». Щоправда, залишаються питання: що саме є тим стрижнем позитивізму – «першої» та модернізованої, «критичної» версії, котрий зберігає його природу? Де пролягає критична межа стильових мутацій?

Із такої перспективи позитивізм постає як досить складне та мінливе утворення, ба навіть хаотично зіткане мереживо, яке продукує в нашій уяві різноманітні асоціації – ідеї поступу, закону, детермінізму, еволюції, поліфакторності, цивілізації й т.п. У монографії досить докладно розглянуто та проаналізовано кожен з означених концептів, зокрема дослідниця відзначає ігнорування філософських побудов відомими істориками-позитивістами (с.226). Зауважимо, що такий проникливий мислитель і, заразом, поміркований прихильник позитивізму, як М.Драгоманов, означив 1860-ті рр., що вважаються періодом тріумфального поширення «позитивних ідей», як «безфілософський», «скептичний або обережний» час із суцільним хаосом понять!

Отже виникає досить парадоксальна пізнавальна ситуація, коли для багатьох адептів позитивізму філософські питання видаються, щонайменше, другорядними, попри те, що його парадигматичні взірці, зокрема згадані вище концепти, мимоволі нав'язують розробку універсальних проблем. Що ж могло стати спільною основою, метафорично кажучи «парасолькою», під якою переховувалися такі різні вчені?

Відповіді, вірогідно, слід дошукуватися в тих інтелектуальних вимогах та ціннісних настановах другої половини ХІХ ст., які вимагали від історика не тільки достовірного та стилістично довершеного, а й аналітичного, пояснювального, прогностичного, почасти одноманітного та однорідного представлення історії. Відтак ідеали «блискучого» романтичного хаосу мали заступити канони впорядкованості й каузальності, властиві добі космополітизму та «Великого Буму», тобто сцієнтизму як культу історичного факту.

Мабуть, саме сцієнтизм виявився тим орієнтиром і наріжним каменем, який тривалий час дозволяв зберігати стильову природу позитивізму, незважаючи на численні мутації, інородні включення тощо. Ба більше, навіть нині сцієнтизм у вигляді позитивістських шат іноді видається ностальгійним прихистком від нещадних епістемологічних потрясінь сучасності. Невипадково авторка слушно відзначає, що у цю культурну добу зростаючу роль відіграють інші типи науковців, зокрема вчений-сцієнтист, транслятор-коментатор, практик-емпірик (с.270).

Така домінація сцієнтизму докорінно змінила й історичне письмо. Приміром, чимало вчених обстоюють думку, що саме позитивістське історієписання впровадило на наукову авансцену монографічний жанр (Ш.В.Ланглюа, Ш.Сеньобос, Р.Дж.Коллінгвуд та ін.). Позитивізм суттєво трансформував і рецензійний жанр, який відтоді скерований на інший мовний протокол: виразний поділ на дескриптивну й критично-аналітичну частини, натуралістично-органічні й механічні уподібнення, розгляд наукового апарату, фактографічного рівня, логічності, послідовності, диференційованості, у певному сенсі навіть унормованості викладу й т.п.

Вочевидь, монографія О.Богдашиної за своїм майже антологічним охопленням (в академічному сенсі!) позитивістського історієписання вирізняється не тільки наведеними сюжетами. Зрештою, ця добротна зроблена студія продукує найрізноманітніші асоціації, аналогії, спостереження, коментарі, припущення, що незаперечно засвідчують злободенність порушених проблем, самотні підходів та узагальнень. Маємо надію, що багатий, вельми цікавий, ретельно опрацьований та систематизований матеріал добре прислужиться як історикам, так і вченим-гуманітаріям, а рецензована монографія стане однією з базових історіографічних праць з обсягу цієї «знайомої» та «незнайомої» культурної доби.

О.В.Ясь (Київ)

ХРОНІКА

А.В.БЛАНУЦА (Київ), В.А.ДОБРОЧИНСЬКА (Рівне)

II МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ МОЛОДИХ НАУКОВЦІВ, АСПІРАНТІВ, ЗДОБУВАЧІВ «АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ВІТЧИЗНЯНОЇ ТА ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ»

Традиційно у першій декаді грудня Рівне зустрічає молодих учених на поважному науковому форумі міжнародного рівня, організованому зусиллями Рівненського державного гуманітарного університету спільно з Інститутом історії України НАНУ. Незмінно високий організаційний рівень та ретельний фаховий відбір учасників конференції забезпечується колективом історико-соціологічного факультету університету, очолюваного енергійним деканом канд. іст. наук Валерієм Шеретюком, з одного боку, та членами оргкомітету, представленого вченими з Інституту історії України НАН України – з іншого.

Про важливість та популярність серед молодих учених цього наукового заходу свідчить інформація про представництво його учасників. Так, у роботі конференції персонально й дистанційно взяли участь співробітники провідних наукових інституцій шести країн світу: з України (128 осіб із 12 областей), Польщі (4), Білорусії (2), Литви, Росії та Молдови – по одному. Усі учасники представили свої наукові матеріали для опублікування у 20-му випуску фахового історичного часопису «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії», який, до речі, вийшов друком до початку роботи конференції.

Після привітальних слів представників оргкомітету робота конференції розпочалася з виголошення доповідей на пленарному засіданні. Тут своїми науковими розробками, представленими різними історичними епохами та тематикою, ділилися молоді учені різних наукових закладів та шкіл. Так, канд. іст. наук *А.Блануца* (Київ) продемонстрував презентацію про базові джерела литуаністичних студій в Україні та світі. Цю ж тематику розвинув канд. іст. наук *Д.Ващук* (Київ), акцентувавши увагу на проблематиці пограниччя у Великому князівстві Литовському. Питанню функціонування двору волинського князя Володимира Васильковича була присвячена доповідь аспіранта *С.Синюка* (Рівне). Соціальні суперечності між селянством та шляхтою на Волині після входження Правобережжя до складу Російської імперії стали предметом дослідження аспіранта *В.Денисюка* (Луцьк).

Актуальні питання новітньої історії були представлені у подальших доповідях. Зокрема, канд. іст. наук *І.Хома* (Львів) проаналізував генезу I полку легіону січових стрільців під командуванням *Є.Коновальця*, канд. іст. наук *О.Кукса* (Мінськ) порівняв державотворчі процеси в Україні та Білорусії на початку 1919 р., аспірант *Р.Чорненький* (Івано-Франківськ) розповів про мисливство як елітарний засіб відпочинку населення Станіславського воеводства у міжвоєнний період, канд. іст. наук *І.Скакальська* (Кременець) на основі епістолярної спадщини *Ю.Шумовського* продемонструвала джерельний потенціал у вивченні діяльності духовної інтелігенції Волині першої половини ХХ ст.

Питання, пов'язані з релігійною тематикою, були представлені у доповідях викладача *Л.Загребельної* (Острогор) про християн віри євангельської на Рівненщині у 1960–1980-х рр. та канд. іст. наук *І.Булиги* (Рівне) про сучасні проблеми державно-конфесійних відносин в Україні. Значна увага була прикута до різних аспектів історії Другої світової війни. Це і проблематика, пов'язана з усноісторичними дослідженнями у світі та перспективами такого напрямку в Україні, представлена у презентації канд. іст. наук *Т.Пастушенко* (Київ); розгляд періодичного видання «Донецький вісник» як джерела вивчення історії оstarбайтерів Донеччини (аспірантка *О.Мармілова*, Донецьк); дослідження колабораціонізму у роки війни (канд. іст. наук *Ф.Кокошко*, Миколаїв). Важливим напрямком сучасних досліджень є й проблематика економічної співпраці України та Росії, представлена доповіддю викладача *А.Загарія* (Ізмаїл). Роботу пленарного засідання завершила почесна учасниця д-р іст. наук *Н.Щербак* (Київ) доповіддю про актуальні проблеми сучасної вітчизняної історичної науки.

По завершенні пленарного засідання учасники конференції продовжили роботу в чотирьох секціях, де репрезентували результати наукових студій та взяли участь в обговоренні актуальних проблем історичного процесу. Тематика доповідей першої секції («Проблеми суспільно-політичного, соціально-економічного та культурного розвитку України») свідчить про дослідницький інтерес науковців до реконструкції минулості з часу середньовіччя до новітнього періоду. Аспірантка *Т.Трофімук* (Луцьк) розкрила законодавчі заходи російської влади щодо впровадження рекрутської повинності серед єврейських громад Правобережної України у XIX ст. Проаналізувавши рекрутський статут 1827 р., вона визначила характерні риси та особливості виконання єврейським населенням військового обов'язку у складі російської армії. *В.Желізняк* (Кременець) проаналізував функції губернатора у системі адміністративного управління Правобережної України. Церковні процеси на західноукраїнських землях у переддень Великої Вітчизняної війни окреслила у своїй доповіді канд. іст. наук *О.Гуменюк* (Рівне). Українсько-грузинське співробітництво в політичній сфері, етапи становлення та сучасний стан проаналізувала аспірантка *А.Фурса* (Київ).

У межах роботи другої секції («Всесвітня історія в сучасних дослідженнях») увагу присутніх привернув виступ аспірантки *Л.Ісмаїлової* (Луцьк), в якому було порушено характер васальних взаємовідносин, встановлених між Кримським ханством та Османською імперією у 1470-х рр. та простежено їх вияви впродовж XVI ст.

Доповідь канд. іст. наук *Р.Шеретюк* (Рівне) базувалася на ґрунтовному аналізі указів і розпоряджень Катерини II щодо уніатської церкви у Правобережній Україні в кінці XVIII ст. Автор на переконливих фактах довела твердження про цілеспрямовану політику російського самодержавства щодо форсованої ліквідації цієї церкви.

Питання міжнародного життя, зокрема співпраці у військовій сфері між Ізраїлем та СРСР під час війни 1948–1949 рр. знайшли вияв у доповіді аспіранта *Ю.Оксамитного* (Луцьк), який проаналізував перебіг подій. Особливості втілення засад інформаційної політики США в Саудівській Аравії у 1940–1950-х рр. висвітлив *В.Разицький* (Кременець). Канд. іст. наук *І.Десятничук* (Рівне) окреслив суспільні процеси у Чехословаччині 1960-х рр. і визначив характер економічної незбалансованості та причини кризи напередодні подій «Празької весни» 1968 р.

Окремий блок доповідей засвідчив про зростаючий інтерес до історичного поступу Польщі. Порівняльний аналіз політики Росії й Польщі на межі XX–XXI ст. та її вплив на двосторонні відносини зробила здобувач *А.Гайдукевич* (Рівне), наголосивши на історичній пам'яті як важливому чиннику в зовнішніх відносинах між країнами. Розбудова демократичної моделі державно-політичного розвитку Польщі в

постсоціалістичний період та становлення її як рівноправного учасника європейської спільноти прозвучала у доповіді аспіранта *О.Білянського* (Тернопіль). Про історичні традиції польської дипломатії кінця ХХ ст. ішлося у виступі *О.Клочака* (Київ).

У третій секції («Історичне краєзнавство») увага дослідників сконцентрувалася навколо питань регіональної історії. Проблеми раннього нового часу, зокрема міжконфесійних суперечностей, висвітлила канд. іст. наук *Н.Лопатська* (Рівне) у доповіді, присвяченій особливостям еволюції статусу Дерманського Свято-Троїцького монастиря на Волині наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. Функціонування релігійних осередків, їх благодійно-меценатську діяльність на прикладі Острозького Кирило-Мефодіївського братства у другій половині XIX – на початку ХХ ст. обґрунтувала *І.Тимочко* (Рівне).

Інтерес дослідників привернули події міжвоєнної доби. Саме цьому періоду присвячувалася низка доповідей. Проблеми політичної історії, зокрема діяльність партії «Сельроб» та її взаємовідносини з польською владою, проаналізувала здобувач *Т.Паврозник* (Рівне). Дискусію викликала доповідь аспіранта *С.Синяка* (Рівне), в якій висвітлювалася участь польських парамілітарних організацій у відзначенні ювілейних дат польської держави.

У полі зору дослідників перебувають різноаспектні питання Другої світової війни. Радянський рух опору на території краю висвітлений у доповіді здобувача *Д.Кравчука* (Рівне), а націоналістичний рух проаналізував канд. іст. наук *О.Ленартович* (Луцьк), зокрема збройну боротьбу УПА на Волині на етапі відновлення радянської влади в регіоні. Депортацію волинян на примусові роботи до Третього Райху на матеріалах Волинської області показала здобувач *К.Абрамчук* (Рівне). Суспільно-політичні процеси на Волині на завершальному етапі Другої світової війни висвітлив *В.Мазурок* (Кременець). Культурне дозвілля цивільного населення та німецьких окупантів у Рівному – столиці райхскомісаріату Україна, проаналізувала канд. іст. наук *В.Доброчинська* (Рівне). Роль і значення краєзнавства у системі шкільної історичної освіти, його виховний потенціал у становленні особистості підсумував аспірант *О.Томаченко* (Луцьк).

У четвертій секції («Джерелознавство, історіографія та спеціальні історичні дисципліни») окремим блоком прозвучали доповіді, присвячені дослідженню архітектурних пам'яток. У виступі *Ю.Пшеничного* (Дубно) узагальнено відомості про ранньослов'янські керамічні вироби, виявлені у с. Липа Дубенського району на Рівненщині. Зацікавленість викликала доповідь здобувача *В.Чекуркова* (Рівне), в якій простежується еволюція керамічного посуду в цьому ж регіоні. Автор за результатами археологічних розкопок у м. Дубно проаналізував основні типи керамічного посуду, датованого XV – першою половиною XVII ст.

Частина виступів була присвячена обговоренню сучасних наукових розробок питань джерелознавства та історіографії. Аналіз колонізаційних процесів на Волині у дореволюційній історичній думці прозвучав у виступі канд. іст. наук *О.Шмида* (Рівне). Дискусію викликала доповідь канд. іст. наук *А.Сови* (Львів), в якій проаналізовано праці з питань історії та символіки українських організацій «Сокіл» у Галичині кінця XIX ст. – 1939 р. На основі історіографічного огляду автор зауважив про відсутність комплексного дослідження символіки товариств «Сокіл».

Робота II Міжнародної наукової конференції молодих науковців, аспірантів, здобувачів «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії» продемонструвала налагодження і підтримку творчих контактів істориків в їхніх наукових пошуках. На завершальному засіданні керівники секцій підбили підсумки заходу.

Ю ВІЛЕЇ

А.Ю.МАРТИНОВ

ДО 60-РІЧЧЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА С.В.ВІДНЯНСЬКОГО

2011-й рік – ювілейний у житті провідного вітчизняного вченого, доктора історичних наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки України, завідувача відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин Інституту історії України НАНУ Степана Васильовича Віднянського. Це ім'я добре відоме у науковій спільноті істориків не лише в Україні, а й за її межами.

Народився Степан Васильович Віднянський 27 березня 1951 р. у стародавньому місті Ужгороді на Закарпатті в родині місцевої інтелігенції. Талант історика закладався у нього родинним вихованням, прищепленням любові до рідного краю, розташованого у самому центрі Європи, і поваги до його складної історії та працелюбного багатонаціонального народу. Цей епос поваги до Традиції визначив подальший життєвий шлях юнака, який після закінчення середньої школи у «буреломний» 1968 р. стає студентом історичного факультету Ужгородського державного університету. Саме тоді у цьому вищому навчальному закладі викладала плеяда відомих українських істориків – професори Є.А.Балагурі, І.М.Гранчак, Г.В.Павленко, М.В.Троян, В.І.Худанич, І.Г.Шульга, Я.І.Штернберг. Їх лекції заклали фундамент ерудиції допитливого юнака, який став активним учасником студентського наукового товариства. Вже в ті роки С.В. Віднянський стає неодноразовим переможцем всесоюзних і республіканських конкурсів студентських наукових робіт. Зрештою, блискучий захист ним оригінальної й новаторської на той час дипломної роботи на тему «Формування історичної концепції О.В.Духновича» остаточно визначив подальшу долю талановитого закарпатця.

Важливою віхою наукового життя Степана Васильовича Віднянського став переїзд до Києва у 1973 р. та вступ до аспірантури Інституту історії України Академії наук України. З того часу його творче життя нерозривно пов'язане з цією провідною вітчизняною науковою історичною установою.

Ретельний дослідницький пошук і якісний науковий доробок забезпечили успішний захист в 1977 р. під науковим керівництвом члена-кореспондента АН УРСР І.М.Мельникової кандидатської дисертації на тему «Консолідація профспілкового руху в Чехословаччині. 1969–1975 рр.». За два роки під однойменною назвою С.В.Віднянський видав свою першу монографію, яка була високо оцінена науковою громадськістю. Протягом року він перебував на стажуванні у Москві в Інституті слов'янознавства та балканістики АН СРСР. Неухильно розширюється коло наукових інтересів тодішнього лауреата премії АН УРСР для молодих вчених та переможця IV Всесоюзного конкурсу робіт молодих вчених і спеціалістів із суспільних наук (1981 р.).

Працюючи у відділі історії міжнародних відносин соціалістичних країн на посадах молодшого наукового співробітника, вченого секретаря, старшого наукового співробітника, поряд із післявоєнною історією Чехословаччини він розробляє актуальні тоді питання співпраці країн РЕВ, участі громадських організацій країн Центрально-Східної Європи в міжнародних відносинах, становлення руху споріднених областей та міст-побратимів. Зокрема, його брошура «Київ і міста-побратими» була відзначена у 1982 р. дипломом другого ступеня Всесоюзного конкурсу на кращі твори науково-популярної літератури. У Чехословаччині високо було оцінено науковий доробок Степана Васильовича, присвячений вивченню історії українсько-чехословацьких відносин. Його нагородили медаллю «Академік Зденек Неедли» (1985 р.) та Почесною відзнакою першого ступеня Союзу чехословацько-радянської дружби (1988 р.). Узагальненням цього напрямку наукових досліджень ювіляра стала монографія «Интернациональное сближение рабочего класса стран социалистического содружества», яка вийшла друком у революційному для країн центральноєвропейського регіону 1989 р. Автору тоді вдалося, як зазначали авторитетні рецензенти, на прикладі новітньої соціальної історії показати складність протиріч, які саме почали розв'язуватися у країнах Центральної Європи в суперечливому та складному процесі суспільно-політичної трансформації.

1991-й – рік проголошення незалежності України – став поворотним у науковому житті Степана Васильовича Віднянського. Він за конкурсом обирається чи не наймолодшим завідувачем рідного відділу Інституту історії України НАН України, що невдовзі за його ініціативою дістає нову назву – відділу всевітньої історії і міжнародних відносин. Того ж року нинішній ювіляр стає відповідальним редактором міжвідомчого збірника наукових праць «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки» та (з 1995 р.) членом редколегії «Українського історичного журналу». Нині С.В.Віднянський є членом редакційних колегій понад 20 фахових періодичних видань, в тому числі й декількох зарубіжних наукових часописів.

За дієвої підтримки провідних вчених відділу – свого наставника члена-кореспондента НАН України І.М.Мельникової, професорів І.М.Кулиничя, М.М.Варварцева та інших співробітників відділу, при всебічній підтримці дирекції Інституту на чолі з академіком НАН України В.А.Смолієм у відділі відбулася парадигмальна наукова революція. Змінилися наукові пріоритети, вдосконалювалися методологічні засади наукових досліджень, разом із підготовкою молодих наукових кадрів здійснювалося заглиблення у нові наукові теми.

Широкий діапазон наукових інтересів Степана Васильовича органічно поєднується із високим професіоналізмом вченого та організатора наукової діяльності. У 1994 р. видається новаторська наукова праця ювіляра «Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині: Український вільний університет (1921–1945 рр.)». Цей напрямок історичних досліджень доповнюється працями «Україна в європейських міжнародних відносинах» (К., 1998, у співавт.), «Т.Г.Масарик і нова Європа» (К., 1998, у співавт.), «Країни Центрально-Східної Європи та українське питання (1918–1939 рр.)» (К., Ужгород, у співавт.) та ін.

До безперечних наукових звитяг ювіляра належить захист у 1997 р. докторської дисертації на тему «Українське питання в міжвоєнній Чехословаччині». У 1999 р. С.В.Віднянському було присвоєно звання професора з спеціальності «всевітня історія». Значну науково-організаційну, навчально-педагогічну та громадську діяльність ювіляр поєднує з плідною науково-дослідницькою роботою. На межі ХХ–ХХІ ст. видаються праці: «З історії міжнародних зв'язків України: наука, освіта (ХІХ – 30-ті роки ХХ ст.). Документи і матеріали» (К., 1999, у співавт.), «Зовнішня політика України в

умовах глобалізації (1991–2003 рр.), «Анотована історична хроніка міжнародних відносин» (К., 2004, у співавт.), «Україна в Організації Об'єднаних Націй: 60 років участі у розв'язанні найважливіших міжнародних проблем» (К., 2006, у співавт.), «Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник» (вип. 1, 2; К., 2009, 2010, у співавт.), «Об'єднана Європа: від мрії до реальності. Історичні нариси про батьків-засновників Європейського Союзу» (К., 2009, у співавт.) та ін. Усього у творчому доробку С.В.Віднянського понад 350 наукових праць, присвячених всесвітній історії та міжнародним відносинам XIX–XX ст., у тому числі він є співавтором півсотні колективних академічних та багатотомних енциклопедичних видань.

Завдяки ініціативі й творчій енергії Степан Васильович Віднянський як людина високих принципів і громадянського сумління працює у декількох спеціалізованих вчених радах із захисту дисертацій, двосторонніх міжнародних комісіях істориків, Українському комітеті славістів, активно виступає офіційним опонентом на захистах дисертацій, відповідальним редактором і рецензентом наукових і навчальних видань, викладає у вузах України тощо. Також С.В.Віднянський видає новаторські підручники і навчальні посібники, серед яких «Історія країн Центральної та Південно-Східної Європи (посібник для шкіл)» (К., 1993), «Історія Центрально-Східної Європи. Посібник для студентів» (Львів, 2001, у співавт.), «Всесвітня історія. Новітня історія (част.2). Посібник для 11 класу» (К., 2000–2005), навчально-методичні посібники «Міжнародні відносини і зовнішня політика (від 1914 до наших днів)» (К., 2006), «Зовнішня політика України» (К., 2006) та ін. Тому цілком закономірно у 2007 р. йому було присвоєно звання «Відмінник освіти України», а у 2008 р. нагороджено відзнакою МОН України «За наукові досягнення». У березні 2001 р. указом Президента України за вагомі досягнення у професійній діяльності, багаторічну сумлінну працю Віднянському Степану Васильовичу присвоєно почесне звання «Заслужений діяч науки і техніки України», а у 2007 р. «за вагомий особистий внесок у розвиток вітчизняної історіографії, розбудову української державності, підготовку високопрофесійних наукових кадрів й формування наукових шкіл» він нагороджений Почесною грамотою Верховної Ради України.

Наразі ювіляр підготував 5 докторів і 17 кандидатів історичних наук зі спеціальності «всесвітня історія», керує роботою ще понад 10 здобувачів. У 2008 р. директор Інституту загальної історії Російської академії наук академік О.А.Чубар'ян у листі-підтримки на обрання С.В.Віднянського членом-кореспондентом НАН України влучно сформулював, використовуючи поняття наукової новизни, безперечний внесок нашого ювіляра в історичну науку: «Він став одним з перших вчених на пострадянському просторі, який почав розробку теми «Україна в контексті світової історії XX століття».

Китайський мислитель Конфуцій слушно зазначав, що 60-річчя для чоловіка це час життєвої мудрості. Немає сумніву, що особисті риси Степана Васильовича Віднянського, його високий професіоналізм та працездатність, людяність, чуйність до професійних пошуків та життєвих проблем колег, почуття гумору та самоіронія, яка не зачіпає чужого марнославства, допоможуть йому й надалі відчувати себе покликаним у житті до великої місії, а це означає мати шанс на творче довголіття.

Колеги, численні учні та послідовники Степана Васильовича Віднянського щиро і щиро зичать шановному ювіляру міцного здоров'я, натхнення, гарного настрою, нових здобутків і успішних десятиліть нашої плідної співпраці!

НОВІ НАДХОДЖЕННЯ ДО БІБЛІОТЕКИ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАНУ

- Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії:** Присвяч. 70-річчю Рівненського держ. гуманіт. ун-ту / Гол. ред. Р.М.Постоловський. – Рівне: РДГУ, 2010. – Вип.20. – 333 с.
- Артамонов В.А.**
Полтавское сражение: К 300-летию Полтавской победы. – Москва: МППА БИМПА, 2009. – 704 с.
- Вища педагогічна освіта і наука України:** історія, сьогодення та перспективи розвитку: Хмельницька обл. / Гол. ред. ради В.Г.Кремень. – К.: Знання України, 2010. – 447 с.
- Галушко К.**
Український націоналізм: ликбез для руских, или Кто и зачем придумал Украину. – К.: Темпора, 2010. – 632 с.
- Греческие рукописи III – XX вв.:** Каталог выставки 27 октября – 10 ноября 2006 г. – Санкт-Петербург: Росс. нац. б-ка, 2006. – 83 с.
- Гуржій І., Гуржій О., Корноненко С.**
Сторінки історії України. – Черкаси: АНТ, 2010. – Вип.2. – 128 с.
- Діпльєррайтер М., Осадчук С.**
Австрія та Україна в ХХ столітті: в пошуках ідентичності та суверенітету: Мат. міжнар. наук. конф. (Чернівці, 6 жовтня 2009). – Чернівці: Зелена Буковина, 2010. – 488 с.
- Древности слободы Белка XVII – XVIII вв.** / Авт.-сост. А.Гриппа, А.Парамонов, В.Ставиский. – Х.: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2010. – 120 с.
- Друга світова війна в історичній пам'яті України:** За матеріалами Укр. ін-ту нац. пам'яті / Упор. Л.Герасименко, Р.Пилявець. – К.; Ніжин: Вид. П.П.Лисенко, 2010. – 247 с.
- Енциклопедія освіти** / Гол.ред. В.Г.Кремень. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
- Енциклопедія сучасної України.** – К.: Ін-т енциклопедичних досліджень НАН України, 2009. – Т.9: Е–Ж. – 712 с.
- Євген Чикаленко, Сергій Єфремов.** Листування. 1903–1928 роки / Упор. І.Старовойтенко. – К.: Темпора, 2010. – 384 с.
- Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаника** / Відп. ред. М.М.Романюк. – Л.: ЛНБ ім. В.Стефаника, 2007. – Вип.15. – 536 с.
- Зоткин А.А.**
«Львы» и «лисы» украинской политики. О властвующей элите. – К.: Наук. думка, 2010. – 343 с.
- Історія міста Києва з найдавніших часів до 2000 року:** Наук.-допом. бібліограф. покажч. у вид. від XVII ст. до 2000 р.: У 3 т., 14-ти кн. / Гол. редкол. В.А.Смолій, уклад. Н.А.Дехтярьова. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – Т.3: Зведені допоміжні покажчики; кн.12: Архіви. Бібліотеки. Бібліографічні посібники. Історіографія. – 106 с.
- Історія міста Києва з найдавніших часів до 2000 року:** Наук.-допом. бібліограф. покажч. у вид. від XVII ст. до 2000 р.: У 3 т., 14-ти кн. / Гол. редкол. В.А.Смолій, уклад. Н.А.Дехтярьова. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – Т.3: Зведені допоміжні покажчики; кн.13: Зведений іменний покажчик. – 172 с.
- Історія міста Києва з найдавніших часів до 2000 року:** Наук.-допом. бібліограф. покажч. у вид. від XVII ст. до 2000 р.: У 3 т., 14-ти кн. / Гол. редкол. В.А.Смолій, уклад. Н.А.Дехтярьова. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – Т.3: Зведені допоміжні покажчики; кн.14: Зведений покажчик назв книг та статей. – 109 с.
- Кінолітопис:** Анотований каталог кіножурналів, документальних фільмів, кіно- і телесюжетів (1966–1975) / Упор. О.Дорошенко, І.Закринична, Т.Смельянова та ін. – К.: Держ. ком. архівів України, 2010. – 928 с.
- Козацька спадщина:** Альманах Ін-ту суспільних досліджень / Упор. В.Г.Панченко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – Вип.4. – 199 с.
- Крути. Січень 1918 року:** Документи, матеріали, дослідження, кіносценарій / Упор. Я.Гаврилюк. – К.: Просвіта, 2010. – 880 с.
- Культурно-цивілізаційний простір Європи і України:** особливості становлення та сучасні тенденції розвитку / Кер. авт. кол. А.І.Кудряченко. – К.: Ун-т Україна, 2010. – 405 с.
- Левченко В.В.**
Історія Одеського інституту народної освіти (1920–1930 рр.): позитивний досвід невеликого експерименту: До 145-річчя від дня заснування Одеського нац. ун-ту ім. І.І.Мечникова / Відп. ред. В.М.Хмарський. – Одеса: ТЕС, 2010. – 428 с.
- Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції (18–19 листопада 2010 р.):** 80-річчю від дня народження І.С.Винокура присвячується / Гол. редкол. О.М.Завальнюк. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2010. – 744 с.
- Народний Рух України:** історія, ідеологія та політична еволюція (1989–2009): Мат. круглого столу, присвяченого 20-й річниці створення Народного Руху України за перебудову (Київ, 22 вересня 2009 р.) / Упор. О.В.Андрощук, О.П.Коляструк. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – 156 с.
- Наукові записки** / Гол. ред. Ю.А.Левенець. – К.: ІШЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2010. – Вип.45. – 322 с.
- Наукові записки** / Гол. ред. Ю.А.Левенець. – К.: ІШЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2010. – Вип.47. – 390 с.

- Наукові записки** / Гол.ред. Ю.А.Левенець. – К.: ІШЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2010. – Вип.48. – 479 с.
- Ніжинська старовина: Ніжинознавчі студії №2.** Наук. іст.-культуролог. зб. / Гол. ред. ради О.Б.Коваленко, упор. С.Ю.Зозуля, О.С.Морозов. – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2006. – Вип.2(5). – 192 с.
- Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії №5:** 36. регіональної історії та пам'яток-навіства / Гол. редкол. О.Б.Коваленко, упор. С.Ю.Зозуля, О.С.Морозов. – К.: УТОПІК, 2008. – Вип.6 (9). – 207 с.
- Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії №6:** 36. регіональної історії та пам'яток-навіства / Гол. редкол. О.Б.Коваленко, упор. С.Ю.Зозуля, О.С.Морозов. – К.: УТОПІК, 2009. – Вип.8 (11). – 195 с.
- Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття:** Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Варшава; К., 2010. – Т.8: Великий терор: польська операція 1937–1938. – Ч.1. – 1037 с.
- Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття:** невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Варшава; К., 2010. – Т.8: Великий терор: польська операція 1937–1938. – Ч.2. – 1083 с.
- Примаченко Я.**
Північноамериканська історіографія діяльності ОУН і УПА / Відп. ред. Г.В.Касьянов. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – 182 с.
- Проблеми історії України XIX – початку ХХ ст.** / Гол. редкол. О.П.Реєнт. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – Вип.ХVII. – 444 с.
- Пряхин Ю.Д.**
Греки в истории России XVIII – XIX веков: Исторические очерки. – Санкт-Петербург: Алетей, 2008. – 272 с. (серия «Новогреческие исследования»)
- Радянська влада та православна церква** на Чернігівщині у 1919–1930 рр.: Зб. док. і мат. / Відп. ред. Р.Б.Воробей. – Чернігів: Вид. Лозовий В.М., 2010. – 408 с.
- Реабілітовані історією.** У 27 т.: Миколаївська обл. / Гол. редкол. П.Т.Трощко. – К.; Миколаїв: Світогляд, 2010. – Кн.5. – 653 с.
- Ревегук В.**
За волю України: Нариси історії повстансько-партизанської боротьби на Полтавщині в 1917–1923 рр. – Полтава, 2007. – 300 с.
- Ревегук В.**
Полтавщина в переддень Української революції (1900–1916 рр.). – Полтава: ПП Шевченко Р.В., 2010. – 294 с.
- Ревегук В.**
Полтавщина в перший рік Української революції: Доба Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.). – Полтава: АСМІ, 2007. – 188 с.
- Ревегук В.**
Полтавщина в роки радянсько-німецької війни (1941–1945). – Полтава: Дивосвіт, 2010. – 292 с.
- Ревизская сказка** войсковых обывателей слободы Белка Ахтырского уезда. 1835 год. – Х.: Гос. архив Харьковской обл., 2010. – 126 с. (серия «Слобожанские родоводы»)
- Ревизская сказка** государственных крестьян слободы Белка Ахтырского уезда. 1850 год. – Х.: Гос. архив Харьковской обл., 2010. – 144 с. (серия «Слобожанские родоводы»)
- Ревизские сказки** населения сл. Белка Ахтырского уезда. Конец XVIII в. – Х.: Гос. архив Харьковской обл., 2007. – 107 с.
- Ревизские сказки** населения сл. Белка Ахтырского уезда. Первая четверть XIX в. – Х.: Гос. архив Харьковской обл., 2009. – 76 с.
- Реєнт О., Малій О.**
Історія України: Підруч. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. – К.: Генеза, 2010. – 240 с.
- Сторінки** воєнної історії України: Зб. наук. ст. / Гол. редкол. В.А.Смолій, відп. ред. О.Є.Лисенко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – Вип.13. – 261 с.
- Фрас З.**
Демократи у політичному житті Галичини 1848–1873 рр. – Л.: Вид. центр ЛНУ ім. І.Франка, 2010. – 334 с.
- Футала В.**
Історія вивчення суспільно-політичного життя українців у міжвоєнній Польщі (1921–1939). – Дрогобич: Коло, 2010. – 456 с.
- Шемшученко Ю.**
На перехресті століть: Вибрані праці. До 75-річчя від дня народження. – К.: Юридична думка, 2010. – 608 с.
- Шитюк М.М.**
Тоталітарний режим і працівники промисловості та залізничного транспорту Півдня України в 30-х роках ХХ ст. – Миколаїв: Вид-во І.Гудим, 2010. – 208 с.
- Шитюк М.М., Іванова Т.Ю.**
Національні меншини Півдня УРСР в 20–30-ті роки ХХ ст. – Миколаїв: Вид-во І.Гудим, 2010. – 175 с.
- Шляхов О.Б.**
Україна на шляху до індустріального суспільства (друга половина XIX – початок ХХ ст.). – Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2010. – 244 с.
- Ruthenica:** Альманах середньовічної історії та археології Східної Європи / Наук. ред. В.Ричка, О.Толочко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – Т.ІХ. – 234 с.
- Літературу підібрали: завідувач відділом науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ Л.Я.Муха та головний бібліограф відділу науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ І.Л.Островська*

CONTENTS

HISTORICAL ARTICLES

KYRYCHENKO K.V. Reader's Interests in Grand Duchy of Lithuania in Early XVI and Reception of Delivered Material (by the Materials of Chronograph of 1262 Vilna's Copy)	4
ZEMS'KYI Yu.S. The Social Project for Ukraine Based on World-View Aspirations of Ukrainophiles (Middle of XIX)	21
OPRIA I.A. (<i>Kamianets'-Podil's'kyi</i>). Oppressions of Late Protestant Societies Adherents on the Right-Bank of Ukraine in last XIX – early XX	41
TARANETS' S.V. Old Believers and the Bribetaking "Tradition" in Russia	50
BILOUS L.V. Deportations of Jewish Population on the Russian Empire Territory During World War I	65
MYKHAILUTSA M.I. (<i>Odesa</i>). Religion Life Arrangement in Transnistria Governorate (1941–1944)	80
PYLIAVETS' Yu.H. (<i>Pskov, Russian Federation</i>), PYLIAVETS' R.I. (<i>Kyiv, Ukraine</i>). Katgora in USSR (1943–1954): prison camps, contingent, labour and restrain conditions of prisoners	91
HENEHA R.Ya. (<i>L'viv</i>). Soviet Cinematograph in L'viv During First Decade After War	106
BARANOV'S'KA N.P. The Chornobyl' Accident Impact on Transformation Processes in Society (<i>Commemorating the 25-th Anniversary of Tragic Incident</i>)	123

METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. SOURCES

RYCHKA V.M. Kyiv Rus' Heritage in Russian and Ukrainian Historiographies of XIX	143
YAREMENKO V. I. (<i>Khmel'nyts'kyi</i>). Shevchenko Poem "Haidamaky" Historiosophical Contents (<i>Commemorating the 170th Anniversary of Publication</i>)	159
BONDAR V.V. (<i>Kyiv</i>), PRYSIAZHNIUK Yu.P. (<i>Cherkasy</i>). Modern Historiography of After Reform Peasantry	180
KENTII A.V. Organization of Ukrainian Nationalists and Ukrainian Insurgent Army Documents in Central State Archive of Public Organizations of Ukraine	202

BOOK REVIEWS

OHUI O.D. (<i>Chernivtsi</i>), FEDORUK A.V. (<i>Chernivtsi</i>). M.F.Kotliar. Old Rus' Military Art Essay	223
YAS' O.V. O.M.Bohdashyna. Positivism in Historical Science in Ukraine (60-th of XIX – 20-th of XX)	228

CHRONICLES

BLANUTSA A. V. (<i>Kyiv</i>), DOBROCHYNS'KA V. A. (<i>Rivne</i>). "Actual Problems of Native and Global History", II International Scientific Conference of Young Scientists, Postgraduates, Seekers	232
--	-----

ANNIVERSARIES

MARTYNOV A. Yu. Commemorating the 60-th Anniversary of Doctor of History, Professor S.V.Vidnians'kyi	235
--	-----

NEW PUBLICATIONS Received by the Library of Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine	238
--	-----